

TÜRKOLOJİ

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

TYURKOLOGIYA

TURKOLOJY

№ 3-4 (65-66), 2013

Шілде-желтоқсан / Temmuz-Aralık

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж куәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан
2013

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі); ф.ғ.д., проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. Айнурал С. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бакашова Ж.К. (Бішкек), ф.ғ.д., проф. Бахадирова С. (Некіс); (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Ыбыраев Ш. (Астана); т.ғ.д., проф. Бутанаев В. (Абақан); ф.ғ.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); проф. Б.Дениз (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Идельбаев М.Х. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Иллариев В. (Якутск); проф. М.Йылдыз (Түркістан); (ф.ғ.д., проф. М.Жураев (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Закиев М. (Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Қунафин Г.С. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Кенжетаяев Д.Т. (Астана); ф.ғ.д., проф. Қайдар Ә. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир); ф.ғ.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д., проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут), ф.ғ.д., проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф. Тухлиев Б. (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск); ф.ғ.д. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф. Черемисина М. (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребитек Л. (Прага); т.ғ.д., проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф. Щербак А. (Санкт-Петербург); Танауова Ж. (жауапты хатшы).

Редакция алқасының төрағасы / председатель редакционной коллегии Әбдібеков Уәлихан Сейділдаұлы

Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ президенті, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор

Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті филология ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор орынбасары / заместитель главного редактора

Әбжет Бақыт Сырымұлы Түркология ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

SAHİBİ / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Horata, O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmatalyev, A. (Bişkek); Prof.Dr. Aynural, S. (Türkistan); Prof.Dr. Bakasova, J.K. (Bişkek); Prof.Dr. Bahadırova, S. (Nökis); Prof.Dr. Ibraev, Ş. (Astana); Prof.Dr. Butanayev, B. (Abakan); Prof.Dr. Vasilyev, D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev, K. (Bakü); Prof.Dr. Deniz, B. (Türkistan); Prof.Dr. Egorov, N. (Çeboksan); Prof.Dr. İdelbayev, M.H. (Ufa); Prof.Dr. İllariyonov, V. (Yakutsk); Prof.Dr. Yıldız M. Prof.Dr. M.Juraev, (Tashkent); Prof.Dr. Zakyev, M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov, İ. (Moskova); Prof.Dr. Kunafin, G.S. (Ufa); Prof.Dr.Kenjetaev, D.T. (Astana) Prof.Dr. Kaydar, A. (Almatı); Prof.Dr. Mahieddin, N. (Aljir); Prof.Dr. Minnegulov, H. (Kazan); Prof.Dr. Musayev, K. (Moskova); Prof.Dr. Mirzahmetov, M. (Almatı); Prof.Dr. Nureddin, M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool, S. (Kızı); Prof.Dr. Sanbaev, Ş. (Almatı); Prof.Dr. Tural, S. (Ankara); Prof.Dr. Tuhliev, B. (Tashkent); Prof.Dr. Tıbıkova, A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulakov M. (Nalçık); Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebitsek, L. (Praga); Prof.Dr. Yuvalı, A. (Kayseri); Prof.Dr. Şerbağ, A. (Sankt-Peterburg); Tanauova, J. (Genel sekreter).

Yayın Danışma Kurulu Başkanı / Head of the Editorial Board

Prof. Dr. Velihan Abdıbekov Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Yazı işleri müdürü / jurnal administrator

Prof.Dr.Kulbek Ergöbek Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü Müdürü

Baş Editör / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Bahit Abjet Türkoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı

Кеңесбай АЛЛАМБЕРГЕНОВ

филология ғылымдарының докторы, профессор

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

**ЕР ЕДІГЕ, «ЕДІГЕ» ЭПОСЫ, АЛТЫН ОРДА ЖӘНЕ МАУЕРЕННАХР
ДӘУІРІ ТАРИХЫ ЖАЙЫНДА БІР-ЕКІ АУЫЗ СӨЗ**

«Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы сюжеттік мотивтер мазмұны мен қаһармандар образдары сипаттамасының тарихи жақтан типологиялық ұқсастықтарға ие болуының ғылым үшін маңызы өте үлкен. Мақалада автор «Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы тәуелсіздік идеяларының тарихи негіздеріне салыстырмалы-типологиялық талдау жасаған.

Кілт сөздер: версия, вариант, эпос, сюжет, Едіге, ұлттық версия, салыстырмалы-типология.

«Едіге» дастанының ұлттық версиялары варианттарының кейбірі өздерінің идеялық-көркемдік дәрежесінің құндылығы бойынша дүние жүзі халықтары классикалық эпостарының ең алдыңғыларының қатарында тұрады. Себебі, бұл версиялар варианттарының көпшілігінде дерлік бір идея – ол да болса XIV-XV ғасырларда Алтын Орда қол астында жасаған түркі тілдес халықтардың еркін және бейбіт Отан құру үшін, тәуелсіз бірлескен бір түркі мемлекетін түзу үшін монғол басқыншыларына қарсы алып барған үздіксіз күрестері айрықша бір шеберлікпен үлкен көтеріңкілікте жыр етіледі.

Өзінің тарихилық сипаттарының тереңдігі және көркемдік дәрежесінің жоғарылығымен ғылымда «ең көркем варианттар» (В.М. Жирмунский) деп тән алынған ұлттық версиялар варианттарының қатарында дастанның қарақалшақ версиясының Ерполат жырау, Өтенияз жырау, Жұмабай жырау Базаров варианттарын көрсетуге болады. Сондықтан да бұл варианттар көп ғасырлардан бері халық арасында кеңінен таралумен бірге, үлкен қызығушылық оятып, көздің қарапшығындай әлшештеп сақталып, айрықша бір сүйіспеншілікпен жырланып және тыңдалып келуде.

Бұл версия варианттары сезілерлік дәрежеде өз ұлттық өзгешеліктеріне ие болғанымен, өздерінің басты идеясы және негізгі сюжеттік өзегі бойынша бір нүктеде түйісіп, бір-бірін толықтырып отырады. Атап айтқанда, бұл варианттар сюжетіне ортақ болған негізгі оқиғалар – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен оның бас әмірі Едіге, Мауереннахр әміршісі Әмір Темір арасындағы талас-тартыстар, Әмір Темір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы алып барған соғыстары, бұл соғыста Тоқтамыстың жеңіліп, Едігенің Әмір Темір көмегімен Еділдің жарты жағын бөліп алып, Ноғайлыны өз алдына ел қылып, салтанат құрулары, бұдан кейінгі Едіге-Тоқтамыс арасындағы талас-тартыстар тарихи шындықтың көркем сәулесі сипатында көзге тасталады.

Ұлттық версиялардағы сюжеттік мотивтердің мазмұны мен қаһарман образына берілген сипаттамалардың типологиялық біртектестігі – олардың фольклорлық-тарихи шындыққа сәйкес келуі, яғни фольклорлық-тарихи типология мысалдарымен де дәлелденіп тұрады. Қарақалшақша вариантта - Едіге кептер кебіндегі перілерден туылса, қазақша вариантта су асты патшасының қызы – су періден туылады. Ноғайша вариантта Едігенің анасы албастының қызы деп беріледі. Қазақша, ноғайша сыңарлар бұл қасиетті туылу тарихын Едігенің арғы аталарынан бастайды. Бірақ, Едігенің туылуы, ата-тегінің халық сүйген аруақты адамдар болуы, оның маңғыттардың ақмаңғыт руынан келіп шыққандығы мотивінің мазмұны көпшілік ұлттық версияларда тарихи шындыққа жақын етіп беріледі. В.М.Жирмунскийдің сілтеме жасауына қарағанда, парсы деректерінде Едіге маңғыт руынан делінсе, белгілі Шығыс тарихшысы Абылғазы еңбектерінде де ол Маңғыттардың ақ маңғыт руынан деп анық келтіріледі [8, 364]. Бұл пікір ноғай тарихшылары тарапынан да толық қуаттау табады. Атап айтсақ, М.Г.Сафарғалиев пен Б.А.Б.Кочекаевтар Ноғай-маңғыт мемлекетінің негізін қалаушы Едігенің маңғыт руынан екендігін дәлелдей отырып, ол түзген мемлекеттің Маңғыт жұрты (Ноғай және қарақалшақ жұрты – А.К.) екендігін айтады [19, 226; 15, 19-20]. «Әне, сол Маңғыт руынан шыққан Балташық (тарихта Балтычак) ұлы Едіге» [18, 7] деп ноғай фольклортанушысы Ашим Шейх-Али ұлы бұл пікірлерді және де айқындайды. Ал, Ноғай Ордасы бойынша арнайы зерттеу алып барған тарихшы В.В.Трепавлов осы версияны (Едігені «ақмаңғыт» руынан деген версияны – А.К.) «ең бір сенімді, анық және халық кеңінен қабыл еткен версия» [20, 63] деп қорытындылайды. Оның бұл пікірін ноғай, қарақалшақ, татар, башқұрт шежірелері мен осы халықтардағы «Едіге» дастанының көпшілік варианттары, сондай-ақ Ш.А.Йазди, Кононов, Шамий, Абылғазы, Солохиддин Топкандий [20, 92] сияқты шығыс-батыс тарихшыларының еңбектері де дәлелдеп тұрады.

Бірақ, кейбір тарихи деректерде Едігенің келіп шыққан руының, әкесінің аты-жөні кім болғандығы туралы бірдей пікірлер жоқ. Атап айтсақ, кейбір фольклоршы ғалымдар Едігені Қоңыраттардың маңғытай руынан келіп шыққан деп, өздерін Едігенің тікелей ұрпақтарымыз деп көрсеткісі келсе, кейбір қазіргі заман тарихшылары Едігенің этникалық шығысын «Едіге - өзбек» [17, 10] деп дәлелдеуге пейіл білдіреді. Мұндай субъектив пікірлейтін ғалымдар тарихта екі Едігенің бар екендігін, оның бірі Едіге барлас болса, екіншісі Едіге маңғыт – екендігін жатта тұтуы керек еді. Себебі, мұның біріншісі Әмір Темірдің тапсырмасымен Тоқтамысты өлімнен құтқарған Идику-барлас болса, екіншісі 1405 жылдан кейін 15 жыл бойы бүкіл Алтын Орданың билігін, тізгінін өз қолында ұстап тұрған Ноғай-Маңғыт ұлысының көсемі, соң бүкіл Алтын Орда әміршісі болған Едіге маңғыт - Едіге Балтышак ұлы екендігін тарих пәні алдақашан мойындаған.

Сол үшін да В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлер «Бұл Идигуни (Едіге-барласты-А.К.) Маңғыттар қауымынан шыққан, орыс шежірелерінде Эдигей атымен белгілі болған Едіге-маңғытпен адастырмау керек» [5,272] деп, өз уақытында астын сызып айтып кетті. Ал, Ибн Арабшах Едігенің әкесі жайында еш нәрсе айтпаса да, оны Қоңырат руынан келтіріп шығарады [1, 149].

В.М.Жирмунский Едігені қоңырат яки барлас қауымынан дейтін мұндай пікірлермен бірден келіспейтінін білдіріп, оны жаңылыс, қате айтылған пікір сипатында қаралап, «бұл (қоңырат руынан деген пікір - А.К.) Едігенің ана тарапынан келіп шығуына байланысты айтылған пікір болса керек» [8,364], – деп шамалайды.

Едігенің маңғыт руынан келіп шыққандығынан және сол рудың биі сипатында танылғанынан болса керек, ноғайлар мен қарақалшақтар оны өздерінің ата-бабасы сипатында тән алады. Ноғай тарихшыларының көрсетуінше, Едіге Ноғайлы жұртының атасы, маңғыт руының көсемі, ноғайлылар, соның ішінде қарақалшақтар мен ноғайлар өздерінің орта ғасырлардағы мемлекеттік түзілісін Маңғыт жұрты, өздерін маңғытшыз, деп есептеген. Едіге, оның балалары Қазі, Нұратдиндер сол Маңғыт жұртының алғашқы хандары есептелген [15,19-20].

Қарақалшақ, ноғай тарихымен шұғылданушы көпшілік ғалымдар ноғайлылардың, соның ішінде ақ маңғыттардың қарақалшақтар этногенезімен тығыз байланысты екендігін айтады [11, 33-35; 9, 127]. Мысалы, ноғай тарихын зерттеушілер Маңғыттардың ақ маңғыт деген руының ноғай халқының ру-қауымдық құрамында жоқ екендігін [21, 63] айтса, қазақ фольклортанушылары Мәшхүр Жүсіп, Р.Бердібаев еңбектерінде Едігені тікелей қарақалшақ ұрпағына апарып ұштастыру бағыты байқалады [4, 33; 16, 138]. Ал, қарақалшақ тарихшысы, академик С.Камалов Едігені, ол түзген орта ғасырлық мемлекеті Маңғыт руынан шыққан [13, 3] «Едігенің хандығында қарақалшақтармен ноғайлардың тұтқан орны үлкен. Ноғайлар да, ноғайлылар да, яғни қарақалшақтар да бұл мемлекетті (1391 жылы түзілген Маңғыт жұртын – А.К.) өздерінің мемлекеті деп түсіндіреді» [13, 3], – деп бағаласа, орыс ғалымы, академик В.М.Жирмунский, қазақ ғалымы, академик Ө.Х.Марғұландар қарақалшақтардың «Едіге» дастанына өте жақсы баға берумен бірге, бұл дастан негізінен Ноғай-маңғыт тайпа ұлысы дәуірінде пайда болғандығын айтып кеткен [13, 14]. Қазіргі өзбек археолог-тарихшысы, профессор Т.Ширинов та бұл пікірлерді қуаттап, Едігенің қарақалшақтардың тарихи тағдырында үлкен қызмет атқарғандығын айтады [22, 27].

Едіге келіп шыққан Маңғыттардың ақ маңғыт руы негізінен қарақалшақ маңғыттарының қара тай топтарына жататындығын Т.А.Жданко түзген Қарақалшақ тарихи этнографиялық шежіре кестесі дәлелдейді [9, 49]. Бұл пікірлердің дұрыстығын, яғни маңғыттардың, анығы Едіге шыққан Ақ маңғыт руының қарақалшақтар этногенезінде басым орынды иелейтінін

қазіргі Қарақалшақстан Республикасында үлкен екі елді мекені аймақтың Маңғыт, Ақ Маңғыт аудандары аттарымен аталулары және Маңғытжарған деген жер-су атамалары да дәлелдеп тұрады.

Бұл, демек, дастанның қарақалшақ версиясын атқарушылардың Едігенің генетикалық мотивіне ұлттық колоритін беруі тарихи шындыққа жақын фольклорлық-көркем шындық деген сөз. Тарих ғылымының көрсетуіне, қарақалшақтар маңғыт-алты ұлы қарақалшақ атымен ноғай-маңғыт жұрты құрамында тек XIV-XV ғасырларда ғана емес, мүмкін, одан да бұрын X-XI ғасырларда-ақ өз алдына халық мемлекет сипатында белгілі болған, ал маңғыттар болса оның этникалық құрамындағы үлкен алты рудың бірі есептеледі [14, 10].

Дастан версияларында Едігенің ер жетуі, халық тұрмысына араласуы, үйленуі, әділ төре, ер жүрек батыр болып жетісу мотиві де фольклорлық жоспарда ұшқыр қиял күші және тарихи, көркем шындық синтезінде көрінеді.

Осындай тарихи шындық іздерін Едігенің Тоқтамысқа әскербасы болу мотивінен де қарастыруға болады. Едіге орыс жылнамаларында, Орда әкімдерінің ішінде ең қу және жыртықшы [5, 328], – деп келтіріледі. Орыс тарихшыларының Едіге мен Тоқтамыс алғашқы уақыттары бір-бірімен достық қатынаста болған [5, 329] деген пікірлері дастандағы Едігенің Тоқтамыс сарайына қызметке келу мотивінің тарихи шындыққа сай келетінін дәлелдейді. Ибн Арабшах болса, Едігенің Тоқтамыс әскерлерінің сол қанатының бас әскербасы (генералы) екендігін көрсетумен бір қатарда, оның әрқандай шарасыз жағдайлардан да жол тауып шығып кете алатын терең ақылды адам болғандығы туралы айтады [1, 149]. В.В.Бартольд «Едігенің әкесі» мақаласында оның алғаш Тоқтамысқа, соң Әмір Темірге қызмет еткендігі жайында еске түсіріп өтеді [2, 801-807].

Дастанда жыр етілген көркем фольклорлық шындық пен тарихи шындықтың қосақтасу фактілері Едіге мен Тоқтамыстың араздасуы, Едігенің Сатемірдің (Әмір Темірдің) жұртына саяси баспана сұрап кетуі мотивтерінде де айқын көзге тасталады.

Дастанның барлық версияларындағы Едіге мен Тоқтамыстың араздасу мотивінің төркіндерін жалпылап қарасақ, дастан бізге Тоқтамыстың Әмір Темірмен қақтығысулар дәуіріне дейінгі хандық құруының саяси-моралдық келбеті туралы жеткілікті түсініктер беріп тұрады.

Дастанның татар версиясында Шах Темірдің Тоқтамысқа «Сені баққан (ер жеткізген, хан сайлаған – А.К.) мен болсам» [12, 12] деп айтқанындай, Тоқтамыс, шындығында да, XIV ғасырдың 70-жылдарының аяғында (1378-жылы) Әмір Темірдің қолдауымен Сығанақ (Ақ Орда) тағына отырады. Бұған дейін ол Орысханның қудалауына ұшырап, 1376 жылы Самарқантқа, Мауереннахр әкімі Әмір Темір қабылдауына келіп паналайды. Бұл уақыттары Орта Азияның кейбір жерлерін бір мемлекетке біріктіруге бар

күшімен күресіп жатырған Әмір Темір Алтын Орда хандары тарапынан келетін қауіп-қатерді осы Тоқтамыстың өз қолымен бастырмақшы болады. Сол мақсатта ол Отырар мен Сауранды, тіпті Сығанақты (Ақ Орда астанасын) Тоқтамысқа алып беруді жоспарлаған [5, 270-271] және оны 1376 жылы Сығанақтың ханы деп жариялаған.

Әмір Темір қанша қолдап-қуаттаса да, бұл жағдайларды Орысхан және оның балаларының қолынан тартып алу Тоқтамысқа оңайға түскен жоқ. В.В.Бартольдтың көрсетуінше, жоғарыда аты аталған орындарда оған Орысханның балалары жорық жасаған. Алғашқы соғыста Орысханның баласы Құтлық Бұға қазалануына қарамастан, Тоқтамыс жеңіске ерісе алмаған, Әмір Темірден демеу сұрап оның сарайына қайтып келген. Әмір Темірден қайта күш алып, Сауранға қайтып жорық жасаған Тоқтамысқа бұл рет ханның басқа баласы Тохта-қыя қирата соққы берген. Тоқтамыстың Орысхан балаларына қарсы соғыстарынан нәтиже шықпағаннан кейін, 1377 жылдың басында Әмір Темірдің өзі бұл соғысқа араласуға мәжбүр болған. Тоқтамыс тек осыдан кейін, 1378 жылы Ақ Орда тағына біржола ие болған.

Жеңістерден рухтанған Тоқтамыс 1378 жылы мартта Алтын Орданың батыс бөлегін жаулап алады. Алтын Орданың шынайы ханы Мамай 1380 жылдың 8-сентябрінде Куликова майданында Дмитрий Донский тарапынан жеңіліске ұшырағаннан кейін, Тоқтамыс оны Азов теңізіне жақын жерде (Калька дариясының бойында) біржола қиратады. 1381 жылдан Алтын Орданың жаңа ханы болған Тоқтамыс орыстардың өзіне бағынудан бас тартқанын сезіп, 1382 жылы Россияға қанды соғысқа аттанады. Осы жылдың 26 августында ол Москваны тып-типыл қылып тонап, біржола өзіне бойсұндырады.

Міне, осыдан кейін Россия 100 жылға дейін Монғол амалдарларының езуі астында қалып қояды [3, 564-565].

Алтын Ордаға хан болып, өзінің негізгі мақсаттарына жеткен Тоқтамыс енді өзінің қамқоршысы Әмір Темірден де бет бұрып, Мауереннахр аймақтарына көз тіге бастайды. Осы мақсатта Әмір Темір қол астына өтіп кеткен Хорезмді Алтын Орда құрамына қайтарып алып, онда 1383 жылдан бастап өзінің атымен теңгелер шығаруға кіріседі.

В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлердің көрсетуінше, «Хорезм істеріне араласу, ол жерде өз атымен ақша шығару - Тоқтамыстың өле-өлгенінше ұмытпауы қажет болған амалдары (Әмір Темір – А.К.) мен ашықтан-ашық қатынасты үзуі еді» [5, 281].

Тоқтамыстың Әмір Темірге қарсы ашық дұшпандыққа өтуі оның Табризге, Әзербайжанға жасаған жорықтарынан да айқын көрініп тұрады. Бұл уақытты (1386-1387 жылдары) Әмір Темір бұл аймақтарды – Иранды, әсіресе, Әзербайжанды өзіне бойсұндыру үшін үлкен соғыстар жүргізіп жатыр еді.

В.В.Бартольдтың көрсетуінше, Әмір Темір осы соғыстармен алаң болғандықтан да Тоқтамыстың бұл дұшпандықтарына онша көңіл бөлмеген. Тіпті Тоқтамыс 1387 жылы Дәрбент арқылы Әзербайжанға жорық жасаған сапарында (Қарабақ тұсында), Миран Шах (Әмір Темірдің баласы) тарапынан үлкен соққыға ұшыраған уақытында да қолға түскен Тоқтамыс әскерлеріне Әмір Темір азаттық беріп жіберген, Тоқтамыстың өзіне бұл істер тағы қайталанса, жақсылық болмайтынын айтып, сөгіс жариялаумен шектелген [3, 565].

Әмір Темірдің Кавказ арқылы Алтын Ордаға түбінде бір зиян келтіретінін сезіп жүрген Тоқтамыс бұдан кейін де Мауереннахр билеушісіне деген дұшпандық әрекеттерін тоқтатпайды. Әмір Темір Персияда соғыста жүрген сапарында (1387 жылдың аяғында) ол Мауереннахр түбегейлі аймақтарын тас-талқан етіп талай бастайды: Әмударияға дейін барып жетіп, Бұхара айналасындағы аймақтарды сырдай далаға айналдырады [3, 565-566].

Тоқтамыс мұнымен де шектеліп қалмай, Хорезмдегі Қоңырат руынан шыққан Суфийтар династиясының соңғы өкілі Сулайман Сұпымен тіл біріктіріп, Әмір Темірге қарсы үлкен қозғалыс ұйымдастырған.

Кейбір тарихи деректерге қарағанда, Едігенің Әмір Темір жұртына аттануы тек Едіге-Тоқтамыс дұшпандығының нәтижесі болып қоймай, бұрыннан келе жатырған Едіге-Әмір Темір достығының жемісі сипатында да келіп шыққан. Ибн Арабшахтың көрсетуінше, Әмір Темір Едігенің даңқ-абыройынан бұрыннан хабардар болған, тіпті әлі Мауереннахр әмірі болмай тұрып-ақ соғыс майданында сыналған қырық досының бірі болған, әмір болғаннан кейін Әмір Темір оны Керман (Ирандағы осы өлке орталығы) әкімі қылып дайындаған [1, 149].

Дастанның барлық ұлттық версиялары Едігенің Сатемірді Тоқтамысқа қарсы соғысқа бастауы, Сатемірдің Тоқтамысқа соғыс жариялауы, соғыснама сапары, соғыста жеңіске жету мотивтері де бір мазмұнда түйіседі. Бұл мотивтерде Сатемір, Едіге образдарындағы ұнамды сипаттар кем-кемнен анығырақ көзге тастала бастайды. Мысалы, осы мотивтерде біз Сатемір мен Едігені түркі халықтардың үлкен қамқоршысы, түркі халықтар достығының ұлы ұйытқылары, катализаторлары, бұл мәселелерде бір-біріне жақын дос, пікірлес тарихи тұлғалар сипатында көз алдымызға келтіреміз. Ерполат жырау екі ұлы әскербасының бұл достық, туысқандық бір пікірлестігін: «Елге ел қосылса, елге дәулет-ті» деп халықтық көзқараспен бағалайды.

Шындығында да, 2500 шақырым ұзақтықта жайласқан 500 000 әскерге ие Тоқтамыстай күшті дұшпанға сенімді адамдарсыз (Едігедей достарсыз – А.К.) бірден соғыс бастау Әмір Темір үшін қауіпті еді [10,168]. «Үлкен сеніммен орныңнан тұр, мен саған бұл істе кепіл боламын. Ешбір қала саған қарсылық білдіре алмайды, ешбір тосқындық жолыңа кесе көлденең бола алмайды, ешбір қылыш сені кесе алмайды және ешбір дұшпан

саған тең келе алмайды және ешқандай соғысқұмар сенімен соғысқа кіре алмайды» [1,150] деп Едіге сендіргеннен кейін барып, Әмір Темір дастанда суреттелген соғыс дайындығына кіріседі. Солай етіп, Әмір Темір өз әскер қатары, әскербасыларымен және амалдарларының сенімділігін сынау мақсатында үлкен құрылтай өткізіп, 1390 жылдың күзінде Мауереннахр жерлеріне көз алартуын қоймаған қанішер Тоқтамысқа қарсы соғыс жариялап, Алтын Ордаға қарай соғыс жасауға ант етті [10, 166].

Көріп отырғанымыздай, дастан да, тарих та Сатемір (Әмір Темір) мен Едігенің Алтын Ордаға қарсы алып барған соғысын біржақты көзқарастан бағалайды: бұл соғыс Сатемір тарапынан өз мемлекетін Тоқтамыстың басып алу саясатынан қорғау, сыртқы дұшпан қаушінен біржола құтқару, Еділ бойындағы түркі тілдес туысқан достарына (Едіге ұлысына) көмек беру мақсатында жасалған болса, Едіге тарапынан өз ұлысын, өз елін Тоқтамыстың зұлымдығынан құтқару, сол арқылы өзі де Мауереннахр мемлекеті сияқты өз алдына тәуелсіз ел, ұлыс болып жасау ниетінде амалға асырылады. Бұл мақсаттың іске асуы үшін Мәуереннахр халықтарының достық көмегі керектігін Едіге жақсы түсінетін.

Демек, Сатемір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы аттануы бұл ұнамсыз басып алушылық соғыстары емес, ел-халықты, түркі дүниесін монғол басқыншыларының екі ғасырға жақын езушілік зұлымдығынан құтқару үшін болған күрестері, бүкіл түркі дүниесінің басқыншыларға қарсы бірігіп бас көтерулері деп бағалануы керек.

Дастандағы Сатемір мен Едігенің ел-халықтарының бақытын, еркіндігін қорғау, түркі дүниесін тұтас тәуелсіз мемлекетке біріктіру жолындағы бұл ұнамды іс-әрекеттерін, әсіресе Әмір Темір және Едіге образындағы досқа садықтық, уәдеге беріктік сияқты сапалы белгілерді тарихи деректер де бекерлемейді.

В.Л.Егоров Әмір Темірдің 1395 жылғы жорығында бұрынғы Еділ бойы Бұлғарындағы қол қатылмай қалған қалалардан тек екеуін – Жайықтағы Сарайшықты және Алтын Орданың ең алғашқы орталығы Сарай қаласын көрсетеді. Ол бұл қалалардың бұзылмағандығын археологиялық материалдар да дәлелдейтінін, тіпті оның XV ғасырда да сақталып тұрғандығын айтып, Әмір Темірдің бұл қалаға тимегендігін қыс түсіп қалғандығынан болса керек деп шамалайды [7, 223].

Біздіңше, Әмір Темірдің Сарайшық пен Сарай қаласына қыс түсіп қалуына байланысты жорық жасамауы онша сенімді пікірлер емес. Егер Әмір Темір бұл қалаларды қирату ниетінде болғанда, қыс-жазға қарап отырмаған болар еді. Бұл жерде Әмір Темір Ноғай Ордасын Тоқтамыстан бөліп алып, Едігеге беру жайындағы қарарына садық қалғандықтан бұл қалаларға қол салмаған болуы мүмкін. Солай екен, Әмір Темірдің Едіге ордасына тимегенін тарих мойындаса, кейбір әдебиетшілер мен тарихшылар Едігенің Әмір Темір

қызметінен өз еліне басқаруға кеткен әрекеттерін «қиянатшылық» деп қаралауға ұмтылуы [1,151] орынсыз.

Біздің пікірімізге жақын пікірлерді В.В.Трепавлов еңбегінен де көруге болады. Оның ойынша, Әмір Темір Едігені осылайша сатқындықта қаралағанда, оның (Едігенің – А.К.) ұрпақтарынан Едігеге мұрагерлікке берген Иран қаласы Керманды және сол өлкені әлдеқашан қайтып алған болар еді [21, 67]. Бұл жерде тарихи деректерден де бөлек дастанның өзі тарихи шындықты бірқанша толық және дұрыс сәулелендіріп береді:

Еділ мен Жайығым,
Чулман мен Нократым,
Сеңдей жұртым болғанда,
Сені менен айырған,
Мені сенен айырған,
Бай жұртымды құл еткен,
Тоқ жұртымды аш еткен,
Тоқтамысты шабайын деп,
Өз жұртымды алайын деп,
Саған келдім, туған жұрт [12, 133], –

деп Едіге тарихындағы драматизмге толы бұл кезеңдерді дастанның татарша вариантында осылай жырлайды.

Қарақалшақша вариантта Сатемір Тоқтамысты жеңіп, мақсатына жеткеннен кейін, Едігеге Еділдің арғы жағын бөліп беріп, еліне (Самарқандқа) қайтып кетеді. Шындығында, бұл тарихи шындыққа да сәйкес келеді. Мысалы, Әмір Темір 1376 жылы қышпақтар тағына Тоқтамыстың отыруына қандай көмек берген [10, 123] болса, 1391 жылы Тоқтамыстың жеңілісінен кейінгі Едігенің Еділ жұртқа қайтып, Ноғай ұлысына (Маңғыт жұртына) билік етуіне, 1395 жылы Тоқтамыстың соңғы жеңілісінен кейін, Алтын Ордаға Қыйғырчақтың хан болуына, тіпті 1396-98 жылдардағы Алтын Ордадағы көшпелі хан және сұлтандардың, әмірлердің, соның ішінде Нұраддиннің де өкімет басына келуіне сондай үлес қосқан және белгілі дәрежеде ықпал да жасаған [1,157-158; 6, 209, 215, 219].

Қорыта айтқанда, «Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы мұндай сюжеттік мотивтер мазмұны мен қаһармандар образдарының сипаттамасының тарихи жақтан да типологиялық ұқсастықтарға ие болуының ғылым үшін маңызы өте үлкен. Бұл факт, біріншіден, «Едіге» дастанының ұлттық версияларының бір төркінен, яғни XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші ширегіндегі Алтын Орда және Ноғай ордасында болып өткен тарихи, саяси-қоғамдық, мәдени оқиғалардың негізінде келіп шыққан бағасыз фольклорлық-көркем естелік екендігін көрсетсе, екіншіден, бұл версиялардың терең тарихилық сипат иеленетінін де білдіріп тұрады.

ӘДБИЕТТЕР

1. Арабшах. Амир Темир тарихи. -Тошкент: «Мехнат», 1992.
2. Бартольд В.В. Сочинения, т. II, М.: изд-во «Наука», 1963.
3. Бартольд В.В. Тохтамыш // Сочинения, т.V. / Работы по истории и филологии тюркских и монгольских / М.: изд-во «Наука», 1968.
4. Бердібай Р., Дүйсенбі А. Едіге туралы қазақ аңыздары. «Қарақалпақ халық дастаны «Едігени» үйрену мәселелери». Халық-қ конференция тезислери. -Некис, 2001.
5. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. -Тошкент: Уздав. Уқув-педагогика нашриёти, 1956.
6. Греков Б.Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. -М.: «Наука», 1975.
7. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XII-XIV вв. -М.: «Наука», 1985.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М.Л.: «Наука», 1974.
9. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. -М.Л.: «Наука», 1950.
10. Иванин М. Икки буюк саркарда. Тошкент: «Фан», 1994.
11. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков / Сборник. Труды Инс-та Востоковедения АН ССР, т.VII. -М.Л.: изд., АНССР, 1935.
12. Идегәй. -Казан: ТКН, 1988.
13. Камалов С. «Едіге» дастаны және тарих/ Халық-қ конф. тезислери.-Некис, 2001.
14. Камалов С. Қарақалпақтардың халық болып қәлишесиуи және оның мемлекетлиги тарихынан. -Некис, 2001.
15. Кочкаев А.Б. Ногайско-русские отношение в XV-XVIII в. Алма-Ата: «Наука», Каз ССР, 1988.
16. Көпеев М.Ж. «Ер Едіге». Едіге батыр. -Алматы, 1996.
17. Мақсегова М. Исторические корни эпоса «Едіге». Автореф на соиск. уч. ст. к. ист. н. -Нукус, 1995.
18. Ногайдың кырк баптири. Эдіге. Ногай халқ дестанлары. -Махачкала, 1991.
19. Сафаралиев М.Г. Распад Золотой Орды // Учен. Зап. Мордовского гос. Ун.-та.-Саранск, 1960.
20. Тошкандий С. Темурнома. -Т.: «Чулпон», 1991.
21. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. -М.: Изд-ская фирма «Восточная литература» РАН, 2001.
22. Ширинов Т. Амир Темур, Едігей и их время/ Халық-қ конф. тезислери. -Некис, 2001.

РЕЗЮМЕ

В данной статье даётся сравнительно-типологический анализ идеи национальной независимости, которая находит отражение в национальных версиях эпоса «Едіге».
(Алламбергенов К. Слово об истории «Ер Едіге», эпос «Едіге», эпохи Золотой орды и Мауереннахра)

SUMMARY

The article deals with the comparative-typological analysis of the idea of national independence which has been expressed in the national versions of the epos «Edige».
(Allambergenov K. Some words about the history of the hero Edige, the epos «Edige» the Golden Horde and Maveranakhr).

ÖZET

“Yedige” Destanının milli nüshalardaki motifleri ve kahramanlar niteliği tarihi yönden tipolojik benzerliklere sahiptir. Yazar dstandaki bağımsızlık düşüncelerini tarihi açıdan değerlendirmektedir.
(Allambergenov K. Er Edige, “Edige” destanı, Altın Orda ve Maverennahr tarihi hakkında).

Бақыт ӘБЖЕТ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Зейнеп ИЫЛДЫРЫМ

магистрант

Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ» ШАМАНДЫҚ НАНЫМНАН ТУҒАН ТӨБЕГӨЗ БЕЙНЕСІНІҢ САҚТАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада «Қорқыт Ата кітабында» айтылатын «Басаттың Төбегөзді өлтірген әңгімесінің баяны» деп аталатын жырдағы Төбегөз дәудің шығу тарихы жан-жақты сөз болады. Көне түркілердің мифологиясында ұшырасатын жалғыз көзді адамдар мен дәулер туралы кейішкердің қазақ ертегісінде, Геродот жазбаларында және Қорқыт кітабында кездесетіндігі ғылыми тұрғыдан талданады. Бұл персонаждың исламға дейін, шамандық наным негізінде дүниеге келгендігі айтылады.

Кілт сөздер: Төбегөз, әпсана, хикаят, архаикалық жыр, көне эпос.

«Қорқыт Ата кітабы» кезінде Сыр бойында өмір сүрген оғыз тайпаларының архаикалық жырлары негізінде құрылған. Әр жырды жырлаушы, оғыз тайпаларының рухани қолдаушысы ретінде көрінетін Қорқыт абыз әрбір оқиғаның басы-қасында жүреді. Жаңа туған балаға ат қою, оның келешегін болжау, ақылшы батагөй ретінде суреттеледі және бұл күллі түркі халқында ертеден қалыптасқан ұғым. Ерте дәуірлерден бері Қорқыт атаның аты күллі түркі жұртына белгілі болған, әсіресе балгер-бақсылар оның құдіретіне сыйынып, оның кереметтігі жайында түрлі аңыздар айтып, атын өз сарындарына қосқан. Академик С.Қасқабасов: «Сонымен көзіміздің жеткені – қазақ әпсана-хикаяттарындағы Қорқыт түштеп келгенде қолынан келмейтіні жоқ зор бақсы (шаман), жасампаз қаһарман екендігі. Оның «мәдени қызметі» жайында ел арасындағы кейбір әпсаналар да баяндайды. Мәселен, бір әпсанада Қорқыт «Моншақты», ал екінші әпсанада «Домбыралы» аттарын ойлап табушы болып бейнеленеді. Мұнда Қорқыт белгілі бір жердің не себепті солай аталғаны жайлы баяндайтын мекендік әпсананың кейішкері болып көрінеді, бірақ соған қарамастан оның бойынан көне мифтегі жасампаз қаһарман – ілкі атаның қасиетін табуға болады»[1, 674] деп, Қорқытты ерте дәуірде пайда болған «көне мифтегі жасампаз қаһарман» қатарына жатқызады. Шындығында да «Қорқыт Ата кітабында» Қорқыт түркі халқының жебеушісі, рухани ұстазы ретінде көрініп, жыр ішіндегі кейішкерлер қиналған, қысылған тұста немесе шаттыққа бөленіп, той, жиын болған жағдайда Қорқыт келіп бата жасап, қобызынан жыр төгіп отырады. Бұл сипаты қаһармандық эпостағы батырды жебейтін Ғайып Ерден қырық Шілтен, Кәміл пір секілді ислам дінін

қабылдаған соң жырлар мен эпостардан орын алған ата-баба рухы, қиын сәтте қолтықтан демейтін аруақтар бейнесін елестетеді.

«Қорқыт Ата кітабында» сөз болатын көптеген жырдың оқиғалары тікелей Қорқытқа қатысты, бастапқыда Қорқытқа қатысты жекелеген жырлар болған болса керек, кейін тұтастанып циклдену кезеңінде батырлық жайлы айтылған аңыздар мен Қорқыт атаның жебеуші рухқа айналған бейнесі негізінде хатқа түскен секілденеді. Мысалы, «Басаттың Төбекөзді өлтірген әңгімесінің баяны» атты жырдағы Төбекөздің туылуы мен Қорқыттың дүниеге келуінде де ұқсастықтар кездеседі. Төбекөздің дүниеге келуін былайша баяндайды: «Бір күні оғыздар жазғы жайлауға көшіп еді. Аруздың Қоңыр оғыз Қойшы деген малшысы болушы еді. Оғыз елінде одан озып жайлауға қонатын адам болмаған. Сол жайлауда «Ұзын бұлақ» дейтін өзен бар еді. Оның су перісі болатын. Бір күні сол бұлаққа келген қойлар үркіп шықты. Қойшы қой алдында тұрған қошқарға қарап еді, оның үстінде пері қыздары қанаттасып ұшып жүр екен. Қойшы перінің бірін ұстап алды. Сұлу қызды көрген соң, көңілі кетіп, шекпенін төсеп, онымен жақындасты, қойлар үркіп қапа жөнелді. Қойшы атына мініп, қапқан қойлардың соңынан кетті пері қызы қанатын қағып ұшып кетті. Ұшып бара жатып Қойшыға: «Бір жылдан кейін осында келіп, мендегі аманатыңды ал. Оғыз еліне сен бүліншілік салатын болдың» - депті» [2, 90-91].

Келер жылы шопан бұлақ басында пыс-пыс етіп жатқан дөңбектей бір нәрсең ораулы жатқанын көреді. Сақпан тасымен ұрмақшы болады, алайда сиқыр күшімен тас орнынан жылжымайды. Шопан қорыққанынан қашып кетеді. Сол кезде Баяндыр хан серуендеп жүрген еді, ол құндақтаулы бір дөңбекті көреді. Бір жігіт барып аяғымен тешкенде ораудағы нәрсе ұлғая түседі. Аруз барып тешкенде ісінген нәрсе жарылып, ішінен кеудесі адамға ұқсайтын, төбесінде жалғыз көзі бар бір бала пығады. Оны Аруз асырап алады. Өсе-келе ауылдың балаларына тыныштық бермеген соң Аруз үйінен қуып жібереді. Сол кезде пері анасы келіп Төбекөздің саусағына жүзік салады да: «Ұлым, саған оқ өтпесін, тәніңді қылып кеспесін», - дейді. Перінің сиқырлы жүзігімен қаруланған Төбекөз оғыздардың басына қауіп төндіреді. Бұл жері «Шахнама» дастанындағы Рүстем мен Исфандияр соғысына ұқсайды. Фирдоусидің «Шахнама» дастанындағы Зәрдүшттің киесімен қаруланған Исфандиярды Рүстем батыр қанша уақыт соғысса да ала алмайды. Рүстемге Самұрық құс көмекке келеді. Газ атты ағаштың бұғағынан жасалған жебені әкеп береді. Сол оқпен Рүстем Исфандиярдың көзінен атып өлтіреді. Басат та Төбекөздің көзіне қызған қанжарды салып алады, пері шепесінің берген жүзігін алған соң ғана оны өлтіреді. Екі жырда да тылсым күштер перілер әлемімен, көк аспанмен байланыс бар екендігі аңғарылады.

Қорқыттың дүниеге келуін де табиғаттың құбылуымен байланыстыратындығы турасында қазақтарда жыр жолдары сақталып қалған:

Қорқыт туған кезінде
Қараспанды су алған.
Қара жерді құм алған
Ол туарда ел қорқыш,
Туғаннан соң қуанған!

Аңыздың айтуынша, топан су мен жерді құм басуына себеп болған Қорқыттың дүниеге келуі деп түсіндіреді. Табиғаттағы тосын құбылыстың орын алуы арқылы тылсым дүниемен байланысы бар шаманның, үлкен бақсының дүниеге келгендігін түспалдайды.

Қорқыттың анасы қышпақ қызы болған делінсе, енді бір аңызда оны диюдан туғандығы турасында айтылған. Онда былай дейді: «Қорқыт айдың, үлкен көзді дию қызынан дүниеге келіпті. Бойы алшыс аршың, яғни өте ұзын екен. Тірісінде аяғын абайсызда созғанда бапмайы Ақтамақтың аяғына тиіп кеткені үшін өлгеннен кейін бұл ұзын аяқ көрдің (мазардың) сыртына шығып жатады-мыс», - деп көрсетеді Ә.А.Сұлтанлы халық аңызына сүйене отырып» [2, 590].

Әлкей Марғұлан Қорқыттың дүниеге келуін байырғы түркі нанымына жатқызады, бақсының дүниеге келуі жай ғана құбылыс емес, ол періден туады, сәуегей де әулие болуы үшін Қорқыт жайлы аңыздың барлығында оны ерекше жағдайда дүниеге келгендігі турасында айтады: «Халық мифінде жеңілмейтін жалғыз көзді дәуді (Төбекөз) жер астындағы үңгірде туғызып, не көрқаштан шығарса, Қорқытты да көрде туғызып», не көрқаштан шығарады. Кей аңыздарда қу терісін жамылған перінің қызынан тудырады, не аққудың өзінен туғызады. Қорқытты Құба диюдің қызынан туғызу түрік, әзербайжан нұсқаларында да айтылады. Алыптарды көрде, көрқашта туғызу исламнан бұрынғы салт-сананы аңғартады. Сондай-ақ қазақтардың аққуды «Киелі құс» деуі де – исламға дейінгі табиғатқа, тәңіріге табыну кезеңінен қалған ұғым» [2, 74].

Ғалым өз еңбегінде ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Абылай хан жас батырларының батырлығын сынау үшін ай далада, жапандағы қараусыз қалған молаларға жалғыз қалдырып, түнетіп отырғандығын айтады. Батырдың ержүректілігін молаға жатқызып, не ескі үңгірге қалдырып сынау қазақ халқында бұрыннан келе жатқан салт болған. «Қарға батыр» жырында да ел кезіп барымтамен жүрген Қарға батыр ескі молаға жасырынып жатып бір шалдың үрейін ұшырмақшы болғандығы айтылады. Саспақ түгілі көрге тығылып жатқан Қарғаны суырып алып сабай бастаған шалдың қайратына батырдың өзі таң қалады [3].

Қазақтың «Едіге» жырында да Баба Түкті Шашты Әзіз Қаратау маңында Мыңжылқы деген жерде дәрет алып отырғанда аспаннан ұшып келіп көлге қонған үш аққудың ең кішісінің киімдерін тығып қояды. Осы перінің қызынан Едіге батыр туады [4,15].

Елге әлек салып, зор қайғы туғызып, алапат қиыншылыққа әкелетін Төбегөз секілді алып дәуді өлтіретін батыр да ерекше жағдайда дүниеге келуі тиіс. Ел ішінен пыққан жай ғана батырлар Төбегөзбен барып соғыс жүргізгенімен оны жеңе алмайды. Оған күші жетпейді немесе атқан оғы өтпейді, шапқан қылышы кеспейді. Қанша батыр болса да сиқыры бар алып дәудің алдында дәрменсіздікке душар болады. Сондықтан да оны өлтіру үшін тек елден жырақта жыртқыштар арасында өскен, арыстанның шикі сүтін емген ерекше қайратты да қайсар, оның үстіне тылсым күштер қолдап тұратын немесе тотемдік киелер қолдап жүретін батыр болуы тиіс. Төбегөзді өлтіретін Бисат батыр сондай адам. Тылсым дүниеден пайда болған алыпты жеңу үшін тылсым күшпен қандайда бір байланысы бар батыр ғана шығуы қажеттігі турасында академик В.Жирмунский де айтып өтеді: «Такой же архаический и сказочный характер имеют два вступительных эпизода, дополняющих в «Депе-Гёзе» основной сюжет: рассказ о младенчестве Бисата и о чудесном рождении одноглазого великана.

Биография Бисата, вскормленного львом, примыкает к многочисленной группе тотемических по своему происхождению сказаний о богатырях, вскормленных или вскормленных молоком дикого зверя и унаследовавших отсюда необходимые качества мужества и физической силы. Миф о звериных (тотемистических) предках героя, лежащий в основе подобных сказаний, дается в биографии Бисата в ослабленной и рационализированной форме, главным образом для того, чтобы мотивировать последующий подвиг героя, его победу над страшным и неуязвимым врагом, перед которым должен был отступить даже «глава витязей» Казань» [2, 547].

Қазақтың «Шеркуат», «Мұңлық-Зарлық» дастандарында жас баланы асырап алған жолбарыс, киік секілді аңдар жас баланы асырайды, ер жеткен соң мықты батырға айналады. Жалпы көне эпостарда батырдың аты оның алғашқы көрсеткен ерлігіне қатысты болғандығы аңғарылып тұрады. Шеркуат арыстанды еміп өскендіктен аталса, Зарлық далада, киіктер арасында өскендіктен сондай ат қойылғандығы байқалады. «Қаһарманға ат қою ежелгі салт бойынша үлкен оқиғамен байланысты. Көне эпостарда кейішкер өсе келе алғашқы ерлік жасағаннан кейін ғана оған рудың ақсақалдары, я болмаса желеп-жебеуші пірлері ат қойған. Бұл салт «Қорқыт ата кітабында» да толық сақталған, мәселен, майданда бұқаны өлтіргені үшін жас батырға Бұқаш деген ат қойған» [5, 78].

Көне архаикалық жырларда, қаһармандық эпостарда батыр ерекше жағдайда дүниеге келеді дедік. Ислам дінін қабылдағанға дейінгі шамандық наным бойынша оларды тотем киелері қолдап тұратындығы жайлы ғалым Ә.Қоңыратбаев та айтып өтеді: «Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр асырайды. Рүстемді жолбарыс емізіп, Самұрық тәрбиелейді. Бұл аңыз түркі тайпаларында сонау хұн заманынан бері бар. Суға тасталған баланы Бөрте Шине (қасқыр) асырап, содан ашина түріктері тарапты

делінеді. Мұңлық пен Зарлықты киік, төжік батыры Гургулиды жылқы асырайды. Бұл сияқты тотемдік-этногенездік аңыз Алтайға батыстан барды деу қиын. Тотемдік ұғымдар көпшелілерге тән. Грек, Рум тарихшылары ол кезде сақ тайшалары жайында аңыз-ертегілерді көп жинаған. Тотемдік мифтерді Э.Тейлор ру общинасы кезінде туған дейді. Бізде тотемдік образдар (мысалы, Оғызханды бастайтын көкжал қасқыр) X ғасырға дейін сақталған» [6, 435-436].

«Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөз дәудің бейнесі де X ғасырға дейінгі түркі халықтарының атасында кеңінен тараған мифтік әңгімелер негізінде қалыптасқан кейіпкер екендігін аңғарамыз. Жалпы Орталық Азия аймағында көпшелі өмір сүрген түркі тайшалары арасында жалғыз көзді дәулер жайлы хикаялар өте көп болған. Жалғыз көзді жалмауыз турасында айтылатын ертегілер әлі де қазақтар арасында молынан ұшырасады. «Аушар хан», «Жайық пен Еділ», «Жалғыз көзді дәу», «Жерден пыққан Желім батыр» секілді ертегілерде жалғыз көзді дәу бейнесі көрініс берген.

Көпшелі халықтар арасындағы жалғыз көзді дәулер туралы айтылатын аңыздар сонау ерте дәуірлердің өзінде-ақ Еуропа мен Азияның бірқатар халықтарына мәлім болғанға ұқсайды. Тарих жайлы кітап жазған атақты Геродоттың жазбаларынан мынадай деректі табуға болады: «Итак, об исседонах у нас есть еще свидения. Выше исседонов по их собственным рассказам, живут одноглазые люди и стерегущие золото грифы. Скифы передают об этом со слов исседонов, а мы прочие узнаем от скифов «зазем их по-скифски аримаспами, «арима» у скифов значит «единица», а «спу» - «глаз» [7, 245].

Сақ, скиф тайшаларының шындық деп айтқан жалғыз көзді адамдар турасындағы әңгімесіне Геродот сенбейтіндігін де ашық жазады. Біздің дәуірімізге дейінгі өмір сүрген сақ тайшаларының мифологиясында жер бетін мекен ететін, тоғай, су, дала секілді мекендердің иесі болып саналатын жарғылай құдайлар қатарына жататын жалғыз көзді дәулер жайында сақталған шамандық нанымдар бертінгі кездерге шейін келген. Оғыз-қыпшақ конфедерациясы тұсында да байырғы түркілік мифтер әлі жоғалып кетпеген. Ислам діні күшейіп, бұрынғы наным-сенімдерді ығыстыра бастағанға шейін яғни XV ғасырларға дейін сақталғандығы байқалады. «Қорқыт ата кітабы» ислам діні әбден мойындалып, бұрынғы нанымдар ұмытыла бастаған кезде хатқа түскендігіне қарамастан, байырғы түркілік наным-сенімдер жақсы сақталып қалғандығының куәсі боламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос /Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 бет.
2. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ; /Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы – 1999 ж.

Әбжет Б., Йылдырым З. «Қорқыт ата кітабындағы» шамандық...

3. Қазыналы Оңтүстік. - Алматы: «Нұрлы Әлем», 2012. – Сер: Түкістан кітапханасы. 5-кітап. Қазақ жырлары. – 304 бет.
4. Қазақтың батырлық эпосы /Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Рауан, 1992. – 104 бет.
5. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
6. Қоңыратбаев Ә.Қ. Көп томдық шығармалар жинағы.-Алматы: «МерСал» Баспа үйі, 2004. Т.1. Фольклортану мәселелері. – 2004. – 554 бет.
7. Геродот. История /Пер. С греч. И комм. Г.А.Стратановского. Вступ. Статья И.Е.Сурикова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС инвест, 2004. – 640 с.

РЕЗЮМЕ

В статье широко рассматривается история появления великана (дау) Тобегоза, о котором упоминается в песне (жыр) под названием «Повествование об убийстве Тобегоза Басатом» в «книге Коркыт Ата». Проводится научный анализ того, что герои одноглазых людей и великанов (дау), встречающихся в древне тюркских мифологиях имеют место и в казахских сказках, писаниях Геродота и в книге Коркыт. Говорится о том, что данный персонаж возник до ислама и на основе верований шаманизма.

(Абжет Б., Йылдырым З. Отличительные черты образа Тобегоза в «Книге Коркыт Ата»)

SUMMARY

The article examines the history of the emergence of widely giant (day) Tobegoz, which is mentioned in the song (zhyr) entitled "The story of Kill Tobegoz by Basat" in "book of Korkyt Ata." Research carried out an analysis of what the characters one-eyed men and giants (day), had meetings in the ancient Turkic mythology take place in Kazakh fairy-tales, the writings in the book of Geradot and in the book of Korkyt. Says that this character originated before Islam and beliefs based on shamanism.

(Abjet B., Yyldyrym Z. Distinctive features of the way Tobegoz in "Book of Korkyt Ata")

ÖZET

Makalede "Korkut Ata" kitabındaki "Basat'ın Töbegözü öldürme hikayesi" üzerine inceleme yapılmıştır. Eski türk mitolojisindeki tek gözlü insanların Kazak masallarında, Herodot yazılarında ve Korkut Ata kitabındaki gibi ilmi açıdan araştırılmaktadır. Bu kahramanların İslamiyetten önceki şaman inancına has olduğu görüşü hakimdir.

(Abjet B. - Yyldyrym Z. "Korkut Ata kitabındaki" şamanizmden gelen Töbegöz karakteri)

Д.А.ИСЛАМ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

ТҮРІК ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ АҚЫЛШЫ БЕЙНЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ, ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада көне түрік фольклоры мен жазба әдебиетіндегі ақылшы-кеңесші бейнелерінің идеялық-көркемдік маңыздылығы, «Мендік» белгі сипаттары, қазақ батырлық жырлары мен ортағасырлық дидактикалық әдебиет, жыраулық поэзия мен көркемдік дәстүр сабақтастығы дәйектеледі. Түрік дастандарындағы ақылшы-кеңесші бейнелерінің поэтикалық құрылымы жан-жақты талдана отырып, батырлық жырлардағы көмескіленуінің себептері түсіндіріледі.

Кілт сөздер: Тоныкөк жырау, Ұлық Түрік, Бөрте Шене, ақылшы, кеңесші, жырау, абыз.

Рухани мұра өз заманының үнін, ақыл-ойының сипатын, дәуірінің пынайы бейнесін саралайды. Сондықтан да, сөз өнерінің бүгінге жеткен құндылықтарын өткен уақыттың тарихи ағымынан ажыратып қарай қоймаймыз. Өз кезеңінің сыр-сипаты түрлі қырынан суреттелуі де табиғи. Ең бастысы мұндай шығармалардың өз кезеңінің сипатын бойына жұқтырып, тарихын бейнелеуімен бірге бүгінгі рухани ой биігінің қажеттілігін қанағаттандыра алуында. Тіпті өз кезеңінің тарихи шежіресін суреттей отырып кейінгі құндылықтардың негізі ретінде дәстүрлі сілемдерді қалыптастырып кетеді. «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» [1, 213], - деген аталы сөзді қай заманның да алдына қойып, адамзат баласының дәуір алдындағы жауапкершілік міндеттерін терең ұғынуға болады. Бұл – ұлттық әдеби дәстүрлеріміздің тарихи кезеңдерден өткен көркемдік даму тарихындағы, жалғастығындағы табиғи заңдылық екендігін де айқындайтын тәмсіл. Еңдеше, бүгінгі рухани байлығымыздың кеңістігін толтырушы материалдар ұлттық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіміздің тегі фольклорлық бастауларда жатқандығынан, көркемдік дәстүр сабақтастығы тұрғысынан қарастыру маңызды болмақ. «Болған талай ауылыңыз, тайпаңыз, Енді соның ізін тауып байқаңыз» [2, 198], – дейді Жүсіп Хас Қажыб бір бәйітінде. Шайыр айтып отырған ізді рухани құндылықтарымыздан табуға «жан» сұранысын, қажетін беру үшін де бүгінгі ұрпақ мүдделі. Жаңа ізденістер жүргізу талғамы өскен жұртымыздың биік талаптарына жауап беру үшін де керек. Ұлттық діліміздің ұстыны болып, ежелгі дәуірден бері келе жатқан рухани құндылықтар тізбегі халықтық болмысымыздың көрсеткіштері. Ұлттық болмысымызды өзгеден даралап, оқшаулап тұратын құндылықтарымыздың өзегі дәстүрлі түркілік дүниетаным

болса, оның үйлесімділігі көркемдік ойлау жүйесімен де ерекшеленеді. Көркемдік ойлау жүйесінің бастапқы арналары – фольклор мен сөз өнері. Мәдени мұраларымызды танып білуімізге мүмкіндік туып отырған тұста фольклорымыздың даму жолдары тарихи тұрғыдан қарастырылды [3]. Кеңестік фольклортану жүйесінде қалыптасқан тарихи-генетикалық, тарихи мәдени, тарихи-типологиялық ұқсастықтар тиісі назарға алынып, «эпостың ішіндегі түрлі дәуірдің нышандарын да стадиялық тұрғыдан анықтаған» [4] еңбектер келді. Орхон жазбалары деп аталатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары ғылым тарихында біршама зерттелді. Зерттеу тақырыбымызға қатысы көбірек болып отырған «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк тұлғасының ортақ эпикалық мұралардағы бейнелермен етене жақындығы, ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ ауыз әдебиетімен көркемдік дәстүр жалғастығы арнайы зерттеу нысанына алына қоймады. Осындай ізденістер ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет туындылары арасындағы сабақтастықты тақырып, идея, оқиға композициясы, тіл мен бейнелеу тәсілдері арқылы танып, көркемдік құбылыстарды айқындауға жетелейді. Орхон ескерткіштері мен қазақтың батырлық жырларындағы тарихи-генетикалық туыстықты көркемдік дәстүр поэтикасымен шешу де қажет-ақ. Бұл алдыңғы кезекте түрлі тарихи дәуірлердегі шығармалардың даму арналарын, ықпалдастығын, ішкі идеялық тақырыптық үндестіктерін, көріктеу құралдары ортақтастығын аршып талдауға ұйытқы болар еді. Осы негізде қазақтың батырлық жырлары мен «Тоныкөк», «Оғыз Қаған», «Қорқыт ата кітабы» дастанының арасындағы ақылшы, кеңесші бейнелерінің үндестігі мазмұндық, ішкілік, стильдік тұтастықта танытылуына жол ашылмақ. «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» секілді тарихи ерлік жырларынан бері жырланып келе жатқан азаттық идеясының жыраулар поэзиясында да метафоралық ойлау жүйесін қалыптастырғаны белгілі. Тәңірлік наным-сенім ұстындарымен өркен жайған түркілік дәстүрлі дүниетаным философиясы түрік дастандары мен фольклорында ар, намыс, адамгершілік, өлім, өмір, ақиқат, махаббат пен ерік-жігер секілді универсалдық категорияларды мазмұндық тұрғыдан жаңғыртты. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк атынан баяндалатын арнау сөз үлгілеріндегі мақал-мәтелдік құрылымдар да Түрік елін имандылыққа, ізгілік пен ерлікке шақырып, кейінгі туындыларға көпші. жауынгерлік рухты оятты. Көне түркілер кезеңіндегі дидактиканың орта ғасырда өркендеп жыраулық поэзияда дәстүрлі сүрлеудің қаншалықты дамытылғаны әңгіме алаңына айналуы тиіс. Жазба әдебиет үлгісі ретінде танытылып жүрген «Тоныкөк» жырындағы фольклорлық белгі, сипаттардың ерекшелігін саралау ақылшы, кеңесші бейнесінің алғашқы «әдеби портретінің» кейінгі эпикалық мұраларымыздағы дәстүрлі көркемдік таным байланыстарын жүйелеуде соны үлгі іспетті. Демек, әдебиет пен фольклордың өзара байланысы жайлы әдебиеттану ғылымында жазылған еңбектер жетерлік десек те, сондайлық

әдебиет пен фольклор арасындағы байланысты зерттеудің өзіндік қиын-қабаттары бар екендігін де ұмытпағанымыз жөн. «Орыс фольклоршыларының еңбектерінде шешімін тапқан осы және басқа көптеген теориялық мәселелерді... ұтымды пайдалану ғалымдарымыздың алдында тұрған уәзіш» [4, 5].

Орхон жазба ескерткіштері ішінде «Тоныкөк» жыры – Түрік мемлекетінің қаған кеңесшісі, ақылшысы атынан ел тарихы шежіреленетін елдік, ерлік баяны. «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары Түрік қағанатының мемлекет құру жолындағы тарихи кезеңдерін, ел қорғаудағы әскери тәжірибелерін, қанды жорықтардағы жауынгерлік рухты, елдің ішкі-сыртқы саясатын, болашағын тарихи мәліметтермен баяндауда деректік материалдары көркемдік құралдармен көмкерілген поэтикалық туындылар. Тарихи дастандардың бәрі де бір-бірімен деректік және көркемдік байланыста бола отырып, Түрік мемлекеті шежіресінің кезеңдерін тұтастықта суреттеуімен ерекшеленеді. Түрік қағанаты дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштердің құпия сырын ашып, жанрлық-поэтикалық табиғатын тануға ұмтылғанымызға бір ғасырдан астам уақыт өтіпті. Жазба ескерткіштердің фольклорлық тұрақты жанрлық ерекшеліктерімен сіңісіп әдеби шығарманың архаикалық түр-сипатын танытуымен де ішкі қатпарларын зерттеуде күрделілік танытып келеді. Ғылым тарихында аз зерттеле қоймағанымен де тарихи дастандардың көпқырлылығы әлі қаншама зерттеулердің нысанына айналмақ. Орхон ескерткіштері жазба әдебиеттің бастауы болғанда, оған дейінгі фольклорлық туындылардың деректік көздері аз болуына байланысты түрік қағанаты дәуіріндегі фольклорлық мұралар поэтикасы әлі де ішкі мазмұнына бой алдыра қоймады. Қадым дәуірдегі әдебиет үлгілері ретінде «Шу батыр», «Ергенекон», «Алып Ер Тоңа», «Атилла», т.б. дастандар ғылыми жүйелілікпен талданып, танытылғанымен фольклорлық аспектіде қарастыруды қажетсінетіні кәміл. Фольклорлық ғылыми аспектіде қарастыру арқылы жазба ескерткіштердің поэтикасына тың жаңалықтар да қосыла берері сөзсіз. Зерттеу тақырыбымызға арқау болып отырған ақылшы, кеңесші бейнесі түрік дастандары ішінде «Тоныкөк» жырынан «Мен» - тұлғасымен дараланады. Егер түркілік дүниетаным негіздерімен қарар болсақ ақылшы, кеңесші бейнесінің көркемдік проекциялары қадым дәуір мұраларынан да байқалады. Шу батырды да Тәңірінің қолдағаны, күні бұрын болжау айтуы, Оғыз қағанның өсиет сөзі, ақылды, кеменгер Бөрте Шене бейнесінің Тоныкөкке ұқсауы т.б. Алғашқы түрік мемлекетінің көсемі Ашина да «Көк бөрі» дастанында ақылды әрі ержүрек бейнесінде көрінеді. Ал «Тоныкөк» дастанындағы Тоныкөк тұлғасы эпикалық мұраларымыздың ішіндегі ақылшы, кеңесші бейнесін тарихи деректе де, көркемдік шындықта да нақтылықпен бейнелеуімен ерекшеленеді. Ақылшы, кеңесші бейнесінің әдеби шығармаға тұңғыш деректенуі де осы «Тоныкөк» дастанында жүзеге асырылғандықтан, біз бұл бейненің түрік дастандарындағы тұлғалану және

көркемдік дәстүр жалғастығымен бірлікте даму табиғатына да зер саламыз. «Оғыз қаған» дастанындағы Оғыз қағанның аян айтатын жырауы Улуғ Түрік бейнесі, ел ағасы, алысты болжаған дана қарт Қорқыт ата бейнесі, Шыңғысхан заманындағы Ұлық жырышы, ортақ қаһармандық жырлардағы батагөй қариялар бейнесі, ортағасырлық дидактикалық-философиялық туындылардағы «автор-кейішкер-тыңдаушы» үйлесімділігіндегі поэтикалық «Мен», қазақ әдебиеті тарихындағы «Абыз», «Жырау» бейнелері араларындағы дәстүрлі сабақтастық мәселелері ғылыми бағыттарда толыққанды зерттеле қоймады. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелері өзінің дәстүрлі даму жолдарында, ортағасырлық дидактикалық өлеңдер құрылымдарында автордың Тоныкөктей жалшыға қарата сөз тастап, тыңдаушылармен поэтикалық сұхбатқа түсуі, ақылшы, кеңесші бейнелерінің кемелденген «Мен» дәрежесіндегі үлгілері болуы бек мүмкін. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ батырлық жырларында да көркемдік атрибуттары сақталғандығын айтуға болады. Қазақ эпостарындағы батагөй қариялардың сипатталуымен қатар біршама ару, әйел бейнелері ақылшы, кеңесші бейнелерін алмастыратындығын мотив-әрекеттен көрсек болады. Әйел бейнесінің сомдалып, кеңес айтуы «Қорқыт ата кітабының» бірінші жыры «(Дерсеханұлы Бұқаш туралы жырда)» кездеседі. Ақылшы, кеңесші бейнесі болмысына сай мінездемелік сипаттар әйел бейнесінде Хан қызы, Дерсеханның әйелі кеңесінде жақсы айтылып, батырлық жырының бір үрдісіне айналған болуы керек. Әйелі кеңесін тыңдаған Дерсе хан садақ беріп, ата-баба әруағына сыйынып, Тәңірінен бала тілейді. Тілегі қабыл болады. Әйел кеңесін тыңдау кейінгі эпикалық мұраларымызға тән көркемдік желілер кұрайды. «Қобыланды батырдағы» Құртқа ақылымен болжап, Алшағырды алдап, Қобыландының алдынан шығып, Алшағыр қорғанын бұзуға кеңес береді. Қарлыға Қобыландының елін азат етіседі. Ақжүніс те Тарғынға ілесіп кете барады. Тарғынның белі сауығуына Ақжүніс ақылы себеп болады. Түрік дастанында орныққан ақылшы, кеңесші бейнесі батырлық жырлармен қатар қазақтың тарихи шындығын суреттеген халықтық «Түкібай-Шолпан» дастанында да Шолпан бейнесімен жалғасады. Шолпанның Түкібайға кеңес беріп, Доржыға төрт түрлі шарт қоюы – халықтың амаңдығын жеке басынан биік қоюы. Түрік жазба ескерткіштері мен фольклорынан бастау алатын ақылшы, кеңесші бейнелері халық ауыз әдебиеті тарихында көркемдік дәстүр жалғастығын жоғалтқан жоқ. Түрік дастандарындағыдай ақылшы, кеңесші бейнелері (Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт т.б.) тура атауында емес, батырлық жырларымыздағы бейнелері мотив-әрекет үстінде танылып отырады. Тура мағынасындағы ақылшы, кеңесші бейнелері кейішкер мінездемелеріне көшкен сыңайлы. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің халық ауыз әдебиетіндегі көркемдік дәстүр сабақтастығын саралау тақырып өзектілігін айқындай түседі. Ақылшы, кеңесші бейнесін дәл беретін «Тоныкөк» жырымен қатар әуелде ауызша

жасалған «Оғыз қаған» дастаны. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің түріктің тарихи дастандарында жеке көзқарастағы концептілік адам, тұлға дәрежесінде «Тоныкөк», «Оғыз қаған» жырлары мен «Қорқыт ата кітабы» арқылы түп-тұлғасы (тектік) көрініс береді. «Ертедегі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясы отаршыл империя саясатынан қорықпай әдебиет тарихымыздың бастауларына жол салған Б.Кенжебаев еңбегі көзсіз батырлық. Профессор Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихына қатысты концепциясы шәкірттері тарапынан Тәуелсіздікке дейін де, Егемендік алған тұста да дамытылып көркемдік сыры бой алдыра қоймаған, құпиясын бойына бүккен түрік ескерткіштері тереңінен зерттеліп келеді. Орхон ескерткіштерінің фольклорлық белгілерін эпостық жырлармен үйлестіретіндігін Ә.Марғұлан мен М.Әуезов аңдатты. Б.Кенжебаев шәкірті М.Жолдасбековке Орхон ескерткіштерінің қазақ әдебиетіне қатысын, М.Мағауинге жыраулар поэзиясын, Х.Сүйіншәлиевке VIII ғасырдағы жазба ескерткіштерді тақырып етіп беріп, ғылыми зерттеу жұмысына жетекшілік жасады. Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу концепциясы «...қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы азаматтық тарихының ізімен жасалуы тиіс... түрік ру-тайпаларымен бірге жасаған ортақ әдебиет»[5]-деген тұжырымдамалары шәкірттері еңбектерімен жүзеге асты. Кеңестік түркология саласына бағыт көрсеткен М.Әуезовтің «...Сол жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желісі бар ғой» [6,143] - деген пікірі кейінгі зерттеушілердің тың жаңалықтар ашуына себеші болды. Орхон ескерткіштерін зерттеуде М.Әуезов көзқарасы Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, С.Аманжолов, Ф.Мұсабаев, Ғ.Айдаров, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Өмірәлиев, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, Т.Тебегенов, М.Мырзахметұлы, Н.Базылхан зерттеулерінде ескеріліп отырғандығы байқалады. Орхон ескерткіштері қазақ тілінде сөйлеп жариялануына М.Жолдасбеков, Ғ.Айдаров, Қ.Өмірәлиев, Қ.Сартқожаұлы, А.Қыраубайқызы, ақын Қадыр Мырза Әлілер атсалысты. Ақылшы, кеңесші бейнесі түркі әдебиетінде Тоныкөк бейнесімен толыққанды көркемделетін Орхон ескерткіштері оның ішінде «Тоныкөк» жырына, «Оғыз қаған» дастаны, «Қорқыт ата кітабына» қатысты ғалымдар пікірлері Тоныкөк бейнесіне орай айтылған ой-тұжырымдарымен бірлікте қарастырылып отырады. Сонымен қатар батырлық жырларымыздағы ақылшы, кеңесші бейнелерін мінездейтін кейіпкерлерге қатысты пікірлер де ескерілмек. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк жайындағы ғылыми пікір 1935 жылы басталып жазылған 1967 жылы «Көне түріктер» деген атпен жарияланған Л.Н.Гумилев кітабында беріледі. «Әбден қартайғандықтан дана Тоныкөк енді түрік жасақтарын басқара алмайтын болды» [8, 312], - деп Тоныкөктің даналығы мен жас мөлшерін айтып өтеді. Белгілі түріктанушы Л.Базен: «Мудрый Тонькук является крупным военным и политическим деятелем в Тюркском каганате (в Монголии) в конце VII - начале VIII вв. происходивший из китайзированной

тюркской «Мандаринской» семьи, большой знаток китайской культуры одновременно тюркской письменности» [9, 372], - деп Тоныккөк бейнесі мен түрік мемлекетіне қытай империясының саяси ықпалы жайлы дерек келтіреді. Профессор Н.Келімбетов «Тоныккөк - қағанның кеңесшісі, ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Сондықтан оның монологында пернелеп, астарлап айтылған нақыл-өсиет сөздер жиі-жиі қайталанып отырады:

Жұқаны бүктеу – оңай,
Жіңішкені үзу – оңай.
Жұқа қалыңдаса,
(Оны тек) алып бүктейді.
Жіңішке жуандаса
(Оны тек) алып үзеді.

Білге қаған мен Күлтегін батырдың кеңесшісі болған Тоныккөк» [10.79], - деп баға береді. Тоныккөк бейнесінің Бұхар жыраумен шектесетінін меңзейді. Асан қайғының Жәнібек ханға толғауы, Шалкиіз жыраудың Битемірге, Жиёмбет жыраудың Есім ханға, Бұхар жыраудың Абылайға қарата айтқан толғауларында дәстүрдің сақталғандығын назарға іліктіреді. Эпикалық дастандардан есетін асқақ сөйлеу дәстүрі «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Алшамыс» жырларында да көрініс беретінін ескертеді. Зерттеуші Н.Келімбетов Тоныккөктің ақылшы, кеңесші екендігін жыр мәтіні арқылы түсіндіріп, талдап отырғаны белгілі. Ең бастысы зерттеуші Тоныккөк бейнесі ақылшы, кеңесші бейнесіндегі тарихи тұлға екендігіне назар аудартады. Әдебиеттанушы А.Қыраубайқызы Тоныккөк бейнесі Бұхар жырауды, Қорқыт атаны, Ұлық Түрікті еске түсіреді дей келе «Тоңқұқты жыраулар қатарына қосу себебіміз: «Түркі Білге қағанның еліне арнап жаздырдым, Мен білге Тоңқұқ» деуіне қарағанда, біз әңгімелеп отырған жырларды шығарушы адам осы Тоңқұқ болуы керек. Ежелден ұлы жыраулар ханның қасында отырып, ақылшы-кеңесші болған. Жорыққа бірге шыққан, әрі жауынгер, әрі білікті сөз ұстаған адамдар еді. Тарихтағы Бұхар жырау, Қазтуған, Доспамбеттер де дәл осындай тұлғалар. Тоңқұқта Елтеріс, Қапаған, Білге – үш ханның тұсында ақылшы болды» [7, 21], - деген тұшымды пікір білдіреді. Профессор Т.Еңсегенұлы көне түркі шығармаларындағы дәстүр жалғастығын саралай келе Тоныккөк пен «Манас» жырындағы Алмамбет, «Оғызнама» шығармасындағы Ұлық Түрік бейнелерінің ұқсастықтарына тоқталады. «Бірақ, осы зерттеу жасап отырған Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығының саясаткері Тоныккөк жөнінде бір ауыз сөз айтылмайды. Солай болғанымен, Күлтегін жазба ескерткішінде баяндалған атақты жорықтарға, қанды пайқастарға Тоныккөк тікелей қатысып, әскерді жеңіске бастағаны рас. Зерттеу нәтижесінде танылғандай, Күлтегін ескерткішінде тек Ашин тұқымынан тараған түркі қағандығын орнатушы даңқты тұлғалардың ерен ерліктері жайлы ғана жазылған. Сонымен, түркі қағандығын орнатушылардың бірі Тоныккөк

кеңесші-батырдың болмысы «Манас» жыр дастанындағы Алмамбет қолбасшының бейнесіне өте ұқсас» [11, 32]. Бүгінде «Манас» жыр-дастанының да түрік халықтарына ортақ мұра екендігі дәлелденіп жүр. Тоныкөктің, Күлтегін, Білге қағандардың ақылшы, кеңесшісі болып жеңіске жеткізетіні секілді «Манас» жырындағы Алмамбет те елді әрдайым жеңіске жеткізуді кеңесші сипатында бейнеленеді. Белгілі фольклортанушы Р.Бердібай Қытайдан келіп, мұсылман болып Манастың досына айналған Алмамбет хикаясын эпостарға оқшау, мәнді құбылыс деп санайды. «Бұл кезге дейін біз дін аталған жерден бойды қашық ұстап келдік. Біздің мұндай жалтақтығымыз тарихи шындықты түсінуге көмектеспейді. Шындығында ертеде өткен соғыстардың көбінде діни астар белгілі дәрежеде орын алған... «Алмамбеттің оқиғасы» деген тараудан да көп жері қазақ жағдайына арналған. Бұл тұста Көкше аса маңызды іс атқарады, ол Қытайдан кетіп, дала кезіп келе жатқан Алмамбет батырға ислам шарттарын ұғындырып, мұсылман жолына түсіреді. Кейіннен Алмамбет Манастың бас батыры дәрежесіне көтеріліп, қырғыз қосындарын талай рет жеңіске жеткізеді... Осындай ерекшелігін тұжырымдай келе «Манасты» түрік бірлігін жырлаған ұлы эпос деп қараймыз [12, 329-332]. Ғалымның бұл айқындауларынан Тоныкөк пен Алмамбет бейнелері бір адамның тағдырын беретіндігін байқаймыз. Тоныкөк те Қытайдан келгендігін ескерсек, «Манасты» жырлаушылар тарапынан Алмамбет болып аты өзгертіліп берілген болуы мүмкін.

Тоныкөк пен Алмамбет бейнелері бір адам екендігін және ол Тоныкөк тұлғасынан таратылғанын «Тоныкөк» дастанының жазылу мерзімінің «Манас» жыр-дастанынан әлдеқайда бұрын екендігімен де дәлелдеуге болады. Оның үстіне «Тоныкөк» жазба әдебиет нұсқасы да, ал «Манас» жыры аңыз, әпсаналардан қариялар сөзінің негізінде жасалғанын жыршылар білгір баяндаған. «...Ал бұл оқиғалар қырғыз халқының арасында тікелей өтпегендіктен, Істемей-Семетей есімі «Манас» жырында сақталып қалған, бірақ оқиғалары ежелгі тарихи оқиғалардан орта ғасырлық оқиғаларға ауысқан» [13, 211]. «Оғыз қаған» жырындағы ақылшы Ұлық Түрік бейнесі «Тағы да тысқары қалмасын, белгілі болсын. Оғуз қағанның жанында ақ сақалды, мұз шапты шексіз өнерлі бір қарт кісі бар еді. Ақылы тура бір ер еді. Түсімел еді. Оның аты Түрік еді» [14,75], - деп сипатталады. Қарап отырсақ, Ұлық Түрік бейнесін жас мөлшерімен сипаттау және оның түс көруі секілді ерекше қабілеттері Тоныкөк бейнесіне жақын келетіндігімен ерекшеленеді. Тоныкөк пен Ұлық Түрік бейнелерінің қартайған және ақ сақалды болып портреттелуі тегін емес. Халқымыздың сеніміндегі дала кезіп кезіккен адамына бақ қонатын, жолы оңғарылатын Қыдыр атамизды еске түсіретіндей. «Оғыздың ақылшысы Ұлық Түрік – Қорқыт атаға, Тонұқұққа жақын бейне. Ол ақ сақалды, ақ шапты, шексіз өнерлі кісі, әрі түсімел, яғни түс жорушы, сәуегей. Ол қазақ жырауларын еске түсіреді» [7, 55]. Кезінде

«Оғыз қаған» жырын шығарушы автор Ұлық Түрік екендігі жайлы болжам айтылған еді [15]. Осы жырды жырлаушы пынында да ақылшы Ұлық Түрік болуы мүмкін дегенді қазақ ғалымдары да қоштайды. «Әбілғазының «Түрікмен шежіресінде» соның бәрін автор тарихшы ретінде ғана емес, көркем сөз зергері ретінде де шебер бейнелеп әңгімелеп береді»[16]. Зерттеуші тұжырымдарына сүйене отырып жырды шығарушы Ұлық Түріктің өзі болуы мүмкін деген пікірге қосылуға болады. Ақылшы, кеңесші бейнесін толыққанды апатын тарихи тұлғаның бірі Қорқыт. Қорқыт жайындағы аңыз жырлар, деректер зерттеушілерді де терең сырына қарай жетелейді. Түркиялықтардың атақты «Китаби деде Қорқыт» жырында Қорқыт бабамыз болжағыш дана қарт, ел ағасы, халықтың дана ақылшысы ретінде суреттеледі. Абулғазының «Түрікпендер шежіресінде»: «Қорқыт Инал-Йавы хан басқарған қалы мен салорлардың тайшалық одағында тұрып Инал-Йавының ақылшысы болған адам болып көрсетіледі» [4, 207]. Осы еңбекте В.Жирмунскийдің жазғандары талдана келіп, Қорқыт билігі сакралды болғаны, Қорқыт абыз болғаны айтылады. Автор А.Боровковтың «Қорқыт» сөзінің шығу тегіне байланысты ойларын бере келе «ақыл айтушы», «насихат айтушы», «емші» мағынасында екендігін жеткізеді. Сондай-ақ армян фольклорының түрік халқының ықпалымен дамығаны ескеріліп «ата», «деде» фольклорлық дәстүрде кейішкерлер есіміне айналған «насихат айтушы жырау» мәнін беретіндігі алға тартылады. Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков «Қорқыт ата кітабын» - жыр үлгісі деп санайды. Олай болса Қорқыт та Тоныкөк, Ұлық Түрік, Сышыра жыраулардай жырау әрі ойшыл. «...Тәңірі зердесіне салған соң, оның барлық болжамдары қатесіз болған... Оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын деген мәселелерді шешкен. Қандай ғана қиын іс болмасын, Қорқыт кеңесін алмай ел ешбір жұмысқа қол ұрмаған. Ел оның барлық өсиетін бұлжытпай орындаған дей келіп, Қорқыт дананың ел аузында қалған нақыл сөздерін келтіреді. Бір таң қаларлығы осы нақыл сөздер қазақ мақал-мәтелдерінде бүгінге дейін айтылады» [7, 30]. Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт, Сышыра т.б. жырауларға ғалымдардың «жырау» деп қарауы және сол жырларды өздері шығарған деп болжауы, олардың ақылшы, кеңесшілік жасауы осы «жырау» атағына келіп тірелетін секілді. «Ерте кезде «жырау» деген сөздің мағынасы көпқырлы болатын. Ақындықты жауынгерлікпен ұштастырып, ел қамқоры, мемлекет, халық мүддесін ойлайтын, халқына қысылғанда жол тауып, ақыл беретін беделді жандар ғана мұндай атаққа лайық келген» [12, 320]. Жыраулық сөз өнерінің байырғы түрлеріне жатады. Жыраулар өз заманының мұңын жырлауына қатысты дидактикалық мазмұнды апатыны белгілі. Тарихымыздан белгілі жыраулар ханның айналасында ғұмыр кешіп, халық атынан сөйлеп, ақыл-кеңес айтып, елшілік те қызмет атқарады. Жыраулар жайында Ш.Уәлиханов, Ә.Дербісалин, М.Жармұхамедов, Қ.Сыдықов, Б.Жүсіпов т.б. ғалымдар еңбектерінде кездеседі. Жырау ретінде де танылатын Қорқыт атаны түрік

халықтары өз аңыз-жырларында даналық т.б. қасиеттеріне жаңа сипат қосып айтатыны да бар. Түркімендер «Жаңбыр иесі» деп табынса, осман түріктері Қыдыр ата секілді сиынған. «Қорқыт алғашқы қобызды жасап ән-күй, өлең-жыр шығарушы, дарынды күйші, данышпан ақын, ел басқарған хандардың, қол бастаған батырлардың ақылшысы, бұхара халықтың қамқоры делінеді» [4, 96]. Жырау деп таныған Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт бейнелерінен даналықпен қатар жауынгерлікті де, түрлі өнер иелері, бақсы, балгер, сәуегей т.б. ерекше қасиеттері бар екендігін ұғынамыз. Осыған қарағанда жыраулардың жаратылысында да кәдуілгі адамнан бөлек Алладан берілген ерен қасиеттердің болатындығы. Жыраулар деп таныған ақылшы, кеңесші бейнелерінің қай-қайсысын алсаңыз да Жаратушымен байланыста екендігін көреміз. Бұл бейнелердің бәріне ортақ өнер жыраулық болса, Жаратушымен байланыс дерегі болжамшы, сәуегейліктері секілді қасиеттері. Орхон жазбалары кейінгі ауыз әдебиеті мұраларына жанрлық жағынан ықпалдасуы жайлы зерттеушілер тарапынан айтылып келеді. Бұл бағытта Р.Бердібай, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Т.Еңсегенұлы, Т.Қоңыратбай, С.Садырбаев, Е.Тұрсынов т.б. ғалымдар еңбектері бар. Орхон ескерткіштерін поэзиямен туыс ететін белгілері жоқтау, арнау, мақал-мәтелдер. Түрік қағанатындағы тарихи дастандардың фольклорлық сипатын зерттеу тәуелсіздік кезеңінде көбірек қолға алынды. Профессор Т.Қоңыратбай «VI-VIII ғасырлардағы түркі-жазба ескерткіштері-қазақ фольклорындағы батырлық ертегі, қаһармандық эпос жырларының көне үлгісі» [17, 20], - деп ақылшы, кеңесші бейнелерінің кейінгі эпостық жырларындағы көркемдік сабақтастығын ашудың маңыздылығына ой салғандай болады. Осы орайда Орхон ескерткіштері түбегейлі зерттелді деп айта алмаймыз. Оған ғалымдарымыздың мына пікірлері де дәлел бола алады. «Бір ғана Тайқарчулу жаргасында отызға жуық байырғы түркі жазуы бар. Бұл жаргас байырғы түріктердің өмір шежіресі тәрізді...» [18], алайда көпшілігі өшіріліп кеткен. «1975-1990 жж. аралығында Күлтегін, Білге қаған, Төңкүк, Күүлi-чор... үлкен ұстындардың жазуымен қатар, 31 жердегі 65 жазудың байырғы түркі мәтіндері көшіріліп, олар тексеріліп, бұрынғы қателері» жөнделгенін жеткізеді [18, 235]. Кейінгі жылдары табылып жатқан басқа да ескерткіштер таңбалары зерттелініп ғылыми айналымға енгізілуі қажет. Мұндай жаңалықтармен бірге ауыз әдебиетіміздегі дәстүрлі жырлардың тілдік құрылымдық ерекшеліктері кеңейе түсетіндігі мәлім. Бұл жайында кезінде мынадай пікір айтылған еді «Тексты Кюль-тегина и Могилян хана представляют собой в части стилистической довольно живой и увлекательной рассказ, носящий, однако, черты некоторого стандарта в отдельных выражениях. ...Это говорит об известной выработке стиля официального повествования, равно как стиля эпитафии» [19, 37-38]. Мұндай ізденістер бөлкім ақылшы, кеңесші деп мәтіндерден алынған бейнелердің жырау атағына тағы да қосып берер тосын қырларын әкелуі

мүмкін. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің батырлық жырларымызбен көркемдік дәстүр сабақтастығы арнайы зерттелмеген мәселе. Бірақ осы қадамға Тәуелсіздікке дейінгі есімдері аталған ғалымдардың еңбектерінде келелі бағыт-бағдарлар кездесетіндігін зерттеу барысындағы ғалымдардың тұжырымдамаларымен негіздеп өттік. Ал, Тәуелсіздіктен кейін ұлттық құндылықтарымызды қайта тану бағытында біздің тақырыбымызға жақындық танытатын іргелі зерттеулер жүргізіле бастады. Солардың бірі «Түркі халықтары жырларындағы ортақ эпикалық дәстүр» («Алшамыс», «Қобыланды», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Баттал Ғазиз», «Данишменд Ғазиз» жырлары негізінде) тақырыбында жазылған диссертациялық еңбек [20]. Аталған еңбектің түрік дастандарында бастау салатын ақылшы, кеңесші бейнелерінің қаһармандық жырларымыздағы дәстүр сабақтастығын саралауымызға бағыт ұсынатындығын баса айтқымыз келеді. «Қобыланды батыр» жырындағы тұтқынға түскен Қобыланды мен Қараманды Көбіктің қызы Қарлығаның босатуын диссертацияда былайша талдайды. Зерттеуші Қарлыға әрекетін шешесі мұсылман қызы болғандығымен, өлерінде «Мұсылман етегін ұста» деп өсиет еткенін айта отырып, Қарлығаның іс-әрекетке көшер алдындағы ақылды кейін баса танытады. Қарлыға қос батырды сынағанда Қобыланды кек алмай кетпейтінін айтады. Қарлыға мен Қараман жалынса да көнбей қояды. Батырдың жанқиярлық ерліктерге баруы туысқандарының ғана емес бүкіл елінің бақытына бағытталғандығын байқатудың жырдағы тәсілі ел адамдарының (батағөй қариялардың, малшылардың, батырды тұтқынға алған жат жұртта құлдықта жүрген адамдардың, жау қыздарының және т.б.) бас қаһарманға деген ерекше ықыласын білдіретін эпизодтарда беріледі [20, 112]. Мұны «Алшамыс батыр» жырындағы елге оралған кезіндегі Ұлтан құлдың бекке айналған сәттеріндегі ел жағдайымен, «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының Құртқамен тілдесуінен де көруімізге болады. Ақылшы, кеңесші бейнелеріне кеңесшілігімен жақын келетін кейіпкерлерді түркі халықтары (қырғыз) жырларынан да кездестіреміз. «Жаныш, Байыш» жырындағы Ер Табылдың ақылшысы – Ұста қария да кеңесші бейнелерінің сұлбасын көрсетеді. Батырлар жырындағы ақылшы бейнелерінің батырлардың өз бойларынан да көрініс тауып жатуы. Әрине бұл үрдіс, сонау Күлтегін, Білге қаған т.б. түрік қағанаты дәуірлеріндегі батырлар бойында да бар қасиеттер. Дегенмен батырлар жырындағы батырдың тереңінен ойлап шешім қабылдауы оның ақылды жан екендігін өзге қырынан айқындай түсетіндей. Өзге жырлардың қаһармандарынан бөлек Қобыланды өзге елден әкелген қызға бірден үйленіп той жасамайды. Оған Қарлыға да іштей наразы болып, тіпті ашық қарсылық та көрсетеді. Сонда Қобыландының берген жауабын «Қарлығамен сегіз жылдан кейін ғана үйленуінің себебін Қобыланды: «Өзінің еліне, ең жақын деген туыстарына опасыздық қылған кімге опалы болады?» - деген қисынмен түсіндіреді» [20,

132]. Осы еңбектен ақылшы, кеңесші бейнесінің батыр жанында ғана емес жау-жағының батырлары қасында да ақылшыларының болатындығы айтылады. Сондай-ақ жау-жағының ақылшысы болғанымен де батырларымызды түрлі зұлымдықтардан қорғап жүруші бабалары мен пірлері жеңіске жеткізуші күштер екендігі де ескеріледі. Орхон жазба ескерткіштері мен батырлық жырларды байланыстырушы эпикалық дәстүрлердің көркемдік ұстындарының бірі ақылшы, кеңесші бейнелерінің кейінгі ауыз әдебиеті үлгілеріндегі көрінісі арнайы зерттеле қойған жоқ. Осы орайда Орхон ескерткіштері мен фольклор арасындағы байланыс, тарихи дастандардың фольклорлық дәстүрмен сабақтастық мәселелері де көп аршыла қоймаған. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелері кейінгі фольклорлық туындыларда, қазақтың батырлық эпостарында, ортағасырлық дидактикалық әдебиет пен жыраулық поэзия үлгілерінде көрініс беретіндігін саралау беймәлім құбылыстар сырын ашуға мүмкіндік жасар жол. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк бейнесінің ел алдындағы мотив-әрекеттері эпикалық көне дәстүр арқылы тұрақтылықты, тұлғалықты танытса бұл бейненің кейінгі көрінісін саралау жыраулық кезеңге дейін ұласатындығын баса айтқымыз келеді. Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт бейнелері жыраулар тұсында бастапқы түп-тегіне, негізіне жақын белгілермен үйлесімділік танытуы себебі де бар сияқты. Түрік қағанаты кезеңімен жыраулар тұсында, яғни қазақ хандығында ел тағдыры қыл үстінде тұрды. Мұндай қиын қыстау шақтарда хандармен бірдейлік дәрежеге көтерілуі жыраулар бейнесінің, тұлғасының тарих алдындағы жауапкершілігі жоғары болғандығын дәлелдейді. Ақылшы, кеңесші бейнелері ел идеологтары ретінде халық дінінің беріктігін де жіті назарға алушы тұлғалардан. Олардың бойындағы мұсылмандық сенім ертедегі тәңірлік наным мен ислам діні тұсында да елді дін жолына бастаушылар қатарынан етті. Өздерінің жаратылысында да ерекше қасиеттердің болуы түркілік дүниетаным ұстындарының негізі аталар теориясының исламнан бұрынғы мәдени қабаттарындағы тілдік, ділдік ойлау құндылықтарымен астасады. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің Аталық болмыстарында (Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт) дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам құндылықтары үйлесім халық мәдениеті мен салт-дәстүрі, ғұрпы сақталып келгендігіне діни сенімнің беріктігі әсер еткен. Ақылшы, кеңесші бейнелеріне әулиелік, сәуегейлік т.б. қасиеттер беруші де әуелі халықтың діні, сенімі болса керек. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің түркілік культтеріне әсер етуші түркілік дүниетаным құндылықтары екендігін де ескеру керек. Түрік дастандарынан бастау алған ақылшы, кеңесші бейнелері қаһармандық жырларымызда көркемдік дәстүр жалғастығымен көрініс беруін ауыз әдебиеті мұраларында кейде бастапқы болмыс-бітімді сақтап отырса, кейде эпизодтық кейіпкерлермен, кейде әйел бейнелерімен әртүрлі деңгейде сомдалатынын ашып көрсеттік. Ал бастапқы (Аталық бейнелер) ақылшы, кеңесші бейнелері

Ислам Д.А. Түрік дастандарындағы ақылшы бейнелерінің...

жыраулық кезеңде қайта тұлғаланатынының да ерекшелігін таныту мақсатымызға айналды. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ қаһармандық жырларында, фольклорлық жанрларда, жыраулық поэзияда т.б. ауыз әдебиеті үлгілерінде көркемдік дәстүр жалғастығымен көрініс беруін ғылыми негізде дәйектеген дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – А: Жалын, 1991.-464б.
2. Жүсіп Баласағұн. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003.-208б.
3. Қасқабасов С.Ертең пен эпостың сюжеттік типологиясы/ Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: Тұран, 2009.-376б.
4. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: Тұран, 2009.-376б.
5. Түрік қағанатынан бүгінге дейін.(Құраст,алғысез жазған Қ.Ергөбек) - Алматы: Ана тілі, 2004. -344 б.
6. Өуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөркем әдебиет, 1962. -42б.
7. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Астана: Елорда, 2001. -224б.
8. Гумилев Көне түріктер. Ғұндар. - Алматы: Білім, 1994. - 480 б.
9. Базен Л. «Концепция возрости у древних тюркских народов»: Зарубежная тюркология. Выпуск-І. М: изд. Наука, 1986,381 с.
10. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – А., Ана тілі, 1998.-256б;
11. Еңсегенұлы Т. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр жалғастығы//Түркология №6 (62), 2012.
12. Бердібай Р. Ел боламыз десек...-А:Қазақстан,2000,-400б.
13. Бекжан О.Күлтегін жазба ескерткішіндегіІстемі жабғының және Боджман қаған ұлдарының түркі текті есімдері//V.Халықаралық түркология конгресі.-Түркістан, 2013.-925б.
14. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. - А: Ана тілі, 1991. -280 б.
15. Қашқари М. Түрік сөздігі. - Алматы: Хант, 1998. - 3-том. - 501 б.
16. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. - Алматы: Білім, 2001. - 332 б.
17. Қоңыратбай Т. Түркі қағанаты кезіндегі фольклор (VI- VIII ғ.ғ.) // Түркология. - 2004. - № 4. - Б. 44-46.
18. Сарқожаулы Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. - Астана: Күлтегін, 2003. - 392 б.
19. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII вв. - Москва, Ленинград, Известия АН СССР. 1946. - 207 с.
20. Шабан А. «Түркі халықтары жырларындағы ортақ эпикалық дәстүр» («Алпамыс», «Қобыланды», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Баттал Ғази», «Данишменд Ғази» жырлары негізінде) Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 2010. – 146 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается идейно-художественное своеобразие образов мудрецов в древнетюркском фольклоре и письменных памятниках литературы, а также прослеживается преемственность художественных традиций казахских героических эпосов, средневековой дидактической литературы и поэзий жырау. Автор проводит всесторонний анализ поэтического содержания образов мудрецов в тюркских преданиях и легендах и объясняются причины утративания значения образов мудрецов в казахских героических эпосах. Автор особое внимание уделяет

изучению близости и личностных качеств образа мудрецов в древних жанрах и их роль в развитии истории литературы.

(Ислам Д.А. Преемственность традиций и художественное своеобразие образов мудрецов в тюркских преданиях и легендах)

SUMMARY

The work deals with the old Turkish folklore and literal importance of images of wisecounceles in written literature, the distinctions of the sign "me", Kazakh heroism jyr and medieval didactic literature, the sequence medieval didactic literature, the sequence between jyr poetry and literal tradition.

(Islam D.A. literal importance of andviser's images and traditional sequence in the Turkish dastans)

ÖZET

Bu makalede, eski Türk folkloru ve yazık edebiyatındaki danışman tiplerin edebi önemi, "Ben'li" işaret türleri, Kazak kahramanlık destanları ve orta asır didaktik edebiyat, halk nazımigik edebi gelenek ilişkisi açıklanır.

Türk destanlarındaki danışman tiplerinin poetik yapısı tabliil edilerek kahraman destanlarındaki eskirmesinin nedenleri açıklanıyor.

Yazar danışman tiplerin edebiyat tarihi eski destanlarındaki edebikişiliğinin ortaklıkları ve özellikleri açıkça ifade etmektedir.

(Islam D. Türk destanlarındaki danışman tiplerinin edebi önemi, gelenek ilişkisi)

Elmira ADİLBEKOVA

Doç., Dr.

TATAR TÜRKLERİNİN DESTANLARI HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Bu makalede Tatar Türklerinin destanları hakkında bilgi verilmektedir. Bu makalenin amacı tatar türklerinin halk edebiyatında destanların nasıl meydana geldiğini açıklamak ve tarihin destanlar üzerindeki etkisini göstermektedir. Makalede Tatar kahramanlık destanlarına örnek verilmiştir. Tanımı yapılmış Tatar kahramanlık destanlarının yapı bakımından incelenmesi ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Destan, Tatar Türkleri, Kahramanlık destanları, İbn-ul Fadlan, Kadir Ali Bek.

Tatar halkının zengin halk edebiyatı mahsülleri içinde destanlarının ayrı bir yeri vardır. Destan, masal, rivayet ve efsanelerle yoğurularak edebi bir şekil alan, nesir ve nazım karışık, makamla veya makamsız icra edilen bir türdür. Destan türünün esas özelliği, halkın hayatını geniş epik planda tasvir etmektir.

Tatar destanlarının çoğu umumi Türk destan geleneğini muhafaza etmiş ve aynı zamanda dünya halklarının edebiyatı, özellikle de Doğu'da yaygın olan edebi konularla zenginleşmiştir. Bir zamanlar halktan derlenmiş olan destanlar, kitap haline getirilerek yeniden halka dönmüş ve bugün hayatlarını kitap içinde sürdürmektedirler.

“Destan” kelimesi Tatarlarda hem hacimli şiir tipindeki yazılı eserler için, hem de folklor eserleri için kullanılmaktadır. İlave olarak şunu da söylemek gerekir ki, destanlarda şiirin nesirle anlatılan kısımlarının aralarına serpiştirilmiş olarak da bulunmaktadır.

Tatar folklor biliminde destan için “dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinamesi” fikri de yaygındır. Destan kelimesinin “tarih anlatımı” manası da çok kullanılmaktadır. Ünlü Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî eserlerinde destanı bu anlamı ile sık kullananlardan biridir.

Aynı şekilde, malum olduğu üzere, “destan” sözü tarihi hikayeyi de ifade etmektedir. Mesela; Kadir Ali Bek'in 1602 yılında yazılmış “Vakayinameler kitabı” Cengiz soyundan olanlar (“Destan-i Toktamış Han”, “Destan-i Urus Han” v.b.) ve Altın Ordu muvakkatı Edigey (“Destan-i İdige Bi”) hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof.Dr. Mirkasım Usmanov da “destan” terimini bu anlamda kullanmıştır [1, 25].

Gerek belli bir kaynağa dayalı, gerek tarihi eserlerde, tarih ve destanların karışması, Doğu'da sık sık karşılaştığımız bir durumdur. Dolayısıyla, mesela, meşhur “Şehname” ve “Moğolların Gizli Tarihi”nde epik planda bilinen tarihi şahısları canlandırması yanında, İbn-ul Fadlan, Ebu Hamid El-Gırnati, İbn-Arabşah ve başkalarının çalışmaları da destani öğrenmek için kıymetli ve güvenilir kaynaklardır. Bu da göstermektedir ki, tarih ile edebiyat, özellikle de halk

edebiyatı ve destanlar iç içedir. Tarihçi Ş. Muhammedyarov Edigey Destanı'nın oluşmasında tarihi ve folklorik kaynaklarının çok önemli bir yerinin olduğunu ifade eder. Mirkasım Usmanov da "halk şiirinin katmanlarını bir yana iterek" tarihi kaynaklarını araştırmaktadır.

Belirtmek gerekir ki destanlarda tarihi olayları görme isteği oldukça geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından kabul görmektedir. Halbuki Tatarlarda olduğu gibi, Özbek ve diğer Türk boylarının folklorunda "destan" sözü manzum veya nesirle karışık hacimli epik hikaye etme anlamında yerleşmiştir. Yalnız, bundan 30 sene önce Tatar folklor biliminde destan sadece ilk anlamı olan "Edigey" üzerinde çalışan araştırmacılar bazen eserin halk varyantlarını değiştirerek, Edigey Destanı'nda sadece belli tarihi olayları aramışlardır.

Tatar folklorunda destanların en eski türü olan kahramanlık destanlarının örnekleri epik eserler de muhafaza edilmiştir. "Edigey", "Gayse Ulı Ahmet", "Cık Mergen", "Cura Batır" bu tür epik eserlerdendir. Bu destanlarda Canibek, Birdibek, Cura (Cura), Toklamış. Edigey gibi tarihi şahısların tipleri sergilenmektedir. Aynı şekilde bazı tarihi olaylar da çeşitli oranlarda bu eserlerde yansıtılır.

Malum olduğu üzere, epik eserler, özellikle kahramanlık destanları, tüm halkın geçmişinin epik hikaye edilmesi olarak, daha büyük tarihi devirlerde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kahramanlık destanında şekillenmiş başlıca konular; aile kurma ve aileyi koruma, boylar arasındaki savaşlar, ülkeyi yabancı istilacılardan koruma olarak sıralayabiliriz. Epik eserlerin çoğunun, halkların, devletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme döneminde oluşması hayret edilecek bir durum değildir. Bu fikirleri birleştiren temel konu; kahramanı terennüm ve methetmedir. Kahramansız kahramanlık destan olamaz. Türün kendine özgü vasfları; Geniş epik fon, muazzam üslup, kendine has şiir, ortak yerler v.b. tamamıyla esas kahramanları ve epik olayları olaganüstü kılmak için kullanılmıştır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi epik epizotlar tarihle olup biten belli devirlere veya bazı tarihi şahısların faaliyetlerine bağlamak pek doğru değildir. Destanda "tarihin yerel olayları değil, halkın içtimai hayatının gelişmesinin uzun süreci yansıtılmaktadır ve Vladimir Propp'un belirttiği gibi, "Herhangi bir destan tek on yıla değil, oluştuğu, yaşadığı, mükemmelleştiği süredeki tüm yüzyıllarla aittir" [2, 25].

Dolayısıyla destanlarını ilk örneklerinin eski mitlerden ve bahadırlar (kahramanlar) hakkındaki masallardan alındığı düşünülebilir. "Tülek Bilen Susılov" ile "Yir Tüşlük" destanlar araştırmacılar tarafından arkaik dönemlere, "Kırk Kız", "Alpamışa", "Ak kübik" v.b. klâsik kahramanlık destanları içinde gösterilmektedir. Fakat, ister mitolojik dönemlerin destanı olsun, ister klâsik kahramanlık, ya da yakın tarihi olaylardan kaynaklanan kahramanlı destanları olsun, bunların hepsinde Tatar halkının yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatının, dünya görüşünün, inancının ortak motifleri vasıtasıyla yansıtıldığı da bir gerçektir. Çünkü, destanlarda tarihte olup biten olaylar doğrudan doğruya aktarılmaz. Destan estetiğine has bir şekil, üslup ve gelenek içinde anlatıcı-

dinleyici ilişkisi çerçevesinde zenginleştirilerek anlatılmaktadır.

Türkçe konuşan halkların temelde ortak kaynağa dayanan zengin bir sözlü geleneği vardır. Günümüzde oldukça değişik özellikler arz eden bu sözlü gelenekte mevcut olan yaratmalardan bir kısmı oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu geniş bir alana yayılma veya dar bir çevrede kalma onların fikir ve sanat içeriğine, şekil mükemmelliğine bağlı bir özelliktir. Bunlara örnek olarak kökleri VIII-IX. yüzyıllara dayalı olan Alpamış Destanı'nı pek fazla yaygın olmasa da çeşitli boylar tarafından bilinen eski 'Ak Kübik' 'Yir Tüslük' 'Altayın Sayın Sume' 'Tülek hakkındaki hikaye' gibi eserleri sayabiliriz [3, 119-130].

Tatar halk eposunda esas yeri, eski kahramanlık destanları, yani yiğitler destanı tutar. Meseleye bu açıdan bakınca, şu şekilde söylenebilir: Destanlarımız arasında Orta Asya ve Altay halklarında çok yaygın olan Alpamış konusu ilk yeri tutar. Fakat meselenin diğer bir yönü de unutmamalıdır; bizim fôlkörümüzde bu destani konu aslında eski, hatta çok eski kahramanlık masalları şeklinde saklanmıştır. Buna rağmen kendi zamanında B.M. Jirmunskiy'in doğru biçimde gösterdiği gibi, Alpamış Destanının Tatar ve Başkurt halklarındaki varyantlarında onun eski özellikleri görülür. Bu destanda Alpamış'ın istilacı düşman, hükümdar Kıtıp ile mücadelesi anlatılır. Söylendiği gibi, eserde eski konular da hemen hemen tam olarak işlenir. Buların ilki "yigit kendi kadının düğününde" konusudur. Kaynaklardaki açıklamalara göre, bu konu halk destanının en eski eserlerine aittir[4, 50].

Tatar halk destanının ilk kez Pehlivan Kız Sandugaş imajına önem verilir. O, gerçekten de kahramanlar gibi hareket eder. Derin uykuya dalan eri Alpamış uyardırılmaz Kıtıp padişahın askerlerine karşı kendisi savaşır.

Tatar halk destanlarının en güzel örneklerinden birisi ve hiç şüphesiz gerçek anlamda kahramanlık destanı olan «Ak Kübik»tir. Bu destanda da yine halk kahramanının hanla olan mücadelesi anlatılır.

Tatar Türklerinin halk destanlarındaki başka güzel örnekleri, Orta asırlardan kalan "Kür Uglı ve Cik mergen" destanlarıdır.

Türk boylarının ortak epik eserleri arasında birçok milli versiyon ve varyantları olan Edigey Destanı'nı da koymak gerekir. Onu Tatarlardan başka (Sibirya dil boyu ve Kırım Tatarları) Altay Kazak Özbek Türkmen Nogay Karakalpak ve Başkurtlar arasında girmek mümkündür. Onu Türk Destanlarının klâsik kompozisyonunu ve derinlerde ki geleneksel şiir şeklini koruyan destancılık geleneğinin ve destan çağının son döneminde oluşmuş bir destan olarak düşünür biliriz. Edigey destanı epeyce karmaşık yapıda görünmekle birlikte, Kırım, Hazar Denizi kıyıları ve İdil boyundan Güney Sibirya. Kazakistan ve Orta Asya, İran, Irak'a kadar olan geniş bir coğrafyada meydana gelmiş bazen bir biriyle çelişen gergin ve oldukça iç içe girmiş tarihi olaylar destanının önemini arttırmış bir eserin daha geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Tasvir edilen olayın tarihi ve sosyal boyutu vatan millet kaderini tain eden dönüm noktalarının beyanı ciddi ve

can alıcı çarpışmışlar üzerine kurulmuş maceralı olaylar dizisi destandaki önemli kahramanların kimliği üzerindeki anlatım zenginliği destanın dünyaca meşhur lirik eserler arasında yer almasına sebep olmuştur.

Bu, vaktiyle yarı dünyaya hakim olan altın ordunun genişlemeye yüz tuttuğu devirdir. O yıllarada Altın Orda Devletine epeyce güçlü fakat gereğinden fazla mağrur kendi gücünü ve imkanları bilmeyen Toktamış hanlık etmektedir. Altın orda tahtında oturmak için çok güç sarfeden Aksak Timur'a karşı bağlılığından vazgeçerek onunla uzun süre savaşlar yapar ve hepsinde de yenilir. Hatta sadece yenilmez tarumar olur. Toktamış han'ın bu siyasetinin yanlış olduğunu bilen emir Edigey onunla mücadeleye girişir ve Toktamış han'ı Altın Ordu tahtından kovar. Destanın asıl konusu baştan sona kadar bu iki tarihi şahsın karşılıklı mücadelesinin savaşlarını tasvir eder. Fakat destan Toktamış han'ı da Edigey'i de kötülemez onları sadece iyi veya sadece kötü olarak tasvir etmez. Bu açıdan destan gerekli bir seviyeli sanata sahiptir. Esasen bu tarihi şahısların ikisini de objektif ve doğru bir değer verir [5, 66].

Destan üslûbundaki baş özellik, pek çok tavsir sıfatı ve benzetmeler kullanılmış olmasıdır. Kahramanlar, şehirler ve ırmaklar anılırken, birçok ünvanlar sıralanır. Bunların çoğu halkın icat ettiği töre sıfatlarıdır.

Destan üslûbunun önemli bir özelliği de ihtişamlı kelime ve cümlelerle kurulmuş olmasıdır. Bayağı söz ve deyimler uyusuk, durgun, ve sönük bir ifade destanla bağdaşmaz. Çünkü destan, insanlığın asil duygular, şanlı maceralar, geniş hayaller telkini için yapılmıştır.

Belirli kültür döneminde bulunan milletlerin sözlü olarak yarattıkları destanlar incelendiğinde, asıl destanlarda, samimilik, meydana geldiği çağın fikir, duygu ve ülkelerini yansıttığı gözlenmiştir. Sonradan bazı şair ve yazarlar, kendi milletlerini tarihinden çıkarılmış heyecanlı ve büyük vakaları birtakim hayal unsurları ile karıştırarak hikaye eden destan'lar yazmışlardır.

Asıl destanlar, halkın toplu vicdanından fıskırış ortaklaşa eserler oldukları halde bu yapma destanlar kişisel eserlerdir. Bir kimsenin hayal gücü ne kadar geniş olursa olsun, şüphesiz bir milletinki ile yarışamaz. Sonra asıl destanlar, şairlerin bütün halka birlikte efsane ve mucizeye inandıkları bir zamanda gelmiştir.

EDEBİYATLAR

1. Usmanov, Mirkasım, Tatarskiye istoričeskiye İstočniki XVII-XIII Vekov, T.K.N., Kazan, 1972.
2. Propp, Vladimir, Russkiy Geroičeskiy Epos, Leningrad, 1955, s. 25.
3. Tekin Talat, Altay Dilleri Teorisi, Türk Düntası El kitabı, Ankara s. 119-130.
4. Tahir, Mahmut-Nadir Devlet, Kazan Türklerinde Musiki, Kazan Dergisi, İstanbul, 1972, s. 50.
5. Ahmetova Flora, Tatar Halık Destanları, T.K.N., Kazan, 1984, s. 66.

Adilbekova E. Tatar Türklerinin destanları hakkındaki çalışmalar.

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада татар халық батырлық жырларының өзіндік зерттеулері жөнінде қысқаша мәлімет беріледі. Мақалада татар батырлық жырларында бірнеше ерлік ісімен көзге түскен және жауын жеңіп шыққан батырлар жайында айтылады. Татар батырлық жырларында халықтың бас бостандығымен басқыншы жауға қарсы күресі, әлеуметтік теңсіздікке наразылығы туралы тақырыптары, ру, үй іші тақырыбымен қосылып күрделі сюжетке айналуы сөз етіледі.

(Әділбекова Э. Татар халқының батырлық жырлары жөніндегі зерттеулер)

РЕЗЮМЕ

В этой статье дается сведение о героическом эпосе, а также об отдельных исследованиях героических эпосов татарского народа. В статье говорится о победах и подвигах героев, которые отличались своей храбростью и побеждали врагов. В статье говорится о том, что в татарских героических эпосах были затронуты такие темы, как свобода народа, борьба народа против натиска врагов, возмущение народа к социальному неравенству, род, быт простого народа.

(Адилбекова Э. Исследования героических эпосов татарского народа)

SUMMARY

This article provides information about the heroic epics, as well as individual research heroic epics of the Tatar people. The article refers to the victories and deeds of heroes, who were notable for their courage and defeated enemies. The article says Otomi that Tatar heroic epics covered such topics as the freedom of the people, the struggle of the people against the onslaught of enemies, to the indignation of the people social inequality, gender, life of ordinary people.

(Adilbekova E. Scientific research of heroic eposes of the Tatar people)

Гулбахар ТОҚЫМБЕТОВА
Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті

БЕРДАҚ АҚЫННЫҢ ӨЗІНДІК ІЗДЕНІСТЕРІ

Бұл мақалада ХІХ ғасырдағы қарақалпақ халқының ұлы ақыны Бердақ шығармашылығының өзіндік ерекшеліктеріне ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: поэтика, дидактика, поэтикалық дәстүр, лирикалық толғаныс

Ақынның өзіндік ізденістері ұлттық негіз – халық ауызекі шығармашылығының поэтикалық дәстүрлеріне бейілдік біршама күшті.

Себебі, көркем дидактика (түсіндіру біздікі - Г.Т) халық психологиясына, менталитетіне тән нәзік бақылау әрі жанды пікірлеулерді қамтып алады. Міне, осы суреттеудің тұрмысты қамту дәрежесінің кеңдігі ақынның поэтикалық өзіндігін көрсететін негізгі әдеби көрсеткіш есептеледі:

Шайыр едім, көзім көргенін жаздым,
Кеулим сезіп, билгенін жаздым.
Заман қысметінен сарғайдым, аздым.
Болар ма деп жақсы күнлер халық ушын.

Автор өлең һәм ақындық хақында пікір жүргізе отырып, ақиқатты байқау әрі байқатудың негізгі өлшем дәрежесіне көтереді. Ақын енді жетіліп келе жатқан сезім толғаныстарын, сырлы әлем қарсысында пайда болған тұрмыстың қарама-қарсылықтарына қарсы қояды. Қиыншылықтар құрсауында өздігін тауып жататын, жақсы-жаманды ажыратып жатқан, құбылысты өз көзқарасымен бағалап жүретін адам портретін жасап береді. Тұрмыстық ақиқаттарды байқап отыратын лирикалық қаһарманның тілегі рухани жетіктікке жетісуге, рухани дамуға қарай бағдарланған.

Лирикалық толғаныстың көркем динамизмі сезімдік жағдайды суреттеулерден азықтанады (қоректенеді). Әйтсе де, «жарық күндер» логикалық түсіндіруі артында өкініш-арман жүгі үстемдік етсе де, келешекке сенім-сезімі өлеңнің көркем өрнектерін әрекетке келтіріп тұрады. Оқиғалардың басымдығы һәм философиялық-психологиялық суреттеу синкретизмі негізіне құрылған қатарларда сезімдік көріністің жалғасуы назарға ілінеді.

Бердақ Қарғабайұлының қай шығармасын алып қарасақ та халықтың дидактикаға тән пікірлеу, ой қорытындысы дамытылады. Әлеуметтік тұрмысты, қоғамдық қабаттардың ара қатынастарын, жеке адамның қоғамдағы әрі өмірдегі орны ақын шығармаларының негізін құрайды, «Қашан рәхатланадурсаң» өлеңіндегі:

Илми ғайыптан сөзleme,
Мийнетсиз дүнья изleme.
Жанды отқа жағадурсаң [1], –

деген жолдарда халықтың «Еңбек түбі рахат», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» [2] деген халық мақалының мазмұны сәулеленген. Ақын халықтық дидактикадағы бұл афоризмдерді тура қолданбастан, оған әлеуметтік мағына береді. Бұл өлеңінде автор адамның өмірдегі орны, қоғамдағы орнын табуға, жеке тұлғаның адамгершілігі еңбегімен бақытқа жетісуге үндейді. Ақындар халық мақал-мәтелдерін тікелей қолданбай, оны лирикалық қаһарманның көңіл толғаныстарынан өткізіп, сол арқылы өз көзқарасын білдіріп отырады...

Сондай-ақ халықтық дидактикадағы идеялардан рухани азық алған Бердақтың «Халық үшін», «Жақсырақ», «Қашан рахатланадурсаң» өлеңдерінің лирикалық қаһармандары бүтін халықты бақытқа жетелеудің, рухани әрі физикалық жақтан да кәмілетке жеткерудің нышаны адал еңбек деген идеяны алға ұсынады. Бұл идеялар Бердақтың «Жақсырақ», «Халық үшін» өлеңдерінде былайша суреттеледі:

Жумыс исле тууылған соң ел ушын
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Киндиктен қан тамып туған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ.

Түргелип ертеден жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып белиңди бүгіп,
Дизеңди сызлатып мийнетин шегіп,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ [3, 82-83].

Мийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бир күн қонақ сыйлап,
Ишпей-жемей малды жыйнап
Қашан рәхәтланадурсаң [3, 88].

Бердақтың дидактикалық ой-пікірлерді ең бірінші кезекте өздері жасап тұрған орталықтың, конкрет тұрмыстың талаптарынан, өзгешеліктерінен келіп шығады. Осы ақындар жасаған ХІХ ғасырдың орталары және екінші жарымында Хиуа хандығында саяси, қоғамдық тұрмыс тұрақты болмады. Халықтың басым көпшілігі кедейлікте күн кешірді. Сонымен бірге, ірі феодалдар материалдық байлықтың үлкен бөлігін өз қолдарына ұстады (жер, су, өндіріс құралдары, малдар, жайлаулар ж.т.б.). Нәтижеде үлкен әлеуметтік айырмашылықтар, осы негізде әлеуметтік әділетсіздіктер орын алды. Ірі жер-мүлік иелерінде, амалдарларда байлыққа көзсіз ұмытылу, ашкөздік, әлеуметтік мәселелерге көңіл бөлмеу жағдайлары болып тұрды [4].

Бердақ өлеңдерінде мақал-мәтелдер біріншіден, көркемдік дерек сипатында, екіншіден автордың халықшыл идеяларын сәулелендіруде маңызды орын атқарады.

Бердақтың лирикасында халық ауызекі шығармашылығындағы символикалық образдар қолданылады. «Гүл», «бұлбұл» символикалық образдарына Бердақ ақын жаңа мазмұн береді.

Гүл ашылып жайнамады,
Қазаным бір қайнамады.
Бұлбил еркін сайрамады
Жауды пәлектің гәрдиши [4, 51] («Гәрдиши»).

Гүл болдым гүл жайнамадым,
Бұлбил болдым сайрамадым [4] («Болған емес»).

Шеңгелге қонған бұлбилдің
Шымшық құрлым сәни болмас
Бішқысында қызыл гүлдің,
Сайраса дәрманы болмас

Күнлер өтер әрман менен,
Жүгің ктер кәрұан менен,
Аты бұлбил болған менен,
Торғайдай дәұраны болмас

Бердимурат хақтың кулы,
Сахраның Сары бұлбили,
Бес күн мийман Адам улы,
Әрмансыз бир күни болмас [4, 47-48] («Бұлбил»).

Халық ауызекі шығармашылығында «гүл» әрі «бұлбұл» символикалық образдарында ғашықтар образы беріледі. Ал Бердақ шығармаларында «бұлбұл еркіндікті аңсайтын, еркіндікті жырлайтын ақын символы, ал гүл болса, ақын арман еткен жақсы дәурен, бақытты заман» [5, 52] образында беріледі.

Сондай-ақ автор лирикалық қаһарман аңсаған бақытты заманды «Жаз» символикалық образында да береді. Бұл «Жаз келер ме» өлеңінде өз сәулесін тапқан.

Дауыл болды, үргин урды,
Қосымның қамысын түрди,
Думан басты аспан, жерди,
Пуқараға жаз келер ме?

Тоқымбетова Г. Бердақ ақынның өзіндік ізденістері.

Жанымды алды сыран сууық,
Сууықтан жарылды ууық...

Теңиз ашшы, суу сорлық дуз,
Қостың иши болып тур муз,
Қатты ғезеп етип тур қыс,
Қыслар өтип жаз келер ме? [б, 56-57]

Ақын өзі жасаған дәуір келбетін ашуда «дауыл», «үргін», «думан», «суық», «қыс», «мұз» атрибуттарын қолданады. Лирикалық қаһарманның бақытты заманға жетісу жөніндегі арзу-армандарына, жақты күндерге ерісуге сенімін беруде риторикалық сұрау формасы маңызды рөл атқарады. Шайыр шығармашылығы осындай оптимисттік рухымен өз құндылығына, өзіндік ерекшелігіне ие.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. 120-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1978. 102 б.
3. Бердақ таңдамалы шығармалары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987, 82-83-б.
4. Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары - бизің руу́хый ғәзийнеміз. Нөкіс: Руу́хый мәдениет хәм ағартыу орвйы. 1998, 5-б.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы Нөкіс, «Билим» 2004, 52-бет.
6. Бердақ. Таңдамалы шығармалары.-Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977, Б.,56-57.

РЕЗЮМЕ

*В этой статье дается научный анализ на личные особенности творчество великого каракалпакского акына (поэта) Бердака жившего в XIX веке.
(Тоқымбетова Г. Собственное соискание поэта Бердака)*

SUMMARY

*This article provides a scientific analysis on the personal characteristics of the works of the great bard Karakalpakstan (poet) Berdak who lived in nineteenth century.
(Tokymbetova G. Proper scientific of poet Berdak)*

ÖZET

*Makalede XIX asırdaki Karakalpakların büyük şairi Berdak'ın eserlerindeki özellikler ilmi açıdan incelenir.
(Tokymbetova G. Berdak şairin özel asayışları)*

Muratgeldi SÖYEGOV

Prof. Dr. Türkmenistan İlimler Akademisi'ne bağlı Millî Elyazmalar Enstitüsü'nün Baş Araştırmacısı

**AZ BILINEN ESKİ FOTOGRAFLARDA KISA TARIFLERİYLE GÖKTEPE
SAVAŞI'NIN KAHRAMANLARI**

Kopet Dağları'nın eteğindeki Ahal yaylasında 1879 ve 1881 yıllarında gerçekleşen Göktepe Savaşı özellikle Kurbanmurat İşan, Kerimberdi İşan, Tıkma Serdar ve bazı diğer komandanların savaşta oynadıkları rol, ilgili eski fotoğrafların açıklamasıyla beraber makalenin söz özünü tezkil etmektedir. Bilim tarihinde taraflı bazen yanlış düşüncelerin meydana gelmesine neden olan Göktepe Savaşı'nın, günümüz araştırmalarda ve toplumdaki yeri ve taşıdığı önem ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Emperyalizm, Sümürgecilik, İşgal etmek, Vatan, Savaş, Kale, Kahraman, Facia, Kurban, Bağımsızlık

Eğer tarihçiler, Çarlık Rusya'nın 19. yüzyılda Kuzey-Doğu'da yaptığı askerî hareketlerden bahsederken “Orta Asya'nın Çeçenleri Türkmenlerdir” kanaatindeyse biz de Rus ordularına karşı Ahal Türkmenleri Tekeler tarafından 1879 ve 1881 yıllarında Göktepe kalesinde gerçekleştirilen iki savaşın İmam Şamil (1797–1871)'leri şüphesiz Kerimberdi ve Kurbanmurat İşanlar olmalıdır diyoruz.

Kafkasya'da nasıl Çeçenlerden başka bir halk uzun süre Rus sümürgecilerine karşı direnemediyse Orta Asya'da da Türkmenler gibi Rus emperyalizmine karşı güçlü bir direniş gösteren çıkmadı. 1879 ve 1881 yıllarında Göktepe'de meydana gelen son savaşlar bunu teyyid etmektedir. Uzun süren direnişler sebebiyle Ruslar, 20 yılın devamında Türkmenistan'ı tam olarak istila edemediler.

1980'li yıllardaki Göktepe Savaşı'ndan 100 sene sonra Türkmenler ve diğer bir çok halkların Rusya'ya gönüllü olarak katıldıkları hakkında yalan yalmış veya taraflı fikirler, XIX. asrın tarihinden bahseden makale ve kitaplarda yer aldı. Göktepe savaşı ile ilgili “Türkmenler savaşamayacaktı. Bu savaşın sebebi Türkmen hanlar ve işan mollalar, İngiliz ve Osmanlı döwletleri oldular” tezi ileri sürüldü. Bu savaş, Türkmen halkının öz vatanının bağımsızlığını korumak uğrunda kahramanca bir hareketi değil de, sanki halkın önüne düşen han beylerin, işan mollaların “günahı”, insanların birbirlerini katletmesine sebep olan bir vaka olarak göstermeye çalıştılar. Rus general subay ve askerlerin, özellikle General Skobelev'in (Türkmenler O'na “Seyrek Sakallı General” diyorlardı) komutanlık yaptığı ordunun çok sayıda günahsız insanı öldürdiklerini (bir daha Rus İmparatorluğu'na baş kaldırmamaları için) hiçbir zaman söylemediler. Türkmenlerin savaşta gösterdiği mertliği, kahramanlığı gelecek nesillerin bilmesini istemediler. Çünkü, kendi tarihini, geçmişini öğrenen nesillerin, bağımsızlık isteyeceklerinden korkuyorlardı.

Söyegov M. Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaş...

110 sene boyunca ilk Rus Çarların 1917 yılından itibaren ise bolşeviklerin (Rus komünistleri) ağılığı altında ezilmiş olan Türkmenistan 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuştuktan sonra Göktepe savaşı hakkındaki gerçekler ortaya bir bir çıkmaya başladı. Hakim ideolojilere bağılı olarak farklı devirlerde, farklı görüşlerle anlatılan Göktepe problemi bilim adamları tarafından delil ve misallerle yeniden ele alındı. Trajik kanlı savaşların sonu olarak Göktepe kalesinin 1881 yılının başında işgal edildiği gün olan 12 Ocak "Hatıra Günü" olarak kabul edildi. Bu savaşa katılan Türkmenlerin hepsine "Vatancılık Urşu (Vatan Savaşı) Kahramanları" ismi verildi. Vatan için kurban olanların ruhuna Gökdepe'de büyük bir Cami inşa edildi ve Müze yapıldu.

Göktepe faciası, Türkmenistan'ın son asırlara ait tarihinin en korkunç ve üzücü sayfalarını oluşturmakla beraber gerçekten övülecek kahramanlıklar ve kahramanlarla da hınca-hınç doludur. Çağdaş araştırmacılar Rusların Türkmenlerden bir tek vatan haini bulamadıklarına dikkat çekiyorlar. Bu yazımızda – başlığında belirttiğimiz gibi – Göktepe kahramanlarının bazılarından kısaca söz edeceğiz.

1879 veya 1880 yılında bir İngiliz fotoğrafçı tarafından çekilen resimde tahmine göre ortada sandalyede oturan şahıs Göktepe Savaşı'nın Kahraman Kumandanlarından Kerimberdi İşan olmalıdır.

1810'lu yılların sonlarında Baherden (şimdiki Baharlı) Göktepe arasındaki köylerin birinde Nuruhammet Magtım'ın oğlu olarak dünyaya gelen Kerimberdi gençliğinden itibaren otoriteye sahip oldu ve ünlü bir din adamı olarak yetişti. Anevlî şair Dostmammed (1815–1865) bu satırları sebepsiz kaleme almamıştı:

Kerimberdi İşan – asman Kuyası (Gök yüzündeki Güneş)

İşanlıkta hiç kim etmez dalaşı

Kerimberdi İşan Ekim 1775'de İstanbul yoluyla haca giderek Mart 1776'de Ahal'a geri döndü. Altı ay boyunca yolculukta bulunan Kerimberdi İşan Kafkazy'a'da (Tiflis'de) Türkmenistan'ı özellikle Ahal'ı işgal etmek için toplanan Rus kuvvetlerini kendi gözleriyle gördü. Geri dönünce bunu Ahal'm ve Merv'in hanı olan Nurberdi Han'a söyleyerek hızlı bir suretle koruma muntakası kurmayı kendisinden rica etti.

Göktepe Savaşı'nın Kahraman Kumandanlarından Kurbanmurat İşan (ortada sandalyede oturuyor) ve (ikinci sırada soldan sağa) Çoban Kır, Övezmurat Tıkma Serdar, Orazmurat Han, Öveznefes Serdar, Nurberdi Han. (1879 veya 1880 yılında bir İngiliz fotoğrafçı tarafından çekilen resim).

Söyegov M. Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaş...

1840 yılında Yaracı Köyünde doğarak günümüz İlahiyat alimleri tarafından bir Nakşibendi Şeyhi olarak vasıflandırılan Kurbanmurat İşan Tekelerin Vekil urukundan idi. Ahal'in müftüsü vazifesinde bulunarak hanların yanında dinî meselelerle meşgul oluyordu. 1877'de hacca giderek İstanbul yoluyla geri dönen Kurbanmurat İşan, Nurberdi Han'a Kerimberdi İsan'ın bir sene önce söylediği sözünü – yeni materyaller de katarak – tekrarlardı. Tahmin ediyoruz ki Kerimberdi ve Kurbanmurat İşanlar bir sene zaman farkıyla İstanbul'da kaldığında Osmanlı Sarayı tarafından kabul görmüşlerli. Buna ait resmî belgeleri Osmanlı Arşivi'nden aramak ve bulmak bilim adamlarımız için kaçınılmaz bir borçtur.

General N.P. Lomakin (1830–1902)

1858 yılında zaferle sonuçlanan Karrıkale savaşında İran Ordusu'na karşı birleşmiş Türkmen kuvvetlerine komandanlık yapan Nurberdi Han (1830–1880) Ağustos 1879 yılında gerçekleşen Birinci Göktepe Savaşı'na katılamadı. Han hastalanarak Merv'deki evinde küçük eşi Gülcemal Hanım'ın (1836–1919) yanında bulunuyordu. General Lomakin'in komandanlığında Göktepe'ye saldırı yapan ve 3 binden fazla askerden oluşan Rus Ordusu, Nurberdi Han'ın büyük oğlu Berdimurat Han'ın, Övezmurat Tıkma Serdar' (1825 – ?) ve diğer hanlar kınanda etlileri savaşta yenildiler, 450'den fazla asker kaybederek geri çekilmek zorunda kaldılar. Savaşta Türkmenler 600 adet berdankanı (Rus tüfeği) ganimet aldılar.

Kerimberdi İřan'ın elinde sakladığı Kur'an-ı Kerim'le yemin ederek başlanan bu savařta zafer kazanmak Türkmenler için kolay olmadı. Şavařta 2 bin (bazı belgelere göre 3 bin) Türkmen, aynı sırada ünlü şahıslardan Berdimurat Han ve amcası Kurban Han şehit oldu.

1879 Yılı Birinci Göktepe Savařı'nın Üst ve Alt Kumandanlarından Bir Grup.

Merv'den Mart 1880'de Göktepe'ye geri göçüp gelen Nurberdi Han yine ağır hastalanarak 28 Nisan tarihinde dünyaya gözlerini kapattı. Yerine küçük oğlu Mahtumkulu Han (1854–1924) Ahal'in hanı olarak ilan edildi. Genç olmasından dolayı kendisine tecrübeli Orazmammet Han vezir olarak seçildi. Kurbanmurat İřan Ahal'in müftüsü vazifesine devam ediyordu. Övezmurat Tıkma Serdar ise askerî işlerden sorumluydu.

Ruslardan General Skobelev'in Türkmenlerden ise Övezmurat Tıkma Serdar'ın kumandanlığında 20 Aralık 1880'de başlayarak 12 Ocak 1881 tarihine kadar devam eden İkinci Göktepe Savařı'na kalede toplanan 25 bin Ahallı Tekelerle beraber, Kurbanmurat İřan'ın giderek Merv'den getirdiği 800 atlı ve Sarık Türkmenlerinden de 150 atlı katıldı. Ahal köylerinden kaleye insanlar aileleriyle beraber göçüp gelmişti. Nüfus sayının az olmasına rağmen hepsi top, tüfek gibi ağır ve ateşli silahlarla silahlanan düzenli Rus Ordusu, esas silahı kılıç ve bıçaktan oluşan, çağdaş savař talim ve terbiyesinden habersiz Türkmenlerin üstüne hücum etti. Ruslar kaleyi gece-gündüz devamlı olarak topa tuttular. Türkmenler ise gecelerine bazen 1.000'den fazla atlı olarak kaleden çıkıp Ruslara saldırdılar. Onlar Rusların toplarını elde ederek kaleye getiriyorlarsa da bu yeni çıkan topla düşmana ateş etmeyi bilmiyorları. Elbette, kuvvetler eşit

Söyegov M. Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaş...

değildi. Kaleyi koruyanların ailelerini geldiği köylere geriye göndermek teklifini – bundan Rusların faydalanacağı için – Kurbanmurat İşan reddetti.

General M.D. Skobelev (1843–1882)

Araştırmacılar daha sonra Göktepe kalesini koruyanların üstüne 872.000 tüfek mermisi ve 12.400 top mermisinin atılmış olduğunu hesapladılar. Buna rağmen Ruslar kaleye giremediler. Kalenin uzun ve kalın duvarlarının altına kazarak 1 ton patlayıcı ile 12 Ocak saat 7.00’da kaleyi patlatmak yoluyla girmeyi başardılar.

Rusya’da 1881’de sikkelenen ‘Göktepe’yi Zaptederek Ele Geçirme’ Madalyası

Sadece 12 Ocakta Göktepe kalesinin içinde ve dışında (vatanı koruyarak) 8 binden fazla Türkmen erkek şehit oldu. Kaynaklar Göktepe savaşının sonucunda yine 28.000 kadın, çocuk ve ihtiyarın öldürüldüğünden söz etmektedir.

Kurbanmurat İşanla beraber Göktepe’de savaşın manevî rehberi olan Kerimberdi İşan’ın 63 yaşındayken 7 Ocak 1881’de vatani uğruna kalede şehit olması ve bu yerde defnedilmesi, bu olaydan 660 sene önce 1221 yılında Horezm’in başkenti Ürgenç’te zalim Cengiz Han’ın ordusuna karşı eli silahlı şehit olan, Kubreviye tarikatının kurucusu Türkmen Şeyh Necmeddin Kubra’nın ölümünü değişik yönlerden hatırlatıyor.

Tıkma Serdar (ortada sandalyede oturuyor) ve arkadaşları Rusya’nın başkenti San-Petersburg’da. İkinci sırada sağda birincisi ise Tıkma Serdarın 10 yaşındaki oğlu Oraz (Urazberdi). (Mayıs 1881’de çekilen fotoğraf).

Rus Çarı III. Aleksandr, Göktepe Savaşı’nın sağ kalan Türkmen kumandanlarına karşı daha önce Kafkasyalı İmam Şamil için kullanılan usullerle başvurarak Tıkma Serdarı başkent San-Peterburg’a davet etti ve Mayıs 1881’de kendi Fermanıyla ‘Mayor Militsii’ (Jandarm Binbaşı) unvanı vererek aylık tekaüt maaşını vermeye karar aldı. Ahal ve Merv Türkmenlerinin son hanlarından Nurberdi Han’ın oğlu babasının ölümünden sonra Göktepe Savaşı’na Türkmenlerin, 27 yaşındaki yeni hanı olarak katılan Mahtumkulu Han’ın (1854–1924) 1907 yılında Türkmenlerden ilk olarak Rusya’nın İkinci Devlet Duması’na (Parlamento) Deputat (Millet Vekili) seçilmesini sağladılar. Tıkma Serdar’ın oğlu Birinci Dünya Savaşı’na (Büyük Savaş) Albay olarak katılan Oraz Han Serdar (1871, Börme – 1929, Belgrad), Türkmenistan’da gerçekleşen İç Savaşlar’da ‘Ak

Söyegov M. Az bilinen eski fotoğraflarda kısa tarifleriyle Göktepe Savaş...

Ordu'ya Baş kumandanlık yaparak 1918 yılında General askerî unvana münasip görülen ilk Türkmen olmuştur.

İlk olarak Türkmenlerden Rusya'nın Devlet Duması'na (Parlamento) Deputat (Millet Vekili) seçilen Albay Mahtumkulu Han Nurberdi Hanoglu (1907 yılında San-Petersburg'da çekilen fotoğraf).

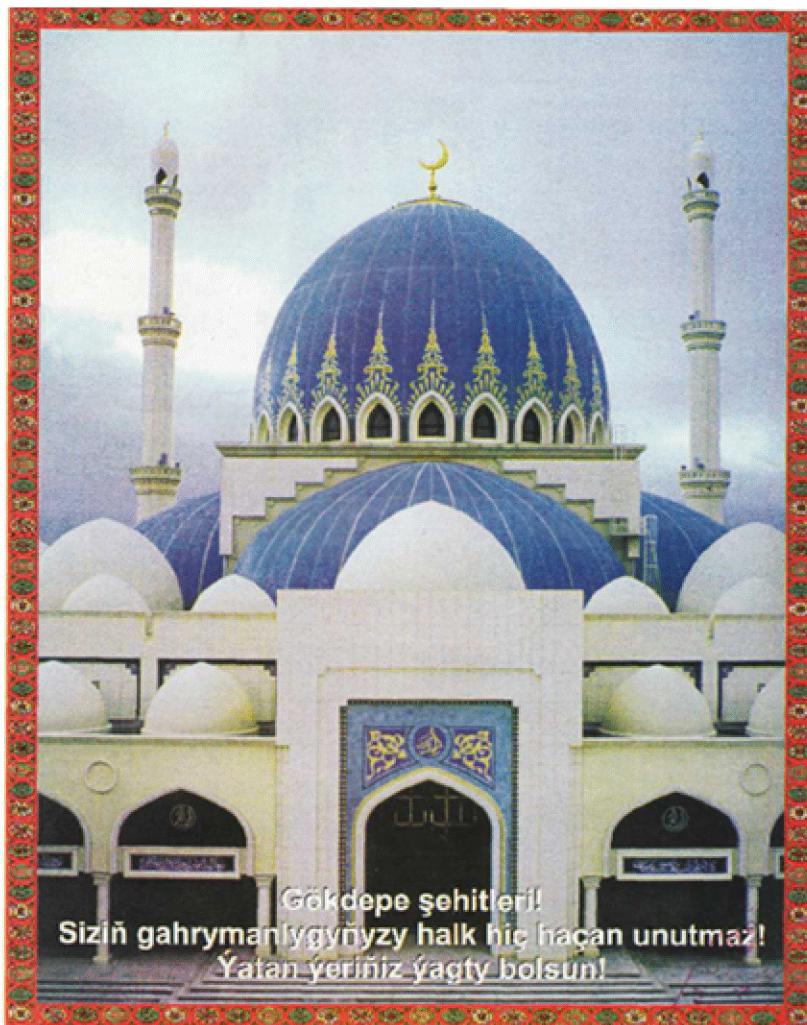
Sonuçta altını çizerek bunu belirtmek istiyoruz ki 1991 yılından bu yana geçen 23 yıl boyunca her sene 12 Ocak 'Hatıra Günü'nde, vatan için kurban olan şehitlerimizin aziz ruhlarının anısına Göktepe'de ve Türkmenistan'ın her yerinde sadakalar dağıdılmakta, kurbanlar kesilmekte, yemekler verilmekte, dualar edilmekte ve Kur'an-ı Kerim okunmaktadır.

Bunu da anlatmakta gerek vardır ki yukarıda makaleye eklenen eski fotoğraflar İnternet aracılığıyla son yıllarda elde edildi. Ondan dolayı resmi çekilen şahısların kimliği üzerine çalışmalar hâlâ devam ediyor. Bu konuda son durum böyledir ki makalemizde yer alan bazı fotoğrafların altındaki açıklama yazısı gelecekte biraz değiştirilebilir.

DIPNOT VE KAYNAKLAR

1. Abdullo S. Poznovaya sebya i Boga, *İran-name*, 2008, No 1. Sayfa: 183.
2. Annaberdiyev A. Bir Direniş Hikayesi: Göktepe <http://n-marmara.blogspot.com/2006/03/bir-direni-hikayesi-gktepe.html>
3. Annanepesov M. Prisoedinenie Turkmenistana k Rossii: Pravda istorii, *İzvestiya Akademii nauk Turkmenckoy SSR, seriya gumanitarnih nauk*, 1990, No 2. Sayfa: 3 – 20.
4. Gapurov M.– A. Roslyakov – M. Annanepesov. *Bratstvo naveki (k 100-letiyu dobrovol'nogo vhojdeniya Turkmenistana v Rossiyu)*. Aşhabad, 1983.
5. Grodekov N.İ. *Voyna v Turkmenii. Pohod Skobeleva v 1880 – 1881 gg.* San-Petersburg, 1883.
6. Hocageldiyev N. *Göktepe Kalesi*. Aşhabat, 1991.
7. Polat (Ekayev) O. Türkistan'ın Çeçenleri Türkmenler, *Zaman-Türkmenistan* 12 Ocak 1997. Sayfa: 14.

8. Söyegov M. Büyük Saparmurat Türkmenbaşı'nın mehr-şafaatıyla ruhları şat olanlar: Devamat-devam, *Büyük Serdar ile bahta yetenim – 10 yıllık toyuna baryar Vatanım*. Aşkabat, 2002. Sayfa: 28–30.
9. Söyegov M. Vatan Savaşı kahramanları, *Zaman-Türkmenistan* 12 Ocak 1997. Sayfa: 14.

Бағымсызлық ilanından sonra inşa edilen Göktepe Şehitleri Camisi

РЕЗЮМЕ

В статье с приложением редких архивных фотографий рассказывается о Курбанмурад-ишане, Керимберди-ишане и Тькма-Сердаре, а также некоторых других туркменских командирах Геок-тепинского сражения, развернувшего в 1879 и 1881 годах в Ахалском оазисе, предгорье Копетдага.

Söyegov M. Az bilinen eski fotograflarda kisa tarifleriyle Göktepe Savaş...

Рассматривается также ряд узловых вопросов, связанных с историографией данной темы и современным состоянием ее толкования в науке и общественном сознании.

(Соёгов М. На малоизвестных старых фотографиях – герои Геок-тепинского сражения с их краткими описаниями)

SUMMARY

In article with the appendix of rare archival photos it is told about Kurbanmurat Ishan, Kerimberdi Ishan and Tykma Serdar, and also some other Turkmen commanders of Göktepe of the battle which has developed in 1879 and 1881 in the Ahal oasis, foothills of Kopet Dagh. A number of the central questions connected with a historiography of the given theme and a current state of its interpretation in a science and public consciousness is considered.

(Soegov M. In little-known old photos - heroes Göktepe battle with short descriptions)

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада сирек кездесетін архивтік суреттері қосымшасын бере отырып, Құрбанмұрат-ишан, Керімберді-ишан және Тыкма-Сердар туралы, сондай-ақ 1879-1881 жылдары Копетдаг тау бөктеріндегі Ахалск аймағында өрбіген Геок-тепе шайқасының кейбір басқа түрікмен командирлері туралы сөз болады. Және ғылымда, қоғамдық санадағы бұл тақырыпты түсіндірудің жағдайы және тарихнамасымен байланысты бірқатар түйінді мәселелер қарастырылады.

(Соёгов М. Архивтегі ескі суреттер – Геок-тепе шайқасы қаһармандары туралы)

Құдайберген МӘМБЕТОВ

филология ғылымдарының кандидаты

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ТҮРКІ ӘЛЕМНІҢ КӨШБАСШЫСЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың көп ұлтты халқымыздың ынтымағымен қатар Әлем түркілерінің бірлігін нығайтудағы атқарып жатқан еңбектері, түркі әлемінің мәдени өркенінің бүгінгі мен кешегісі, тәуелсіздікке қол жеткізген Түркі мемлекеттерінің болашағына жасаған пайымдауларына талдау жасалған.

Кілт сөздер: көшбасшы, тәуелсіздік, мәдениет, өркениет, ел бірлігі, Түркі әлемі.

XXI ғасырда Түркі әлемі ынтымақтасу, бірігу мәдени-өркениетінің дамуы арқылы ғана дүниежүзілік аренада өзіндік орнын белгілей алады. Түркі әлемін бірлестіруге барлық күштерін, саналы еңбектерін жұмсаған Бумын, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Әз-Тәуке, Есім хан, Қасым хан, Әз-Жәнібек, Абылай хан және Ататүрік, Мұстафа Шоқай бабаларымыз бен Алаш зиялыларының ел бірлігін сақтауда жүргізген қажырлы еңбектері, бүгінгі тәуелсіздігіне қол жеткізген Түркі әлемінің өсіп-өркендеуіне орасан зор ықпалын тигізді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың көп ұлтты халқымыздың ынтымағымен қатар Әлем түркілерінің бірлігін нығайтудағы атқарып жатқан еңбектерін бүкіл әлемнің саясаткерлері мен қоғам қайраткерлері де мойындап отыр.

Түркі әлемінің көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Намык Кемал Зейбек Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев туралы айтқан ой пікірлерінде: «Қазақстан – байырғы түріктердің (прототүріктердің), сақтардың, көктүріктердің атамекені. Қазақ халқы – сол байырғы түріктердің, сақтардың, көктүріктердің тікелей ұрпақтары. Қазақ рухы – ғасырлар бойы араласып қалыптасқан түркі тайпалары мен халықтарының шыңдалған тарихи шындығы. «Қазақ сөзі – ержүрек, еркін, оңайлықпен бас имейтіндер» десе, осынау бір түркілік рухтың әсері барлық игі бастаманың басы болып отырған Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев – Қазақстанның дана басшысы... Оның бойында Білге Қағанның ақылы, Күлтегіннің жүрегі бар», – дейді. «Естен шығаруға болмайтын бір нәрсе, – деп ескертеді Намык Кемал, – жүйе дұрыс болғанымен, оны басқарып отырғандардың кісілігі мен қасиеті өте маңызды. Міне, бұл жағынан Қазақстан – бақытты ел. Президенттік жүйе дұрыс, егер басында Нұрсұлтан Назарбаев сияқты басшы болса... Нұрсұлтан аға – өте тәжірибелі, білгір, дана, ақылды және жоғары қабілет иесі, лидер.

Бір Европа журналы Нұрсұлтан ағаны «Қытай мен Ресей арасында жортқан көкжал» ретінде танытқан болатын. Көкжал, Көкбөрі Қазақстанда киелі саналады. Бұл таным қазақ рухына да сай» [1], - деп Қазақстандағы президенттік жүйесіне зор баға береді.

XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауына байланысты Түркі әлемінің тарихи-саяси тағдырында жаңа кезең туды. Дүниеге Түркиядан басқа тәуелсіз бір топ түркі мемлекеттері келді. Төлтума болмысымызды танудың қайнарларына қайта оралдық, рухани-мәдени, қоғамдық-саяси кеңістігіміз кеңейді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» (1999) кітабында: «Кеңес Одағы ыдырап, тарап кетуіне байланысты түркі халықтарының дамуындағы жаңа кезең басталды. Арада мың жарым жыл уақыт өткенде түркі елінің тап жүрек тұсында тәуелсіз жаңа мемлекеттер пайда болды. Провинциялық шет аймақтар саналатын Орта Азиядағы елдер мен Азербайжан осы заманғы дүниежүзілік тарихтың тініне қоса өрілген тәуелсіз дербес мемлекеттерге айналды. Түркілер тарихынан жалшылама болса да, азды-көпті хабары бар адамның қай-қайсысы да осы бір мәдени, тарихи және тілдік қауымдастықтың бұдан былайғы тарихы туралы зор үмітпен бұрын тарихта теңдесі жоқ үлкен мемлекет құрған, отаршылдық тарихының тар жол тайғақ кешу азабын тартқан, тоталитарлық қоғамның қиын-қыстау күндеріне төзе білген түркі әлемі тап қазір сапалық жаңа дамудың тарихи перспективасымен бетпе-бет келіп тұр – енді ол түркі халықтарының тәуелсіздік туралы, дербес мемлекет құру туралы ғасырлар бойы армандап келген мақсатын жүзеге асырып, оны нақты мазмұнмен толықтыра түсетін кезеңге жетті.

Сонымен қатар ұлттық мемлекеттік құрылыстың барысында пайда болатын табиғи қарама-қайшылықтарды жеңе отырып, одан әлдеқайда кең көлемді проблемаларды да айқын көре білу қажет, ал ол проблемаларды шешу егемендікті нығайта түсу міндеттерін нақты іс жүзінде орындап шығуға көмектесетін болады» [2], – деп көрегендікпен алысты болжап, пайымдап айтқан әрбір сөз Түркі әлемінің болашағына жол сілтеп тұрғандай. Елбасының «түркі елінің тап жүрек тұсында тәуелсіз жаңа мемлекеттер пайда болды», «бұрын тарихта теңдесі жоқ үлкен мемлекет құрған», «отаршылдық тарихының тар жол, тайғақ кешу азабын тартқан», «түркі әлемі тап қазір сапалық жаңа дамудың тарихи перспективасымен бетпе-бет келіп тұр», «түркі халықтарының тәуелсіздік туралы, дербес мемлекет құру туралы ғасырлар бойы армандап келген мақсатын жүзеге асырды» деген аталы сөздері, Түркі әлемінің жаңа интеграциялық-инновациялық жолға бағыт алғандығын айқындай түседі. Елбасы тек Қазақстан халқының ғана емес, тәуелсіздігіне қол жеткізген түркі халықтарының да тағдыр-тауқыметіне, болашағына да бей-жай қарай алмайтынын «Тарих толқынында» кітабында жан-жақты ой-толғаныстарымен білдірген.

Түркі тектес үлкенді-кішілі халықтар жан-жақты дамып, барған сайын бір-бірімен қарым-қатынастары нығая түсуі қажет. Осы байланыстар саяси, экономикалық және мәдени, ғылыми бағыттарда іске асуы керек. Қазіргі дербес түркі мемлекеттердің арасындағы барыстың нышандары нығая түсуде.

Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Әзербайжан, Қырғыз елдерінің достық пен бірлікке негізделген стратегиялық әріптестігі жылдан-жылға артып келеді.

Елбасының «Тарих толқынында» еңбегінде: «Осыдан екі мың жыл дерлік бұрын біздің жерімізде дамыған мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын бір-бірімен шебер ұштастырған өзіндік бірегей андронов мәдениеті пайда болды. Арийлер деген атпен ұлы мәдениеттер жасап, ұлы мемлекеттер құру үшін бір кезде Үндістанға қарай бет алған тайшалар тап сол андронов мәдениетінің иелері еді. Қазақстанның сақ тайшалары андронов жасаушы халықтың «Авестада» айтылатын арий, тур, дах және дайлардың тікелей ұрпақтары болып табылады. Мұндай даусыз қорытындыны андронов және сақ мәдениеттері арасында өзара байланыстың тікелей жүйесі бар екенін ташқан археолог ғалымдар мен қола дәуіріне қатысты сақ заманындағы халықтардың генетикалық тұрғыдан олардың мұрагер жалғасы екенін анықтаған антрополог ғалымдар дәлелдеп отыр.

Қазақ даласын мекендеген тұрғындар арасында сақ дәуірінен бастап бет-бейне жағынан Орталық Азиядан шыққанын көрсететін моңғол тұрпатты аралас адамдар пайда болды» [3], – дейді. Елбасының ғылыми-тарихи деректері «Қазақ даласы – Ұлы Түркі елінің қара шаңырағы» болғандығын дәйектей түседі.

Қазақ ақыны М.Жұмабаев та:

«...Көп түрік енші алып тарасқанда,

Қазаққа қара шаңырақ қалған жоқ па» [4], – деп жазған еді.

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты тарихи толғауында тәуелсіздікке қол жеткізген түркі мемлекеттерінің болашақтағы мәдени өркениеттерінің дамуымен бірігуіне байланысты ой-пікірлерінде: «Біздің ойымызша, түркі әлемінде бұл роблемаларды табысты шешудің алғышарттары әбден жеткілікті. Тарихи дамудың ғасырлар бойы қалыптасқан алуан түрлі этностық-мәдени жүйелері, ұлттық бейнелер болмысының әр қилы әлемдердің кезек күтірмейтін өзара тіл табысу, пәтуаға келу қажеттігі бұл проблеманы қазіргі тарих деңгейіне дейін көтеру керектігін көрсетіп отыр. Оған тәуелсіз түркі мемлекеттерінің барлығы да мейлінше құқықты жағдайда қатысуға мүдделі болуға тиіс.

Түркі әлемі өкілдерінің қазіргі ұлттық сана-сезімінің деңгейі бұл міндетті ойдағыдай шешуге мүмкіндік береді. ...Түркі әлемі барлық уақытта да әртүрлі халықтар мен мәдениеттерді бір-бірімен байланыстыратын дәнекер буын болып келді» [2], – дейді. Сондай-ақ Елбасы, бүгінгі

тәуелсіздікке қол жеткізген Түркі әлемі тарихи дамудың ғасырлар бойы қалыптасып келген қарым-қатынасына орай Қытай, Ресей, Араб-Иран, Батыс мемлекеттерімен мәдени-өркениет кешендерінің арасындағы байланысты қамтамасыз ететін, мәдениеттерді өзара байыта түсетін маңызды көшір қызметін мінсіз атқаратынына сеніммен қарайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев қазіргі түркі әлемі уақыт өткен сайын өзара тығыз бірлесе түсіп, өздерінің мәдени мол мүмкіндіктерін танытып, өзіміздің алдымызда тұрған тарихи міндеттің соншалық асыл екенін жете түсіну орасан зор жауапкершілік жүктейді және оны орындаудың үрдісінен шығу үшін барлық күш-жігерді түгелдей жұмылдыруды талап ететіндігін [2] баса ескертеді. Түркі әлемі биік деңгейге көтерілу үшін қазіргі қатыгез тарихтың тулаған толқындарында біржола жоғалып кетпеуіміз үшін өзара бас қоса отырып, біртұтас мәдени-өркениет кешенін құру мақсатымен түркі әлемінің тұтастығын нығайта беру қажет. Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады.

Түркі халықтары, тіпті түркі емес халықтар да өзгелерден іргені аулақ салу мәдени –тұйықтыққа және тоқырауға ұрындыратыны ақиқат.

Әрбір мәдени өркениеттердің бір-бірімен жанасып, ортақ тіл тауып араласуы арқасында ғана өзінің дербес тұтастығы мен ұқсастығына қайта қол жеткізе алады, өзінің бұрынғы бастауларына қайта оралады. Түркі әлемінің мәдени өркениетінің дамуы мен бірлігі жыл өткен сайын қарқын алып келеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сан қырлы саясатының арқасында Түркі мемлекеттерінің интеграциялық қарым-қатынастары нығая түсуде.

Тәуелсіздігіне қол жеткізген Түркі мемлекеттерін бірінші болып мойындаған туысқан, түбі бір Түркия Республикасы болды. Қазақстанмен тарихи байланысы тереңде жатқан Түркия бүгінде еліміздің Еуразия құрлығындағы маңызды әрі сенімді әріптес болып табылады. Екі ел арасындағы екіжақты қатынастардың қырқынды дамуы Қазақстан мен Түркия ұстанымдарының ұқсастығы көпжақты ынтымақтастық мәселелерінің кең ауқымы бойынша өзара түсіністікті қамтамасыз етуге негіз болуда. Бұл ынтымақтастық Біріккен Ұлттар Ұйымы, Европадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес, Ислам ынтымақтастық ұйымы, Түркі кеңесі, ТҰРКСОЙ және басқа бірлестіктер шеңберінде Елбасының салиқалы саясатының нәтижесінде ойдағыдай дамып, өркендеп келеді.

Түркия басшылығы Қазақстанның Түркі кеңесін құру идеясын іске асырудағы маңызды рөліне, сондай-ақ Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық Кеңесі, Парламент Ассамблеясы, Ақсақалдар алқасы, Астанада Түркі академиясы құрылғанын жоғары бағалайды. Анкара түркітілдес мемлекеттермен ортақ тіл, дін, тарих,

және мәдени құндылықтарға негізделген қатынастарды одан әрі тереңдетуді және жалшытүркілік интеграция үрдісін нығайтуды құптайды.

Тарихтың қазіргі даму кезеңінде әлемнің күшті мемлекеттері, тіпті дүниежүзілік державалар да экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне терең мән береді. Бұл тұрғыдан Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қазіргі күрделі геосаяси және геэкономикалық халықаралық жағдайда кез келген елдің жалғыз, жеке-дара дами алмайтынын шегелеп айтып, тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, аймақтық деңгейде бірлесу мәселесіне ерекше назар аударуда.

Түркі әлеміне танымал қайраткер Намык Кемал Зейбек Қазақстанның тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркі әлемінің мәдени-өркениетін дамытып, біріктірудегі саяси ізгі қадамдарын ерекше бағалап, мақалалар жазды.

«Күллі түркі дүниесі Түркістан десе елеңдеп-ақ тұрады. Оған Түрік Республикасы мәдениет министрі, Мемлекеттік министр болып қызмет атқарған жылдары аталған университетке түрлі түркі ұлт-ұлыстары балаларын жинақтау сапарында Байқалдан Балқанға дейін іссапарда жүріп өткенде анық көзім жеткен. Міне, көрмейсіздер ме, жуырда Қ.А.Ясауи бабамыздың атындағы оқу орнында бауырлас екі елдің президенттері Н.Ә.Назарбаев пен Абдулла Гүл бас ғимараттың және аурухананың тұсауын кесті. Енді құрылысы басталып жатқан оқу ғимараты, кітапхана, жатақхананың іргесін қалады. Түркиядан бірге келген әріптестерімнің шын жүректен қуанғанын көріп, мына мен – түркістандық Намык Кемал Зейбек жүрегім жарыла қуанайын бір! Өзім бірсыпыра жыл басқарған оқу орны үшін – бір, Түркістан үшін – екі қуандым. Университеттің құрметті профессоры қатарына қабылданған сәтінде мәдениет сарайында Абдолла Гүл тебіреністі сөз сөйлей келе «Нұрсұлтан Назарбаев – түркі текті мемлекеттердің көшбасшысы! Мен бұл бағалау пікірімді Н.Ә.Назарбаев Түркияда ресми сапарда болған кезінде де айтқанмын, бүгін де қайталап айтамын!» деді де, билік символы – асатаяқ сыйлады. Бұл Қазақстан Республикасы Президентіне берілген тарихи баға болатын. Расында Түркияда қазіргі әлемдік саясаттан хабары бар ізгі көңілді адамдардың бәрі де Нұрсұлтан ағамызға ерекше ықыласты. 2007 жылы Н.Ә.Назарбаев Түркияда сапарда болған кезінде «Радикал» (2.10.2007 ж.) газеті бетінде «Біздің де Жумхурбашканымыз» деген мақала жаздым. Демек, Н.Ә.Назарбаев – біздің де Елбасымыз деген сөз. Сол ықыластылықты біздің Президентіміз Абдулла Гүл «Түркі мемлекеттерінің көшбасшысы» деп, үдетіп алып кетіп отыр. Түркия Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халықаралық аренадағы, оның ішінде күллі түркі дүниесіндегі тарихи қызметін өте дәл бағалап айтып отыр деп білемін.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың қамқорлығы мен іскерлік қайраткерлігі арқасында Астанада Мұстафа Кемал Ататүрікке тамаша ескерткіш орнатылды. Мен түрік азаматы ретінде қуандым. Сол сәттерден бастап Н.Ә.Назарбаевқа Түркияда бір ескерткіш қойылса деген ойда болдым. Өйткені, ол Ататүрік аманатын алғы күнге алып барушы. Түркі дүниесінде соны жүзеге асырушы, көшбасшысы болып отыр ғой. Астанада Түркия Президенті Абдулла Гүл Н.Ә.Назарбаевқа Анкара қаласында тамаша ескерткіш орнатылатынын айтқанда мен арманым жүзеге асатынына қуандым. Қазақта бір өлең бар екен: «Бір саусақ тіпті де, Іле алмас жіпті де!» деп келетін. Бір түрік мемлекеті, бір ғана саусақ, ал 10 түркі мемлекеті ынтымақты болса, алмас асуы, бағындырмас биігі болмас еді ғой. Осындай ізгі арман Ататүрікте болған. Осындай ізгі ойды жүзеге асыруда Н.Ә.Назарбаев жолбасшылық жасап отыр. Олай болса, Нұрсұлтан Назарбаев – түркі мемлекеттерінің көшбасшысы. Көшбасшыға Анкарада тамаша ескерткіш орнатылса орынды-ақ» [3], – деген Намык Кемал Зейбектің арманы орындалып, Түркия астанасы Анкарада Елбасына орнатылған ескерткіш асқақтап, түркі әлемін бірлікке, ынтымаққа, достыққа шақырып тұрғандай. Арғы бабаларымыз Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Өз-Тәуке, Қасым, Есім, Өз-Жәнібек, Абылай хандармен, Ататүрік, Мұстафа Шоқай және Алаш зиялыларының Түркі әлемін біріктірудегі ерен еңбектерін бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев нық сеніммен жалғастыруда.

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев Түркі әлемінің туын көтеругі тума ретінде танылғаны талассыз. Түркі әлемін біріктіруде Елбасының сарабал саясатын Орта Азиялықтар да, Анадолы даласындағылар да, Қап тауындағы әзербайжан бауырлар да бір ауыздан мойындайды.

«Намык Кемал бір сәт Нұрсұлтан Назарбаевпен алғаш қалай дидаласқанын еске алады. 1990 жылы Қазақстанға бірінші рет келуі еді. «Түркияда қанша қазақ бар» деп сұрайды Нүрекең. Ол кезде Түркия халқының саны 57 миллион болатын. «Түркияда 57 миллион қазақ бар», – деп жауап берді Намык. «Әлемде 160 миллион түркімен бар, 160 миллион әзірбайжан бар, 160 миллион татар бар, 160 миллион башқұрт бар, 160 миллион түрік бар. Атымыз қалай аталса, олай аталсын, біздің тіліміз, дініміз, тарихымыз бір», – дедім.

Нүрекең күлді. Менің ойымды ары қарай сабақтап: «жақсылап есептеңіз, біз 160 миллионнан көп болуымыз керек», - деді.

Шындығында біз 200 миллион едік.

Намык Кемал осы бір ойдың жетегінде отырғанда залда отырғандар ду қол шапалақтап орындарынан тұрды. Елбасы сөзін аяқтап орнына қарай кетіп бара жатқан еді. Намык Кемал оны көзбен ұзатып тұрып: «Нүрекең шын мәнінде көреген саясаткер», – деді іштей. Және өзі шапалақ ырғағымен «Қазақстан мәңгі жасасын!» [1] – деді. Түркі әлемінің көрнекті қоғам және

мемлекет қайраткері Қазақстан Президентінің «Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының иегері» Намық Кемал Зейбек Елбасының түркі әлемін біріктірудегі көреген саясаткерлігін жоғары бағалайды.

Түркі әлемінің мәдени өркениетінің бүгінгі мен кешегісін, тәуелсіздікке қол жеткізген Түркі мемлекеттерінің болашағына талдаулар, пайымдаулар жасаған Елбасының «Тарих толқынында» еңбегінде: «VI ғасырда Евразиядағы тарих сахнасына жаңа тарихи тұлға – Түркі қағанаты – Түркілердің далалық империясы шықты. Ол өзінің гүлденіп өсуінің шырқау шегіне жеткен кезінде Қиыр Шығыстағы Кореядан Қара теңіздегі Қырымға дейінгі орасан зор шетсіз-шексіз кең-байтақ аумақты алып жатты. IV–VIII ғасырлардағы жылнамалар Европада түркілердің алғашқы легі аварлардың, бұлғарлардың, суарлардың, хазарлардың пайда бола бастағанын жазады. Содан кейін шығыстан батысқа қарай оғыз-печенектер, түркілер, салжұқтар, сондай-ақ қарлұқтар, қыпшақтар (половецтер, құмандар), қырғыздар ағылды. Түркі тайпалары Қазақстан мен Орта Азияның мол аумағын мекенде қалды да, Иран мен Закавказьеге басып кіре бастады. Ал, XI ғасырда олардың бір бөлігі (оғыздар мен түркімендер) Кіші Азияға қоныс аударды. Қысқасы түркі тайпалары осылай тарала келіп, бірге-бірге отырықшылыққа көшкеннен және жергілікті халықтармен араласа бастағаннан кейін, ал кейде көпшелі өмір салтын сақтап қала отырып, шығыстағы якуттардан (сахалардан), тувалықтардан, алтайлықтардан, қазақтардан, ұйғырлардан бастап, батыстағы шуаштара, гагуыздарға, Еділ мен Қырым татарларына, құмықтарға, қарашайларға, балқарларға және түріктерге дейінгі халықтардың орасан зор тобы құрылды... Біздің арғы ата-бабаларымыз Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі, Сібірден Үндістанға дейінгі аумақты алып жатқан мемлекеттердің дамуында екі мың жыл бойы елеулі рөл атқарып келді. Орасан зор, кең-байтақ аумақта қоныс аударумен болған көпшелілер Евразияның этностық және мемлекеттік бет-бейнесін бір емес, бірнеше рет өзгертті» [2], – деп жазды автор. Нұрсұлтан Назарбаев түркі рухының сершінді қажыр-қайратының түп-тамырын олардың бойына ұлы дала ерекше рух пен дүниетанымның қалыптастырғанымен байланыстырады.

Елбасы өз туындысында арғы ата-бабаларымыздың үш түрлі күш-қуаттылығына «жұмылған жұдырықтай бірлік, шаруашылық жүргізудің сол кездегі озық тәсілі, қарулы күштерді неғұрлым тиімді ұштастыра білу, түркілердің орасан зор мемлекеттер құруына және сол арқылы дүниежүзілік тарихтың даму барысына ықпалды әсер етуінің мүмкіндіктеріне» [2] ерекше мән берген. Елбасы тәуелсіздігіне қол жеткізген Түркі мемлекеттері «жұдырықтай бірліктің», «шаруашылық жүргізудің озық тәсілі», «әскери өнердің тиімділігі» арқылы ғана мол мүмкіндіктерге қол жеткізе алатынына назар аударғанды.

Түркі әлемінің рухани қазынасы болып саналатын эпостар «тар жол, тайғақ кешу» дәуірінде де елдің басын біріктіруде орасан зор қызмет етті.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабында да Түркі Әлемінің эпостарының күдіретті күшін ерекше атап өтеді.

«Әлемнің эпостары – қазіргі түркі тектес халықтардың тарихы мен мәдениетінің біртұтас екендігін терең түсініп, жете сезіну үшін теңдесі жоқ құнды қазыналар. Сонау есте жоқ ежелгі замандардан бері бауырлас түркі халықтарының асыл қазынасы болып табылатын эпостар олардың даму тарихындағы небір қиын-қыстау кезеңдерде халықпен бірге жасасып, бірге сақталып келді. Түркі әлемінің мұрагер ұрпақтары бір-бірінен өздерінің ерік-жігерінен тыс қол үзіп, көз жазып қалған тар замандардың өзінде де эпос түркі халықтарының басын біріктіруге қызмет етті» [2], – деп жазған Елбасы «Тарих толқынында» кітабында. Қиын-қыстау, тар замандардың өздерінде түркілер өздерінің жалпы тарихи сана-сезім естелігін, рухани бірлігі мен жалпы мәдени тұрғыдан алғанда ұқсастығын сақтап қалды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздікке қол жеткізген күннен бастап бауырлас Түркия, Өзбекстан, Қазақстан, Әзірбайжан, Түркіменстан т.б. түркі тілдес елдермен мәдени-экономикалық байланыстарын нығайта түсті. Ата-бабалар аңсап өткен тәуелсіздікке Түркі мемлекеттері еркіндік пен азаттық жолында талай тар жол, тайғақ кешуден өтті. Тәуелсіздік дегеніміз – елдің егемендігі, мемлекеттің дербестігі, халықтың бостандығы, адамның азаттығы, ой-сананың еркіндігі.

Кеңестер Одағы тұсында да Түркі мемлекеттерінің тәуелсіздігін аңсаған арман, тілек жоғалмады. Түркі халықтарының аңсап өткен арман-тілектері де орындалды. Түркі әлемі тәуелсіздігіне, егемендігіне қол жеткізді.

Көрші, бауырлас Өзбекстан мемлекетінің Президенті Ислам Каримов 1993 жылы Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билерді еске алу салтанатында «Біздің базарымыз да бір, мазарымыз да бір» деп Ордабасы биігінде тұрып айтқан бұл сөзі осыдан бес ғасырдан астам уақыт бұрын ешкі бөліскен туысқан халықтардың жақындығын айғақтайды.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақ, өзбек, түркімен, қырғыз, қарақалшақ халқының түркітілдес болуы, олардың бүкіл қазақстандық – ортаазиялық аймақта сонау ежелгі замандардан бері қарай этногенетикалық және мәдени үрдістер кезінде ұдайы өзара байланыста болып келгенін айқын көрсетеді. XV ғасырдың аяқ кезінен бастап қазақтар, өзбектер және басқа да халықтар этостық тұрғыдан бір-бірінен бөліне бастады. Мұның өзі көптеген ғасырлар бойы жүріп келген этногенетикалық терең үрдістердің нәтижесі» [5], – деп түйіндейді.

«Адам мен адамды, халық пен халықты, мемлекет пен мемлекетті жалғастырап ең берік дәнекер – мүдде жақындығы. Бүгінде орталық Азияда қоян-қолтық жатқан бауырлас елдердің бәрінің мүддесі біреу. Ғасырлар бойы күтіп, әзер қол жеткізген азаттықтан айрылып қалмау. Ол үшін ішкі

татулықты да, сыртқы татаулықты да көздің қарашығындай сақтай білу» [5], – дейді Елбасы Н.Назарбаев.

Болашақты алыстан болжайтын көреген саясаткер Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев түркі тілдес халықтардың саяси, экономикалық тәуелсіздікті нығайту, төл ерекшеліктерді сақтау, ресурстық мүмкіндіктерді пайдалану, жүйелі дамудың өзектіліктерін ескертіп отырады.

Бауырлас Өзбекстан, Қырғыз еліндегі тұрақсыздыққа Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев бей-жай қарап отыра алмады. 2010 жылғы сәуір оқиғалары кезінде «Евроњьюс» телеарнасына шұғыл сұхбат беріп, туысқан елдегі тұрақсыздық пен тонаушылықты сынға алды. Қырғызстандағы қатерлі шиеленіске тікелей араласқан Елбасына Қырғыз ағайындар шексіз алғыс сезімін білдірді. Нұрсұлтан Әбішұлының шын мәнінде әлемдік саясаттың ірі тұлғасы екендігін танытты.

Елбасының ара ағайындық еңбегін Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон ерекше бағалап: «...өз елін болашаққа сенімді бастап бара жатқан, бүкіл әлем мойындаған басшы бар, көпұлтты, көптілді, көпдінді елде осы жылдардың барлығында да бейбіт өмір салтанат құрып тұрғанның өзі-ақ бақыт. Осы айтқаным сеніңдер. Біз мұны білеміз» [3], – деп шын жүректен айтуы Елбасының ұлы саясаткерлігін айқындай түседі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Жастар мәселесін әсте бір сәт естен шығарған емес. Тәуелсіздігіміздің тірегі – жастар. Елбасы жастарға сенеді. Біздің елдеріміз әлемдік, жалшыадамзаттық өркениет арнасында дамысын десек, ең бастысы – балаларымыз баяғы бабаларымыздай өр де ер болып өссін десек, рухани ықпалдастықтың мән-маңызын ұмытпағанымыз абзал. Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған ақын Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін» [6] деп деп жырлағанындай, Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев Бішкекте: «жастарымыздың арасында «түркі әлемі» түсінігін қалыптастыру керек» деген аталы сөзі, түркінің бүгінгі ұрпағына, жастарына сенім арту, болашаққа сенім арту.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен айтылған Орталық Азия мемлекеттерінің ортақ экономикалық кеңістігін құру идеясы, тек әлі де бауырлас елдердің басшыларынан түсіністік табылмаса да болашақта Түркі әлемі мемлекеттерінің қолдайтынына сеніміміз мол. Түркі әлемі тек бірігуі керек. Сонда ғана оның интеграциялық мәдени-экономикалық дамуы артатыны ақиқат.

Әлемдік тарихта кемеңгер көрегендіктер үлкен рөл атқарады. Саясаткердің ой-көкжиегі мен ерік-жігері уақыттан озып, қоршаған органы өзгергеді, таптаурын түсініктерді бұзды және мүмкіндіктер шегін ұлғайтуы ықтимал. Осы тұрғыдан алғанда, Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркі әлемінің бірлігі, дамуы мен мәдени өркендеуін Еуразия кеңістігімен байланыстыра қарастыруы оның көреген саясаткер екендігін айқындай түседі. Бұл ретте әлемдегі айтулы саясаткерлердің бірі, сингапурлық реформалардың атасы Ли

Куан Ю: «Президент Назарбаев – бірқатар республикалардың басшыларының ішіндегі аса ірі тұлға. Қазақстан көшбасшысы ретіне қарай қатал, өмірге бейім, пашпаң және батыл адам. Бұрынғы Одақ республикалары бағалап мойындағандай ұнамды да талантты және табанды көшбасшы. Республиканы Назарбаев басқарып тұрғанда Қазақстанның табысқа жету мүмкіндігі айтарлықтай мол екені сөзсіз» [7], – дейді.

Қазақстан Президенті өзін прагматик саясаткер ғана емес, екі жүз жылдықтың, яғни өткен XX ғасыр мен жаңа XXI ғасырдың тоғысында пайда болған жаңаша өркениеттің мән-мағыналарын терең түсініп, қабылдай білген аса көрнекті стратег ретінде көрсете білді.

Ресей Федерациясының бұрынғы Президенті Д.А.Медведев: «Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев – мойындалған ұлттың көшбасшысы, өмірлік тәжірибеге бай, бойында сарқылмастай күш-қуаты және іскерлік қабілеті бар Әлемдік деңгейдегі саясаткер. Ол шын мәнісінде де өз отанында және сыртқы жерлерде де үлкен беделге ие. Нұрсұлтан Әбішұлының Ресей мен Қазақстанның стратегиялық әріптестігінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі орасан зор» [8], – деп жоғары бағалайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ұлы саясаткерлігі, кемеңгерлігі туралы жазылған «Кемеңгер» (2010) аталатын кітапта Елбасына айтылған жылы лебіздерде оның саясаткерлік, көшбасшылық қасиеттерін ерекше бағаланған.

БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мун: «Қазақстан Президентінің көреген саясаты болмағанда, бұл өңірдегі халық әлі күнге дейін сынақтардан зардап шегуі мүмкін еді», – деп Елбасының салиқалы саясаткерлігін дәріштейді. ЕҚБҰ-ның Бас хатшысы Марк Перен де Бришамбо: «Қазақстан Президенті Орталық Азияда тұрақтылық орнатуда аса маңызды рөлге ие және жаһандық қауіпсіздікті нығайту ісіне айрықша үлес қосты», – деп дәріптесе, Америка Құрама Штаттарының Президенті Барак Обама: «Қазақстан Құрама Штаттардың досы болып табылады және мен Қазақстанмен қарым-қатынасты одан әрі жақсартуға түсуге күш саламын», – дейді.

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мақсаты – арғы ата-бабаларымыздың салып кеткен түркі әлемінің мәдени-өркениет кешендерінің арасындағы байланысты қамтамасыз ету және мәдениеттерді өзара байыта түсетін маңызды көшір қызметін дамыту.

«Білге қаған түркі халқының бірлігі үшін, түркілердің жер-суын қорғау үшін «күндіз тыным ташайды, түнде ұйықтамайды» [9], – деп қағанның ескерткіш тасында жазылғандай, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев көп ұлтты халқымыздың бірлігін сақтаумен қатар, Түрік халықтарының бірлігін сақтауда арғы ата-бабаларымыздың айтып кеткен өсиетін дамытып келе жатқан білікті саясаткер, ұлы көшбасшы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бібыраев Ш. Намық Кемал Зейбек және түркі әлемі. Түркістан, Тұран баспасы, 2004.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999.
3. Абдрахманов С. Түркі әлемінің көшбасшысы//Егемен Қазақстан. 25 тамыз, 2012 ж.
4. Түркістан тарихы мен мәдениеті. Ғылыми мақалалар жинағы. Түркістан, 2000, –216 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық, 1-т., Алматы, Білім, 1995, 256 б.
6. Бизнес таймс Сингапур. 2003 ж. 10 қараша.
7. Қазақстан – Ресей. Мәңгілік достық стратегиясы. М.: Русский раритет. 2010.
8. «Асыл мұра». Түркі антологиясы. Астана, Сарыарқа, 2012. –568 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется рассуждения президента РК Н.Назарбаева о сегодняшних и завтрашних вопросах культурной цивилизации тюркского мира, о будущем независимых тюркских государств, и его заслугах в укреплении единство тюрков всего мира.
(Mambetov K. Лидер Тюркского мира)

SUMMARY

The article analyzes the arguments of President Nursultan Nazarbayev of today and tomorrow issues of cultural civilization of the Turkic world, the future independent Turkic states and achievements in strengthening the unity of Turkic world.
(Mambetov K. Leader of the Turkic world)

ÖZET

Yazar Kazakistan Cumhuriyeti Cümbur Başkanı N.Nazarbayev'in çok milletli Devletimizin berraberliğiyle Türk dünyasının birliğini geliştirmek yolunda sarfettiği emeği detaylı bir şekilde incelemektedir.
(Mambetov K. Türk dünyasının lideri)

Мәншүк МӘМБЕТОВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Түркі мемлекеттерінің интеграциясы тәуелсіздігіне қол жеткізген үлкенді-кішілі мемлекеттердің бірлігі мен дамуына, мәдени экономикасының артуына мол мүмкіндігін туғызады. Мақалада түркі интеграциясының мақсатын айқындайтын алғышарттар туралы сөз болады.

Кілт сөздер: интеграция, экономикалық интеграция, мәдени интеграция, интеграциялық байланыс.

Тарихтың қазіргі даму кезінде әлемнің күшті мемлекеттері, тіпті дүниежүзілік державалар да экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне терең мән берді. Бұл ретте Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қазіргі күрделі геосаяси және геэкономикалық халықаралық жағдайда кез келген елдің жалғыз, жеке-дара дами алмайтынын пегелеп айтып, тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, аймақтық деңгейде бірлесу мәселесіне ерекше назар аударуда.

XXI ғасырда қайта жаңғырған мәселені күшпен емес, тек түрік халықтарының мәдени интеграциялық, экономикалық қарым-қатынастар арқылы ерікті негізінде шешудің мүмкіндігі туды. Түркі тектес үлкенді-кішілі мемлекеттер жан-жақты дамып, барған сайын бір-бірімен қарым-қатынастары нығая түсуі жаһандану кезеңінде басты құндылықтар болып табылады. Интеграциялық байланыстар саяси, экономикалық, мәдени және ғылыми бағытта жүзеге асуы қажет. Қазіргі дербес түрік мемлекеттердің арасында осы барыстың нышандары жыл өткен сайын жаңа тарихи стратегиялық бағытта өріс алуда. Мысалы, қазақстан мен Түркия жоғары деңгейдегі мәдени-интеграциялық, экономикалық байланыстары Қазақстан тәуелсіздігін жарияламас бұрын бастаған болатын. Сол кездегі Түрік Республикасының Президенті Тұрғыт Өзалдың және Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бауырластық, достық қарым-қатынасы болашақ экономикалық, интеграциялық қарым-қатынастың дамуына жол ашты. Сол кездерден бері жоғары деңгейдегі өзара ресми сапарлар бауырлас екі ел арасындағы мәдени, экономикалық қарым-қатынастар мен ынтымақтастық ұдайы дамып, нығаюына үлкен септігін тигізуде. Тарихи тұрғыдан алғанда аз ғана уақыт ішінде елдеріміз арасындағы қатынастар өзара сенімнің биік дәрежесіне көтерілді. Жемісті ынтымақтастықтың айқын нәтижесі ретінде Қазақстан мен Түркия арасындағы стратегиялық әріптестік қатынастар достық, бауырластық және

сындарлы үнқатысу бағытында дамуда. Мұның жарқын дәлелі Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Түркияға 2009 жылғы қазандағы ресми сапар барысында қол қойылған Қазақстан Республикасы мен Түрік Республикасы арасындағы Стратегиялық әріштестік туралы шартты айта аламыз. Халықаралық сараптау – талдау қауымдастығы бүгінгі Түркия мемлекетін барынша қарқынды даму үстіндегі және жаһандық дағдарысты табысты еңсеріп қана қоймай, экономикада белгілі бір табыстарға қол жеткізген, Еуропадағы экономикалық ахуалды жандандырған қорғаушы күш ретінде сипатталады.

Соңғы жылдары табысты жүргізген экономикалық саясаттың нәтижесінде түрік экономикасы әлемде 16-шы орынға және Еуропада 6-шы орынға ие. Қазіргі таңдағы Түркия үкіметінің стратегиялық мақсаты – әлемдегі бәсекеге мейлінше қабілетті 10 елдің қатарына ену [1].

Түркия – Қазақстанның аймақтық сенімді сауда-экономикалық әріштесі. 2010 жылдың қорытындысы бойынша, екі ел арасындағы сауда айналымы 2,9 миллиард АҚШ долларын құраған. 2011 жылдың қорытындысы бойынша, бұл сан 3,9 миллиард АҚШ долларына жетті. Келешекте Қазақстан мен Түркия арасындағы сыртқы сауда көлемін 10 миллиард АҚШ долларына дейін ұлғайтуға бағытталған.

Қазақстан мен Түркия арасындағы теміржол магистралін жолға қою мақсатында «Түркия-Иран», «Иран-Түркіменстан-Қазақстан» және «Карс-Ахалкалаки-Тбилиси-Баку» темір жолдары магистральдерін салып бітіру Қазақстан мен түркия арасындағы сауда айналымын және Қазақстанның энергия ресурстарын әлемдік рыноктарға тасымалдауды едәуір ұлғайтуға, каспий аймағы мен Еуропа арасындағы тікелей көлік қатынасын нығайтуға мүмкіндік туғызады [1].

Қазақстан ТМД, Кеден Одағы, Еуразиялық экономикалық одақ, орталық Азия ынтымақтастық ұйымы сияқты әртүрлі аймақтық экономикалық интеграциялық жобаларға белсене қатысып келеді. 2011 жылы Алматы қаласында Президент Н.Ә.Назарбаевтың ұсынысымен Түркі тілдес елдердің ынтымақтастық кеңесі (Түркі кеңесі) құрылды. Оған дейін, 2009 жылы Нахчыванда өткен Түркітілдес елдердің IX саммитінде Елбасымыз Түркі кеңесі аймақаралық ұйымын құру жөнінде ұсыныс жасаған еді. Оның мақсаты түркітілдес елдердің арасындағы экономикалық, мәдени-гуманитарлық байланыстарды нығайту, ортақ қауіпсіздік мәселелерді шешу болып табылады [2].

XX ғасырдың екінші жартысы интеграциялық процестердің белсенді даму кезеңі болды. Осы уақытта БҰҰ, ЕҚЫҰ, ХВҚ ірі бірлестіктер жұмыс істей бастады. XXI ғасырдың басында интеграциялық тәжірибе жаңа мазмұнмен толықты. Интеграциялық құрылымдарды құру жылдамдығы мен қарқыны өзгерді. Жаһандану мен мәдени үйлесімділіктің қазіргі кездегі бет алысы ұлттық сана мен өзгешеліктің даму мүмкіндіктерін шектеуде [3].

Сондықтан да көп жақты ынтымақтастықты жақтайтын идеология ерекше маңызға ие болуда. Мұндай идеологияның негізін тең құқықтық және өзара тиімділік, адамға құрмет, оның құқығы мен сәттілігіне қамқорлық ұстанымы құрылуы тиіс.

Прагматизм мен идеологиялық бөлікті біріктіру – Еуразиялық стратегияны кең жүзеге асыру жолындағы маңызды кезең болған. ЕурАзЭҚ (Еуразиялық Экономикалық қауымдастық) табысы мен бәсекеге қабілеттілігінің кепілі. Қауымдастықтағы интеграцияның нормативтік-құқықтық негіздері көп ретте Еуропалық одақты құру мен дамыту тәжірибесінің тікелей көрінісі болып табылады. Алайда ЕурАзЭҚ-ты қалыптастыру және дамыту стратегиясында еуропалық тәжірибе сол күйінде көшіріле салмай еуразиялық аймақтық ерекшелігі ескеріліп, тереңнен ойластырылып барып жасалады. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев бұл жөнінде: «ЕурАзЭҚ құрылымының диалогтық негіздерін дамытудың стратегиялық бағыттары мен ынтымақтастық қарқыны, бәлкім, ЕС үлгісін еске түсіретін болар. Дегенмен, Еуразиялық экономикалық қауымдастыққа мүше мемлекеттердің тарихи, мәдени менталитеттік ұқсастығы олардың байланыстарын мейлінше тығыз және қамтитындай ете түседі» [4].

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев ұсынған Еуразиялық интеграция идеясының жүзеге асуының негізі 1995 жылғы 20 қаңтарда Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясы арасындағы кедендік одақ туралы қол қойылған Келісімде қаланған болатын. Бұл қадам құрылтайшы елдер үшін негізгі мақсат емес, керісінше еуразиялық аймақтағы мейлінше терең интеграцияны қалыптастыру сияқты мәселені шешудің амалы еді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев атап айтқандай, «Біздің елдеріміз бен халықтарымыздың іс жүзінде жүзеге асыратын интеграциялық әрекеттері рыноктық және демократиялық реформаларды табысты жүргізуге ықпал етеді. Экономикалық интеграция мәселелерін шешіп алмай, саяси жақындасуға үміт арту екіталай, ал оған тауарлар мен қызмет көрсетудің, капитал және жұмыс орындарының ортақ рыногын жасау арқылы жетуге болады» [5]. Кедендік одақ құру арқылы Еуропалық интеграцияны дамыту посткеңестік республикалардың алдында тұрған сауда-экономикалық ынтымақтасты, бірлестікке мүше мемлекеттер арасындағы ықпалдастықты тереңдету, өзара сауда операцияларындағы шектеулерді жою, ұлттық экономикаларды тиімді реформалау сияқты басым міндеттерді іс жүзінде шешуге бағытталған.

Осы арада айта кететін бір жәйт, Түркі Кеңесі мен Еуразиялық Экономикалық одаққа Қазақстанның бір уақытта белсене қатысуы қарама-қайшылық туғызбай ма деген орыңды сауал тууы заңдылық. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» еңбегінде: «Менің ойымша, мұндай ықпалдастық құрылымдардың есігі түркі халықтарына, тіпті

түркі емес халықтарға да әрқашан ашық болуы тиіс. Өйткені өзгелерден іргені аулақ салу мәдени томаға-тұйықтыққа және тоқырауға ұрындырмай қоймайды. Әрбір мәдениет өркениеттердің бір-бірімен жанасып, ортақ тіл тауып араласуы арқасында ғана өзінің дербес тұтастығы мен ұқсастығына қол жеткізе алады. Өзінің бұрынғы бастауларына оралады...

Түркі әлемі барлық уақыттарда да әртүрлі халықтар мен мәдениеттерді бір-бірімен байланыстыратын дәнекер буын болып келді» [6], – деп Түркі халықтарының барлық халықтармен әруақытта мәдени байланыста болғанын ескертеді.

Сондықтан мемлекетіміз қандай саяси немесе экономикалық одаққа енбесін, бірінші кезекте ұлттық экономикалық және мәдени мүдделерімізге қайта бойлауы шарт. Сондай-ақ аталмыш ұғымдарды құру туралы ұсыныстардың Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевқа тиісті екенін ұмытпағанымыз абзал.

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ресей Президенті Б.Н.Ельцинге жазған хатында: «Қазақстан интеграцияның аса тығыз формаларына да дайын болатын... Бұған Қазақстан тарапы жасаған төрт мемлекеттің Келісімі шеңберіндегі ортақ экономикалық кеңістік құру туралы Келісім шарттың жобасы дәлел бола алатын еді» [5], – дейді.

Кедендік Одақ туралы Келісім 1997 жылы Кедендік Одақтың қалыптастырған кездегі тарифтік емес реттеудің ортақ шаралары Келісім-шарт және Кедендік одақ құру келісіміне қатысушы мемлекеттердің Дүниежүзілік сауда ұйымына ену кезіндегі Халықаралық сауда келіссөздері жайындағы Хаттамамен толықты. Бұл құжаттар тараптардың әртүрлі экономикалық салалардағы қызметтері мен міндеттемелерінің ортақ принциптерін айқында берді.

Кедендік Одақ шеңберінде тауарлар мен қызмет көрсетудің еркін қозғалысын қамтамасыз ету үшін Қазақстан Президенті қазіргі кезде қолданылып отырған тарифтік шектеулерді алып тастауды не елеулі түрде қысқартуды, сандық шектеулерді және өзара саудадағы тарифтік емес реттеудің өзге де шараларын жоюды, тараптардың кедендік территорияларындағы тауарлар транзитіне шектеуді алып тастауды ұсынды.

Отып-энергетикалық салада Н.Ә.Назарбаев жаңа сапалық біріккен энергожүйені құру, қуат көздерін екі жақты тасымалдау мәселелерін шешеу қажеттігін атап көрсетті [5].

Посткеңестік кеңістіктегі экономикалық ықпалдастықты тереңдету мен оның қозғалысын күшейту қажеттігі алдыңғы кезекке шықты.

Айқын белгіленген функционалдық құрылымы мен тиімді қызмет ету механизмдері және алға қойған нақты да анық мақсаттары бар, толыққанды мемлекетаралық ұйымды құру Еуразиялық интеграцияның жаңа кезеңі болды. Бұл ұйым Еур Аз ЭҚ (Еуразиялық Экономикалық қауымдастық) болатын.

Елбасы бұл жобаның құндылығын былай дәлелдейді: «Еуразиялық Одақты құру моделінің негізіне алынған базалық жәйттер, дәлірек айтқанда, экономикалық мақсатқа, қатысушы мемлекеттердің ішкі және сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге негізделген көп деңгейлігі және әр қилы жылдамдықтағы интеграция – міне, осының бәрі бүгінде жұмыс істеп тұрған интеграциялық бірлестіктерде көрініс тапқан» [7].

Еуразиялық интеграцияның мейлінше көтерілуіне Ресей Федерациясының Президенті В.В.Путиннің рөлі айрықша. Еуразиялық Экономикалық қауымдастық құру туралы Келісім-шартқа Қазақстан, Ресей, Беларусь, Қырғызстан, Тәжікстан президенттері 2000 жылғы 10 қазанда Астанада қол қойды.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев бір газетке берген сұхбатында: «Қазақстан Еур Аз ЭҚ-тың мүшесі ғана емес, оның бастамашысы және бұл бірлестіктің шын мәнісіндегі «отаны» болып табылады» [4], – деген болатын.

Еуразиялық интеграцияны ілгері жылжыту мен дамытуда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың рөлі орасан зор.

Түркі мемлекеттерінің интеграциясы тәуелсіздігіне қол жеткізген үлкенді-кішілі мемлекеттердің бірлігі мен дамуына, мәдени экономикасының артуына мол мүмкіндігін туғызады. Түркі дүниетанымында бірлік идеясы әр уақытта болған. Түркі әлемінің бірлесуі қажеттіліктен туған дүние. Әлем саясаткерлерінің пайымдауынша, ХХІ ғасырдың екінші ширегінен бастап дүниежүзіндегі геосаяси күштердің салмағы Азия құрлығының Орталық және Шығыс бөлігіне түсуі ықтимал. Американың «Үлкен таяу Шығыс» жобасы, Қазақстан аймағында Қытайдың салмағы мен қысымы, Ресей, Еуропа одағы, Иран және Үндістан сияқты державалардың Орталық Азияға қатысты саясиэкономикалық жоспарларының болуы, Түркі мемлекеттерінің бірлесуіне негізгі себеп болады.

Түркі мемлекеттерінің қайта бірлесуі Еуразия Кеңістігіндегі күштердің тепе-теңдігін сақтайды. Түркі Кеңесі Қазақстанның Еуразиялық Одаққа тәуелді болып келуінен сақтайды. Тәуелсіздігіне енді ғана қолы жеткен түркі мемлекеттері жаһандану сияқты қауіп-қатерлерге бірлесіп жауап беруге мүдделі. Түркі интеграциясының мақсаты - өзге мәдени, этностық топтарға күш көрсету емес, керісінше өзінің түркілік болмысын, мәдениетін, тілін сақтап, ортақ мәдени-ақпараттық кеңістік құру, саудасаттықты, шаруашылықты нығайту, өзара тиімді экономикалық жобаларды іске асыру.

Бүгінгі таңда іс жүзіне асырылып жатқан жұмыстар түркі елдері интеграциялық дамуына мол мүмкіндік туғызады. Қазақстан, Түркіменстан, Әзербайжанның табиғи энергетикалық байлығы, Түркияның, Өзбекстанның білекті жұмыс күші, Қазақстан мен Түркияның халықаралық беделі мен геэкономикалық жағдайы, Каспийдің энергетикалық қорларын Түркия арқылы Еуропаға жеткізудің мүмкіндігі, Түркия мен Еуропаның сапалы

сауарларын «Жібек жолы» жобасы арқылы Қытайға жеткізудің мүмкіндігі, Түркия мен Еуропаның нарығына шығу сияқты экономикалық факторлар интеграцияның тиімділігін арттырады. Түркітілдес елдер тығыз ынтымақтастықта болғанда ғана үлкен мүмкіндіктерге қол жеткізе алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Түймебаев Ж. Түбі бір Түркия: тоғысқан 20 жыл // Егемен Қазақстан. 22 мамыр 2012 ж. 1-2-б.
2. Момынқұлов Ж. Түркітілдес мемлекеттер интеграциясы // Егемен Қазақстан. 10 қаңтар 2013 ж. 4-б.
3. Тайыр Мансұров. Нұрсұлтан Назарбаевтың өмірде жүзеге асқан Еуразиялық жобасы. –М., Реал-Пресс, 2012. –320 с.
4. Интервью Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева журналу «Caspian Energy» октябрь, 2005 г. //www.akorda.kz
5. Переписка Президентов Российской Федерации Бориса Николаевича Ельцина с главами государств и правительств. 1996-1999: в 2 т. Т. 1. М.: БРЭ 2011. С. 398.
6. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999. –296 б.
7. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Еуразиялық интеграция...» Халықаралық форумында сөйлеген сөзінен. Астана, 18-19 маусым 2004. // www.akorda.kz

РЕЗЮМЕ

Интеграция тюркских государств зарождает много возможности усилению культурной экономики, единства и развития больших и малых государств взявших независимость. В статье речь идет о предпосылках выявляющих цель тюркской интеграции.

(Мамбетова М. Интеграция тюркских государств)

SUMMARY

Integration of the Turkic states engenders many opportunities strengthening cultural economy, unity and development of large and small states have taken independence. The article focuses on the premises which revealed Turkic integration goal.

(Mambetova M. Integration of Turkic states)

ÖZET

Türk devletlerinin entegrasyonu bağımsızlığa kavuşan büyük-küçük devletlerin birliği ile gelişimini, kültür ve iktisadını olumlu etkilemiştir. Makalede türk entegrasyonunun amacını belirleyen ön şartlardan söz edilmektedir.

(Mambetova M. Türk devletlerinin entegrasyonu)

Сайран ӘБУШӘРІП

философия ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

ТІРШІЛІКТІҢ, ТҮРЛЕРДІҢ, НӘСІЛДЕРДІҢ, ЭТНОСТАРДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мақалада жалпы алғандағы тіршіліктің, түрлердің, нәсілдердің, этностардың эволюциясы сөз болады. Сондай-ақ бір-бірінен айқын айырмашылықтары – белгілері бар нәсілдер мен этностар өкілдерінің қандық тән тұрғысынан араласуының олардың психологиялық көңіл-күйі мен генетикалық жағдайына әсері қарастырылады. Онда рулық қауымдастықтың, әсіресе нордикалық деп аталатын нәсілдің пайда болуы мен таралу жерлері көрсетіледі.

Кілт сөздер: тіршілік, түр, нәсіл, этнос, эволюция, психикалық-генетикалық жағдай, нордикалық нәсіл.

Ерте заманнан бастап күні бүгінге дейін тіршіліктің пайда болуы туралы шексіз көп жорамалдар, пікірлер айтылып келеді. Олардың ішіндегі негізгілері мыналар: 1. Жер бетіндегі тіршілікті аса құдыретті ерекше күш жаратты деп түсіндіретін креационизм теориясы. 2. Тіршілік өлі денелерден өздігінен пайда болады деген пікірді қуалайтын теория. Алайда бұл пікірге қарсы шыққан Ф. Реди (1688), Л. Спалланцани (1765) және Л. Пастер (1860) кез келген ағза тек өзіндей тірі ағзалардан ғана пайда болады деп дәлелдеді. 3. Тіршілік Жер бетіне басқа жақтан (ғарыштан) келіп түсті деген болжау ұсынған панспермия теориясы және бар. Бұл теорияны дәйектегендер басқа ғаламшардан Жерге өсімдіктің тозаңы, тіпті ұсақ ағзалар да келіп түседі деген ойда болды. 4. Ақырында тіршілік жер бетінде химиялық және физикалық заңдылықтарға сай жүретін әрекеттер нәтижесінде қалыптасты деп тұжырымдайтын биохимиялық эволюция теориясы [1, 217].

Ғалымдар Жердің жасы 4,5-5 млрд. жыл деп есептейді. Жердің өз ішіндегі радиоактивті заттардың ыдырауы нәтижесінде біртіндеп қыза бастайды. Жер қойнауының температурасы 1000°C-дан артқан кезде ондағы қатты жыныстар балқып бір-бірімен реакцияға түсе бастады. Температура 100°C-дан төмендеген кезде атмосферадағы газ күйіндегі органикалық заттар жаңбыр суында еріп, ерітінді күйге көшті. Алғашқы мұхиттар түзілді. Алғашқы атмосферада оттегі мен озон болмағандықтан, сәулелер жер бетіне мольнан түсіп тұрды. Нәтижесінде алғашқы мұхитта көмірсулар, аминқышқылдары, азотты қосылыстар молая бастады. Олардан қарапайым ақуыздар, нуклеин қышқылдары, липидтер, т.б. түзіле бастады. Бұл тіршіліктің пайда болу жолындағы бірінші қадам еді. Яғни сутегі молекуласы

Жердегі тіршіліктің кез келген түрінің құрылуы үшін негіз болды. Тіршіліктің құрылымындағы келесі кезең өзін-өзі ұдайы өсіп-өндіруге қабілетті молекулалардың қалыптасуы болды. Ондай молекулалар ақуыздар мен нуклеин қышқылдары еді. Тіршіліктің пайда болу жолындағы аса бір ірі қадам – ағзалардың бейорганикалық заттардан органикалық заттарды түзуге көшуі. Сөйтіп, бергін келе фотосинтездеуші ағзалар пайда болды. Яғни күн сәулесінің әсерімен өсімдіктер пайда болды. Олар күн сәулесінің энергиясын қоректік заттар жасауға пайдаланады. Бұл фотосинтез құбылысы.

Өлі табиғат (мысалы, кристалдар) сыртқы қабатына жаңа заттар қосу арқылы өссе, тірі ағзалар қоректік заттардың есебінен өседі. Тіршілік құрылымы нуклеин қышқылдары, ақуыз (белок) сияқты макромолекулалардан басталып жасушалар (клетка), ұлша, мүше, ағзаға дейін күделенеді. Жасуша – барлық тірі ағзалардың ең кіші негізгі өлшемі. Әр түрлі ағза жасушаларының құрылымы, химиялық құрамы, зат алмасуы және тіршілік әрекеттері ұқсас. Жасушалар бастапқы (аналық) жасушаларының бөлінуі арқылы пайда болады. Жасуша ядросында оның генетикалық ақпараты – ДНК болады. Хромосомалар – ДНК-ның ақуызбен қосылған жіңішке жішшелерінен тұратын ядроның маңызды бөлігі. Әр белгіні қалыптастыратын ақуызды синтездейтін ДНК-ның бөлігі ген деп аталады. Вирустар – тіршіліктің жасушасыз ерекше пішіні.

Жасуша теориясы жануарлар мен өсімдіктер жасушаларының өзара ұқсас екенін толық дәлелдейді. Бұл ұқсастық бүкіл тірі ағзалардың шығу тегінің бір екенін айқындай түседі. Табиғатта кездесетін 105 химиялық элементтің 80-ге жуығы тірі ағза жасушаларының құрамында болады. Негізгі элементтердің жасуша құрамындағы үлесі 99 %; ион түрінде кездесетін элементтердің мөлшері 1% шамасында, өте аз мөлшерде кездесетін (0,01%-тен кем) микроэлементтер – 0,01%-тен кем. Егер тағамның құрамындағы йод жетіспесе, бала бойының өсуі тежеледі. Егер тағамның құрамында мыстың мөлшері жетіспесе, мал жашай ауруға ұшырайды. Тірі ағза жасушаларында кездесетін сутегі, оттегі, көміртегі және азоттың үлесі 99%-ке дейін жетеді. Осылардың үшеуінің (сутегі, көміртегі, азот) жер бетіндегі үлесі 1%-тен кем болады. Адам ағзасында болатын он элементтің сегізі теңіз суында кездеседі.

Өсімдіктердің тіршілік әрекетінің нәтижесінде атмосфераға оттегі бөлініп шығып, ағзалардың тыныс алуына мүмкіндік туды. Оттегінің біразы зиянды ультракүлгін және иондаушы сәулелі сіндіріп, ұстап қалатын озонға айналды. Мұның өзі тіршіліктің судан құрлыққа шығып, бүкіл жер бетіне таралуына жол ашты. Ең алғаш абиогендік жолмен пайда болған тірі ағзалар енді одан әрі өздеріне ұқсас ағзалардан тек биогендік жолмен дамыды. Фотосинтездің пайда болуы қоректену және зат алмасу әдістері бойынша барлық тірі ағзаларды екіге: автотрофтылар (жасыл өсімдіктер) және гетеротрофтыларға (жануарларға) бөлуге бастама берді. Алғашқыда Жер бетінде температура әлі де болса жоғары болғандықтан (оның өз ішіндегі

радиоактивті заттардың ыдырауы нәтижесінде біргіндеп қыза бастады), тіршілік тек суда ғана жүріп жатты (Протерозой заманында). Бұл заманның соңына таман жануарлар типтерінің басым көпшілігінің өкілдері пайда болды [1, 221].

Палеозой заманының Кембрий кезеңінде өсімдіктер құрлыққа шықты. Жануарлар әлемінде буынаяқтылар т.б. көп болды. Алғашқы құрлықтық жәндік - өрмекшілер болды. Одан кейін қосмекенділер құрлыққа шықты. Тас көмір кезеңінің соңына таман нағыз құрлықтық жануарлар – жорғалаушылар пайда болды. Ендігі жерде ұрықтың дамуы суда емес, құрлықта жүретін болды, тыныс алу тек өкпе арқылы жүзеге асырылды. Одан соң жабықтұқымды өсімдіктер мен алғашқы қарапайым сүтқоректілер шықты. Юра кезеңінде жорғалаушылардан ұшуға бейімделген бунақденеқоректі түрлері – құстар шықты. Мезозой заманының соңында ауаны, жер бетін, суды мекен еткен алып жорғалаушылар органың қолайсыздығынан жойылып, олардың орнына жоғары омыртқалылар – құстар мен сүтқоректілер келіп шықты. Кайнозой заманында қазіргі кездегі флора мен фаунаның қалыптасу процесі жүрді. Климат салқындап кетті. Мәңгі жасыл ормандар жойылып, қыста жапырағын түсіретін ағаштармен алмасты. Бірте-бірте шөптекті өсімдіктер, әсіресе астық тұқымдас өсімдіктер таралған апық далалы жерлер пайда болды. Міне, осы кезде бунақденеқоректі сүтқоректілерден приматтар (маймылдар және маймыл тәріздес) отряды бөлініп шығып, одан әрі адам тәрізді маймылдар мен адамның қалыптасуына жағдайлар туа бастады. Үштік дәуірдің соңында апық далаларды және орманды мекендеген маймылдардан адам пайда болды. Бұл дәуірдің соңында мұз басудың нәтижесінде бірқатар ірі сүтқоректілер жашпай жойыла бастады. Ұсақ жануарлардың көпшілігі суықтан інге тығылу арқылы сақталып қалды [1, 223].

Адам мен омыртқалы жануарлардың ұрықтарының дамуында көп ұқсастықтар бар. Адамның дамуы да жатыр ішінде ұрықтанған жұмыртқадан басталады. Жұмыртқаның бөлшектенуі арқылы ұшалар түзіледі де, олардан бірте-бірте дене мүшелері қалыптасты. Адам ұрығындағы мидың дамуы да алғашында балықтың миына ұқсас бес ми көшіршіктерінен тұрады. Одан бірте-бірте үлкен ми сыңарлары бірнеше бөліктерге бөлінеді, дами келе үлкен ми сыңарларының қыртысында мидың беттік көлемін ұлғайтатын иірімдер мен жүлгелер пайда болады.

Тән танымдық құрылымы және физиологиялық ерекшеліктері жөнінен адамға басқа жануарлардан гөрі адам тәрізді маймылдар өте ұқсас келеді. Олардың қабырғаларының саны – 12-15 жұп, 5-6 омыртқаның бірігуінен сегізкөз пайда болған, тістері де адамның тістеріне ұқсас күректіс, сойдактіс, азүтіс деп жіктеледі. Адам мен шимпанзе гендерінің 99 % -і ұқсас. Биохимиялық зерттеулер негізінде адам мен шимпанзе және горилла денесіндегі ақуыз бен нуклеин қышқылдарының құрамында да ұқсастықтың

бар екені анықталды. Жалпы алғанда, приматтар эволюциясында ДНК молекуласының құрылысы онша өзгеріске ұшырамағандығы анықталды. Осы ұқсастықтардың бәрі де адам мен адамтәрізді маймылдардың арасындағы туыстықты дәлелдей түседі деп тұжырымдайтын авторлар бар. Бірақ та мына жайтты да ынабатқа алуымыз керек: Адам миының көлемі 1400-1600 см, яғни шимпанзе мен горилла миынан 4 есе үлкен. Адамның көмекейінде сөйлеуге байланысты ерекше дыбыстық бұлшық ет пайда болған. Адамдар қоғамдаспш өмір сүреді, сондықтан әлеуметтік заңдылықтарға бағынады және үнемі бір-бірімен қарым-қатынаста болады. Олардың дамуы қоғамның дамуына тікелей байланысты. Қазіргі кезде адамға биологиялық әсерлерден гөрі әлеуметтік әсерлер көбірек ықпал жасайды. Миының сапасы этникалық, өркениеттік, мәдениеттік мән-мазмұнмен байланысты. Ендеше, адамға пайдалырақ болатын әлеуметтік жағдайларды дамытуға күш салу керек (білім-ғылым, технология және әлеуметтік әділдік пен гуманизмді орнықтыру күн тәртібінен түспек емес) [1, 228].

Бұл ретте мына бір сұрақ туындайды: адам мен маймыл сияқты бір-бірінен айқын ажыратылатын ерекше белгілері бар екі типтің бірінен бірінің пайда болуы мүмкін бе? Мүмкін болса, оның ғылыми негізі бар ма? Тұқым қуалаушылық заңдылықтарына сәйкестенеді ме?

Чех ғалымы Г. Мендель 1865 ж. тұқым қуалау бастамалары ата-аналарынан ұрпағына жеке бөлшектер түрінде берілетінін дәлелдеді. «Өсімдік будандарында жүргізілген тәжірибелер» деген мақаласында тұқым қуалаушылықтың негізгі заңдылықтарын жариялады. 1909 ж. дания ботанигі ол бөлшектерді ген деп атаса, америкалық генетик Морган 1912 ж. олардың хромосомаларда орналасқанын дәлелдеді. Қазіргі кезде ген хромосомадағы ДНК молекуласының кесіндісі екені және онда тірі жасушадағы ақуыздың бірінің құрылысы жайлы ақпарат жазылатыны анықталды. Ламарктің пікірінше, орта жағдайларына байланыста өзгеріске ұшыраған кейбір мүшелер жақсы жұмыс істеп, жаттыға келе дамып жетіледі, ал басқалары көп қолданылмағандықтан, керісінше жаттықпайды да, біртіндеп жойылады. Тіршілік барысында пайда болып, қажетті бағытқа толық сәйкестелген белгілер міндетті түрде тұқым қуалайды. Сүтқоректілер тістерінің жойылып кетуі, олардың ата тектерінің қоректік заттарды пайнамай жұтуының салдарынан болса, жер астында тіршілік ететін жануарлардың көздері пайдаланбағандықтан қажетсіз мүше ретінде жойылады [1, 169].

Түрлер тұрақты болмай, әр түрлі жағдайларға байланысты үнемі өзгеріп отырғаны дәлелденді. Түр күрделі генетикалық жүйе болып табылады. Түрге – тіршілік ету және құрылыс ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі тармақтары мен популяция топтары енеді. Ол топтың өкілдері өзара шағылысып, өсімтал ұрпақ қалдыра алады. Түр деп морфо-физиологиялық ерекшеліктері ұқсас, бір-бірімен еркін шағылыса алатын және жалпы ареалы бар популяциялар жүйесін құрайтын даралар жиынтығын айтады [1, 197].

Түрге бірнеше критерий тән. Морфологиялық критерий – бұл түрге жататын даралардың ішкі және сыртқы белгілерінің ұқсастығын көрсетеді. Бірақ табиғатта бір-бірінен оқшауланған және өзара шағылыспайтын түрлер морфологиялық жағынан ұқсас болып келеді. Физиологиялық-биохимиялық критерий: түрлердің алуан түрлі болуы олардың химиялық құрылымдарының әр түрлі болуынан. Өйткені, әр түрдің жеке топтарында өздеріне ғана тән жоғары молекулалық органикалық қосылыстар синтезделеді.

Түрге тән негізгі критерий оның генетикалық біртұтастығы болып табылады. Түрдің біртұтастығы шағылысу нәтижесінде популяциялардағы айырмашылықтарды жоюға негізделген. Жеке популяциялар мен түр тармақтары бір-бірінен қаншалықты оқшауланғанымен де олардың арасында әрдайым генетикалық ақпарат ағымы болып тұрады. Өйткені, бір түрдің әр түрлі популяциясындағы даралар өзара шағылысып, өсімтал ұрпақ бере алады. Соның нәтижесінде гендер бір популяциядан (популяция дегеніміз – эволюциялық ұзақ уақыт бойы аралдың – территорияның белгілі бір бөлігінде тіршілік етіп, өз алдына дербес генетикалық жүйе құра алатын, еркін шағылысып, өсімтал ұрпақ беретін бір түр дараларының шағын тобы. Популяция даралары оқшаулануға байланысты көршілес популяциямен салыстырғанда барлық қасиеттері мен белгілері бойынша өте ұқсас болып келеді) екінші популяцияға өтіп, жаңа үйлесімдер түзеді. Бірақ әрқилы тосқауылдың болуы себепті гендердің бір түрден екінші түрге өтуі мүмкін емес. Өте сирек, қандай да бір жағдайларға байланысты тұраралық шағылысу бола қалса, одан тіршілік ете алатын ұрпақ алынбайды. Ендеше, түр - өз алдына біртұтас генетикалық жүйе [1, 198]. Дарвин аралықтағы (екі ортадағы) тармақтар ұзақ өмір сүре алмайды, олар өлімге душар етіліп, тез арада жоқ болып кетеді деген тезисті алға тартқан [2, 248].

Табиғатта түр ішкілік құрылымдар да болады, олар жануарларда – түр тармақтары делінеді. Тіршілік жағдайлары өзгерсе, бейімділік белгілері де өзгереді. Бір түрге жататын даралар арасында тығыз байланыстар болып жатады және сол арқылы түр тұтастығы үнемі сақталады. Мұндай байланыстар аталықтары мен аналықтары арасында ата-енелері мен ұрпақтары арасында, үйірдегі, табындағы жеке даралар арасында да болады. Осындай көп түрлі байланыстардың нәтижесінде түр тұтастығы сақталып, олардың тіршілік жағдайы қамтамасыз етіледі. Эволюция барысында әрбір түр дараларының арасында өзара бір-біріне бейімделушілік қалыптасады. Мысалы, көптеген жануарлардың ата-енелерінің ұрпақтарына қамқорлық жасауы, даралардың әр түрлі хабар беру арқылы өзара қарым-қатынас жасауы (жұп құруы, көбеюі) жауларынан бірлесіп қорғануы немесе қорегін топтанып жүріп ұстауы, т.б. сияқты байланыстарды атауға болады. Сондықтан да бір түр басқа түрлерден оқшауланады да, өз алдына біртұтас жүйе құрады. Тіпті бір түрге жататын даралардың хромосомаларының саны мен пішіні де бір-біріне сәйкес, әрі ұқсас болатыны белгілі. Сондай-ақ, әр

түрге жататын даралар арасында будандасу не шағылысу өте сирек кездеседі. Мысалы, қасқыр мен шибөрі бір туысқа жатқанымен, бір бірімен ешуақытта шағылыспайды. Олар морфологиялық, экологиялық және басқа белгілері бойынша да ажыратылады. Табиғатта сирек болса да, әр түрге, кейде бір туысқа жататын түрлер арасында будандасу немесе шағылысу жағдайы байқалады. Мұндай жағдайда ондай түрлер арасынан шыққан гибрид тіршілік ете алмайды. Немесе олар өз алдына ұрпақ бермейді. Мысалы, жылқы мен есек бір туысқа жататын түрлер, ал олардан шыққан қашыр өз алдына ұрпақ бере алмайды. Кейде түрдің бейімделуі сол түрге жататын кейбір «артық» даралардың жойылуына әсер еткенімен, сол түр үшін пайдалы болып саналады. Сондай-ақ құстардың кейбір түрлері ұя тар болғанда балапандарының біразын ұядан түсіріп тастайды, ал қалғандары пирақ болып өседі, әрі тіршілікке бейім болып жетіледі. Демек, табиғатта кездесетін мұндай «қажетсіз» бейімделу тұтасымен алғанда сол түрдің өз пайдасына шешіледі. Еврейлердің қырылуын ұйымдастырған еврей элитасының әрекеті де бұған мысал бола алады.

Дарвиннің пікірінше, анық ажырататын белгілері бар түрлердің шағылысуының нәтижесінде өсімталдық мүлдем тоқтайды немесе аз ұрпақ бергіштігімен ерекшелінеді. Әрі қарай келесінде түрлер ұрпақтарының өсімталдығы зиян шекпейді [2, 58]. Гибридтердің өсімталдық құрылысы жетілген болса да, олардың органдары өзінің өсімталдық функциясын атқара алмайды. Мұны аталық элементтерінің жағдайынан (электрондық микроскоп арқылы) білуге болады [2, 411]. Бұл жайтты этностардың араласуынан да байқауға болады. Олар бірінші ұрпағында-ақ құрыш кетуге тиісті. Ал таза гомогендік этностардағы гибридтік кірігу нәтижелі аяқталуы мүмкін. Мысалы, ғылымға европеоидтықтар мен австралоидтық аборигендердің арасындағы аралас некеден туылған өкілдерінің аман қалғандығы мәлім емес. Ал мұндай жағдайда европеоидтық (еркек заты) пен азияттықтың (әйел заты) ұрпақтары көбінесе «кесерова сечение» арқылы алынады немесе олар ауруларға душар болып, генетикалық және психикалық ауытқушылықпен туылады екен. Сонымен бірге Дарвин мұны абсолюттендіріш жіберуге де болмайтынын айтады [2, 686].

Дарвин жекеленген жақсы-жағымды айырмашылықтар мен өзгерістердің сақталуы және зияндыларының жойылуын мен Табиғи сұрыптау деп атадым, дейді (Дарвин Ч. Происхождение видов. – М.-Л., 1937. – С. 128). Менің пікірімше, тармақтар – құралу үдерісіндегі түрлер ғана немесе мен оларды пайда болып келе жатқан түрлер деп атар едім [2, 167-168]. Арзымаған айырмашылықтар, оларды орнықтыру арқылы максимальдық түрді қалыптастыру жағдайында ғана жаңа түрлер пайда болады. Егер тармақ өсе келе бастапқы тұқымдық түрдің саны артып кетсе, ол түр бола алады, ал түр тармаққа айналып қалар еді немесе екеуі де бір уақытта өмір сүре отырып, дербес түрлер болып есептелінер еді [2, 95]. Өзгерістер сөзін Дарвин жай ғана

жекеленген айырмашылықтар ретінде түсінеді. Құрылымы және жалпы складтағы болмашы айырмашылықтар тармақтардың құрылуындағы бірінші қадамдар болып табылады. Табиғат өзінің заңына жат саналатын гибридік әулеттің орнықтырылмауы үшін олардың ұрпақтарын бірінші ұрпақта-ақ жойып жібереді.

Бір-бірінен айқын айыратын өзгерістері бар жануарлардың шағылысуының толығымен өсімталдығын дәл анықтаған бірде-бір жағдай табыла қояр ма екен? Таза түрлердің ұдайы өндіруге қабілетті органдары, әрине, жетілген жағдайда болады, бірақ шағылысқанда бұл түрлер аз әулет береді немесе мүлдем оны бермей қояды. Сонымен бірге өсімдіктер мен жануарлар гибридітерінің өндіретін, яғни ұрпақ әкелуге тиісті органдары өзінің функциясын атқаруға қабілетсіз, мұны олардың аталық элементтерінің жай-күйінен микроскоп арқылы анық біліп алуға болады [2, 411].

Егер бұл биологиялық шындықтан келіп шығатын болсақ, араласқан этностар мен екіншілік нәсілдер ұдайы ең таяудағы ұрпақтарының құрып бітіп, қашан да болса өмір сүрмеуі керек еді. Ал аралас некелер арқылы пайда болған гомогендік («таза») этностағы гибридік (будан) қоспалар немесе ұрықсыз болады (өнім бермейтін) немесе таза этностың өкілдерімен әрі қарай аралас некелесуіне байланысты ассимиляцияға түсіп (сіңісіп кетіп) ақырында жат белгілерінен толық құтылып, содан соң жұтылып кетуі керек. Мысалы, метистер мен мулаттардың ұрықсыздығын айғақтайтын көптеген жағдайлар белгілі. Дарвин еңбегінің бір жерінде ескертеді: түрлер бірінші будандасуында ұрықсыз болғанымен, олардың тармақтары будандасқанда әрқашанда дерлік өсімтал тұқымды беруімен ажыралып тұрады (2, с. 686). Будандасу нәтижелері тұқымның сөзсіз нашарлауына алып келеді, дейді Дарвин. Олардың жақсаруына түрлі тектердің шағылысуы арқылы еш уақытта қол жеткізуге болмайды: барлық тәжірибелі малшылар бұл әдіске үзілді-кесілді қарсы, оны тек жақын, туыстас тұқымдар түрлеріне ғана қолдануға болатынын растайды. Сондықтан биязылықты, сыпайылықты, төзімділікті насихаттап, - деп жазады А.Н. Севастьянов, - демократияны ту етіп жүргендердің нәсіл және этностық араласу аса сұлу және дарынды ұрпақтардың пайда болуына әкеледі-міс еген көкезуленулері нағандардың жауапсыз, зердесіз, нақұрыстық патшағы. Пушкиннің тамырында 65 % орыс қаны ағып жатыр, төрт буынындағы 8 ата-бабасының бесіншісі таза орыс адамдары және екеуі европалық халықтар өкілдері. Ол сирек кездесетін ерекше феномен. Егер ақ түсті адамдарға түрлі түстілер келіп қосылса, мұндай араласудан бүгінгі Американың әр бұрышында данышпандар мен ақындар тұрған болар еді [3, 45].

Нәсіл жойылады ма? Нәсіл мен этностың өзін-өзі тазалануы мүмкін бе? Бұған жауапты нағыз эмпирик, пынайы жаратылыстанушының еңбегінен табуға болады. Табиғаттағы мүмкіндіксіз нәсілдегі өзгерістер болмайды. Өйткені, адам сұрыптау арқылы тек әлсіз ауытқуларына ғана өсер ете алады.

Өзіне назар аудартқан қалыптан тыс жемсауы бар көгершінді көрмегенде барылдақ көгершінді сұрыптап алу адамның миына кіріш те шықпас еді. Адам табиғат берген бағытта әрекет еткен, сөйтiш күтілген нәтижеге қол жеткізді.

Дарвин ақ пен қара поляктік (Barb) көгершіндерді будандастырған. Нәтижесінде қара, қоңыр және теңбіл түсті гибридтер пайда болған. Әрі қарай ол қара поляктікті (Barb) ала пегненмен (Spot) будандастырған т. тағылар. Ақырында жабайы жартасты көгершіндер келіп шықты. Демек, барлық үй тұқымдары жартасты көгершіннен пайда болған [2, 57].

Осы сияқты некеге тегі орыс-неміс-украин т.б. отырса, олардың ұрпақтары кроманьондық типтің барлық бітімін қалпына келтіреді. Сонымен бірге орыс типінің біршама антропологиялық пашыраңқылығы да жақсы нышан, өйткені Дарвин бойынша, бір түрдің ұрпақтарының құрылымы түрлі боп келсе, сапалы болады [2, 174]. Біздің Орталық Азия түркілерінің араласуының нәтижесінде, алғашқы тұраңдық түріктік тип толық қалпына келер еді. Бұдан тысқары, алғашқы нәсіл ұрпақтары мыңдаған жылдар бедерінде өзгеріссіз сақталып қалуы да мүмкін (мысалы, қазіргі баскілер, берберлер).

Сонымен, геологиялық, климаттық және басқа табиғи факторлардың әсерінен, көп-қонның қажеттілігі, сондай-ақ нәсілдерлік қатынастар (негізінен соғыстар) бір заманда бірыңғай нәсілдердің этностарға бөлшектенуіне әкеліп соқтырды. Мұнда бір нәсіл шеңберіндегі биологиялық ерекшеліктер этногенездер негізін қалап, этнодиагностикалық маркерлер этностарды ажыратушы рөл ойнай бастады (бір отбасындағы аға-інілердің физикалық жағынан ұқсастығы аз болуы мүмкін, бірақ отбасылық бірліктің ерекшеліктерін сақтай отырып, олардың ұрпақтарының оқшауланып өмір сүрген жағдайында бір замандары бірте-бірте жеке бір дербес қауымның негізін қалауы мүмкін болатын жайт. Біртіндеп биологиялық бұл айырушы белгілер тілдер мен мәдениеттердің, күллі ментальдықтың белең алып бара жатқан ажыралу процесстерін қамтамасыз етті.

Авторлар табиғи-бірге қауымдасып өмір сүрген тіршілік иелері ретінде өзірге дәл анықталмаған, бірақ әлеуметтік тұрғыдан салыстырмалы түрде бажайлауға болатын институтты – алғашқы қауымдық үйірлік топты (стадо) көрсетуге болады деп біледі. Нақты мәліметтердің жоқтығынан мұның сол замандағы әлеуметтік-этникалық динамикасын дәп басып пайымдау қиын, әрине. Бұл интервалдың негізгі бағыты – өзінің тобынан тысқарыдағылармен жыныстық қатынастардың белең алуы мен түрлі ұрпақтарға жататын тіршілік иелерінің арасындағы некелерді мүлдем болдырмау, ана мен оның балаларының арасындағы тұрақты және ұзақ мерзімді туыстық байланыстардың нығаюы, олардың арасындағы биологиялық байланыстардың туысқандықты ұғынуымен қоса жүруі [4, 284]. В.П. Алексеевтің пікірінше, адамның арғы тегі – австралопитектер дамыған ментальдыққа ие емес еді, бірақ тас және сүйектерден дөрекі құралдарды

жасай білген, терімшілік-аңшылықпен айналысқан [4, 286]. Архантроптар (питекантроптар, синантроптар) – ең ежелгі адамдар болып есептеледі, оларда диалогтік тіл, ұғымдық ойдың нышандары болған, ірі аңдарды зорықтыра жүріп айдап аулаған, табиғи мүмкіндіктеріне қарай әлеуметтік рөлі айқындалған. Алғашқықауымдық үйірлік топ эволюциясының бұл фазасы қандас туыстық қауымдастықтар қалыптасуының басталуы еді.

Сонымен рулық қоғам жоғарғы палеолитте пайда болады. Түрлі ұрпақтар өкілдерінің арасындағы некеге тиым салу рулық құрылымдағы әлеуметтік-этникалық қатынастардың қозғаушы күші болып табылады. ә) балалардың ана төңірегінде топтасуы; б) ішкі топтық некелік қатынастарға тиым салу. Экзогамия рулардың өзара байланыстарын күшейтеді, бұдан барып олардың тайпаға бірлесуін тездетті. Жоғарғы палеолит пен мезолитте өмір сүруді қамтамасыз ету табиғат заттарын тікелей тұтыну – иемдену шаруашылығы арқылы жүзеге асты. Неолит пен қола дәуірлерінде егіншілік пен мал шаруашылығы түріндегі өндіруші шаруашылықтың бастамасы қалыптасады. Ру біртіндеп страттық топтарға – кішігірім отбасыларға бөлініп, олардың жалғыз өздері ұдайы өндірістік үдерістерді атқара алу жағынан шамасы келмейтіндіктен және экзогамияның нәтижесінде көршілестік қауымдарға бірігеді. Түрлі рулардың бір-біріне жақын араға қоныстанған патриархалдық отбасыларының (үйшаруашылықтарының) бір территорияда ұдайы өндіріспен айналысуының нәтижесінде көршілестік (территориялық) қауым пайда болды. Бұл қандас-рулас топтар бірлігі тайпаға орайласады: тегі бір тайпалас-аталастар ортақ өмір сүру мекен-жайы, тілі, бірдей өзіндік сана-сезімі және өзіндік атауы негізінде бірлеседі. Сөйтіп этностық түрге ие болады: белгілі бір географиялық таралу аймағы – қандас туысқандық, ұжымдық құндылықтар, бірыңғай тағдыр және дәстүр негізінде біріккен адамдық қауымды этнос деп атауға болады.

Рулық қауым ұжымдылықтың барлық әлеуметтік функцияларын атқарушы универсалдық институт болып табылады. Ал, көршілестік қауым отбасылық шаруашылықтардың ұйысуының нәтижесінде пайда болады. Өзара әсерлесудің өзегі – тікелей өндіріс, оның тәртіске келтірілуі территориялық қауым кезеңінен басталады. Ру-тайпалық құрылыс, әдетте қандас туыстық пен антропогеоэтноикалықтың бірлігі еді: а) өзінің территориясын игерген шаруашылық ұжым этникалық жағынан гомогендік сипаттас еді. Мұнда география, шаруашылық, қан негіздері ажырамас бірлікті құрайды. Ал территориялық қауым бұл бірлікті бұзады – ендігі жерде шаруашылық ұжым қоршаған ортаға деген өзінің этностық өкілдігін бірте-бірте жоғалтады. Басты назар шаруашылықты жүргізудің тиімділігі мен нәтижелілігіне қарай ойысады: яғни шаруашылықты жүргізу табиғаттың бір бөлігін тайпалық әдістермен өңдеудің, дәстүрлі технологияны қолдана берудің орнына географиялық ортаға үстемдік етуге деген ұмтылыс арқылы жүзеге асатын болады. Мұның өзі табиғатты дерекі тұтынушылықтан

дамудың жоғары сатысына өтуге, қандас туыстық тіркемелердің орнын территориялық тұрмыстың стандарттарының басуына мүмкіндік береді.

Дамыған егіншілік шаруашылығына, малды қорада бағу мен отарлы мал шаруашылығына өту өндірістің күрделенуіне, тамақты тұрақты түрде таба алу мен азық-түлік қорын жинақтауға себешші болды. Мұның өзі шаруашылық ұжымды оның мекен еткен жеріне тікелей тәуелді болудан құтқарды.

Мезолиттің ақырында және неолит дәуірінде тұтынушылықтан өндіруші шаруашылыққа өтудің маңызы зор болды: ру-тайпалық өндірістің дәкір, қатып қалған тәртібін бұзады, тайшалардың араласуына септеседі, қосымша өнімдер жинақталады, соның нәтижесінде мүлктік жіктелу келіп шығады, әлеуметтік құрылым күрделенеді, тұрғындар страттанады және иерархияланады, мемлекеттілік негізі қалана бастайды.

Неолиттің атмосферасынан цивилиздік өсіп шығады, қоғамдық тұрмыс кристалданады (белгілі бір түрде құрылады), ұжымдық авто-эктожаңаруға деген қабілет қалыптасып, шыңдалады. Бұлардың алдыңғысы мәдениеттің рухани, екіншісі мәдениеттің практикалық түрлерінің дамуын алдын ала әзірлейді. Мәдениеттің өзі құндылықтарды жасау, өсіру, орнықты ету механизмі және оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу арқылы көрінеді. Қоғамдық цивилиздің (азаматтылықтың) жағдайы бұл механизмнің орнықтырылуына байланысты жақсара түседі. Бұдан мағлұм болды: базис үстінділігі идеясы цивилиздік тарихында тек төртіншісіздік, берекетсіздік бағытына үндейді. Іс-әрекеттің практикалық түрлерінің әсерімен өмір сүру ортасы жаңарады, ал іс-әрекеттің рухани түрлерінің әсерімен гуманитарлық сала түлейді және құндылықтық тұрғыдан өсу басталады. Ең бастысы ұжымдық ұйымдағы тірліктің нәтижесінде үздіксіз жасампаздық, өңдеу, өсу бой көтереді. Неолиттегі өмір сүру - өсіру, тарату, өндірумен сәйкестенеді, өндіруші шаруашылықтың күнделікті әдеттегі тірлік салтына айналуы табиғат стихиялары күштерінің адамзат ұжымының тарихи тағдырын анықтауын азайтып, олардың екіншісі – табиғи-мәдени бастауын көбейтіп, өмірдің әлеуметтік компонентін күрделендіріп жібереді. Аз санды қандас-туыстас алғашқы қауымдық топтардың орнында этностық жағынан араласқан (территориялық қауымдағы иерархиялық, бір-біріне бағынатын) ірі әлеуметтік қауымдар пайда болады. Мұнда қауымдық топтардың био-генетикалық салмағы сақталып қала береді. Бірақ ендігі жерде олардың ішкі құрылымы да қоршаған ортаның факторларына тәуелді болмай қалады.

Европалық және орыс авторларының жазуынша, Нордистік нәсіл бүгіндері үлкен алғашқы европеоидтық-кроманьондық нәсілден ажыралып шығып, Поляр шеңберінен оңтүстікке, Евразияның солтүтігіне қарай қоныс аударған (солтүстіктегілердің бәрі жататын) барлық этностарды қамтитын – түр ұғымы. Олардың дәл ажыраған мезгілін ешкім де дәп басып айта алмайды. Бірақ қас-қағым сәтте кроманьондықтар өздері өмір сүріп жатқан

Евразияның аса үлкен платформасымен бірге мұздықтың жанынан (кейбіреулері астында қалған) бір-ақ шыққан. Мұның барлық ақиқаты мен құпиялары мұзды мұқиттың түбінде жатыр. В.В. Бунактың жазуына («К вопросу о происхождении северной расы // Антропологический журнал, 1, 1934»), Еуропада палеолит дәуірінде солтүстік нәсілдің кроманьондық және ориньяктік типтері өмір сүрген. Олар Франция территориясындағы Шанселадан табылып, бойының ұзындығы 155 см, аяқ-қолдары үлкен емес. Сондай-ақ, олар Италия мен Чехиядан да табылған.

И. Е. Деникер нордистік нәсіл өкілдері, көбінесе Солтүстік Еуропада шоғырланған еді: сопақ бет, сұңғақ бойлы, ақ-сары шашты, ақ тәнді, көздері көгілдір, бастары сопақтау (76-79), қыр мұрынды (Человеческие расы. 1900) деп жазған. Көптеген антропологтар нордистік нәсіл өкілдері жашпай долихокефалдықтар (ұзынбастылар), ал олардың арасында кездесетін брахикефалдықтар (келге басты немесе дөңгелек жүзді) кейінгі кезеңдердегі басқа этностармен болған қан араласудың нәтижесі деп түсіндіреді. Неміс расологі К. Штрац солтүстік тайпаға скандинавиялықтардан басқа солтүстік немістер, голландықтар, ағылшындардың бірсыпырасы және солтүстік ресейліктер жатады деп біледі. Норвегиялық ғалым Х. Брюнн «Нордический человек» (1929) деген кітабында Норвегияда еркектердің 100 %-і ақ тәнді, 98,5 %-і көккөз, 99 %-і ақ сары шашты болып келетін тұрғындары тұрған аймақтар сақталынған. Демек, Скандинавия жартыаралы нордистік нәсілдің алғашқы отаны болған деп көрсетті. Д. Рис те 1836 ж. арийлер арктикалық пенбер шегінен, әсіресе Финляндияның солтүстігінен шыққан деп болжамдаса, Д.Х. Рендалл 1889 ж. арийлерге берген анықтамасында «Блондиндердің долихокефалдық нәсілі Балтық жағалауынан шыққан деп тұжырымдаған. В. Демин ақ адамның алғашқы отаны мұздың астына кеткен Гиперборея еді деген болжамын айтқан. Көптеген археологиялық экспедицияға қатысқан антрополог Л. Криживицкий Ладога көлінен көрсеткіші 72,1 болған бас сүйектерді тапты. Бұл ерекшелік кейініректе батыс, шығыс славяндар құрамына кірген тайпалардан көрінді. Бұлар «Солтүстіктің иегерлері» еді. Олар Киев пен Москвадан Польшаға дейінгі жерлерде өмір сүрген ұзынбасты, ақшыл сары адамдар екен деген қорытындыға келген. Неміс антропологиялық қоғамының негізін қалаушысы Р. Вирхов (1821-1902) Еуропада жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелерін жүйелей келе «германдықтар да, славяндықтар да алғашқыда блондиндер болған (ақсары шашты), бірақ кельттермен араласып, қоңырқай типтес элементтерді қабылдаған деген қорытындыға келген. Неміс антропологі И. Ранке былай дейді: алғашқыда германдықтар мен славяндардың бас сүйектері ұзынбасты болып, кейініректе брюнеттер мен (қысқабастылармен) араласқан, Қазіргі Финляндияда неолит дәуірінде блондиндер тұрған. Солтүстіктегі славяндар да блондиндер болған. Шотландиядағы германдықтар блондиндер еді дейді. А.Л. Монгайттың пікірінше (Археология

Западной Европы. Каменный век. М., 1973), Еуропада долихокефальдар мен брахикефальдардың арақатынасы бірдей болған. Батыс Еуропада неолиттік долихокефальдар 3-ке ажыралды: 1) кроманьондық тип; 2) жерортатеңіздік; 3) нордистік тип. Қазіргі скандинавиялықтар жергілікті неолиттік тұрғындардың тікелей ұрпақтары. Нордистік типтегілер Скандинавия елдерін, Швейцария мен Германияны мекендеген. Солтүстіктен Оңтүстікке қарай қоныс аударған нордистер Шығысқа, Оңтүстік-Шығысқа, қазіргі Пекинге дейін жеткен. Г. Е. Грумм-Грижимайло («Белокурая раса в Средней Азии». СПб., 1909) мен Г.Ф. Дебец («Еще раз о белокурой расе в Центральной Азии» // Советская Азия, 1931, номер 5-6) Алтай-Саян маңындағы жүргізілген қазба жұмыстары бұл жерлерде европеоидтық нәсілге жататын ұзынбастылар өмір сүрген, олардың бет пішіні таза европалық екендігін көрсетеді деген болжам жасаған еді. Г.Ф. Дебец қытайтанушы Г. Е. Грумм-Грижимайлоның пікірін қуаттай отырып, б.э.д. I мыңжылдықтың ақырында және б. э. I мыңжылдығының басында қытай деректерінің көрсеткеніндей, Минусинск өлкесі төңірегінде солтүстік нәсілге жататын европеоидтық тұрғындар өмір сүрген дейді [5].

Нордистік нәсілдің ядросына 3 этностық топ жатады: германдықтар (скандинавиялықтар, голландықтар, бельгиялықтар, ішінара ағылшындар мен француздар), финдер мен славяндар. Мұны, дейді А.Н. Севастьянов, орыс-фин тайпаларының одағы көрсетеді. Олардың Рюрикті ағаларымен бірге мемлекетті бірлесіп басқаруға шақырғандығы мұның дәлелі болып табылады. Нордистік нәсіл ұрпақтары уақыт өтісімен физикалық жағынан қарайды. Сонымен бірге олардың этникалық идеалы да қарайды. Александр Македонскийдің, одан кейін Рим Республикасының және империялардың жаулап алуларының биологиялық нәтижесі осындай болды [3, 40].

Бұл ретте шешімін таппаған мәселенің барын айта кеткен жөн: егер де Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан жерлерін атам заманынан нордистік-арийлік нәсіл өкілдері мекендеген болса, Қазақстанның ежелгі тұрғындары әуел бастан нордистік нәсілге жатқан ба немесе өз алдына дербес европеоидтық сипатты этносты құраған жергілікті қауым еді ме? О. Смағұловтың айтуынша, Қазақстанның энеолит және қола дәуірлеріндегі тұрғындарының физикалық әлшеті европеоидтық болып, қазіргі уақытта моңғол типтес тайпалардың келіп қосылуының нәтижесінде қазақтардың популяциясында 30 % европеоидтық, 70 % монголоидтық қоспа болып өзгерген екен. Мұның анық-қанығына жету – аса маңызды ұлттық-этностық және идеологиялық мәселе болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қасымбаева Т., Аманжолова Л. ... Тіршіліктану. – Алматы: Мектеп, 2003. с.319.
2. Дарвин Ч. Происхождение видов. – М.-Л., 1937.
3. Севастьянов А.Н. Дарвинизм и расология. Раса и этнос // Авдеев В.Б. Расология. – М: Белье альвы, 2005.

Әбушәріп С. Тіршіліктің, түрлердің, нәсілдердің, этностардың...

4. Алексеев В.П. Становление человечества. – М., 1984.
5. Дебец Г. Ф. Еще раз о белокурой расе в Центральной Азии // Советская Азия, 1931, №№ 5-6.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается эволюция жизни вообще, видов, рас и этносов, а также вопрос о том, как сказывается кровное смешение представителей различных рас и этносов, имеющих резкие отличительные признаки на их психо-генетическом состоянии. В ней освещается возникновение родовой общины, в особенности так называемой нордической расы и их места расселения.

(Әбушәріп С. Эволюция жизни, видов, рас, этносов)

SUMMARY

The paper describes the evolution of life in general, species, races and ethnic groups, as well as the question of how to effect a blood mixing of different races and ethnicities, with sharp features on their psycho-genetic condition. It highlights the emergence of the tribal community, especially the so-called Nordic race and their place of settlement.

(Abusharip S. The evolution of life, species, races, ethnic groups).

ÖZET

Kağıt genel yaşam evrimi, tür, ırk ve etnik gruplar, yanı sıra psiko-genetik hastalık keskin özelliklere sahip, farklı ırklar ve etnik karışımı bir kan etkisi nasıl soru açıklar. Bu aşiret topluluğu, özellikle sözde Kuzey ırk ve onların yerine yerleşim ortaya çıkması vurgulamaktadır.

(Abuşarip S. Hayatın evrimi, tür, ırk, etnik gruplar).

Ясин ҚҰМАРҰЛЫ

“БИ” СӨЗІНІҢ ТӨРКІНІ

Автор мақалада «би» сөзінің шығу тегіне ғылыми талдау жасайды. “Би” сөзінің тегі бір қарағанда қарапайым мәселе болғанымен, оның ішкі мәні тереңде жатады. Ол бидің төркіні қайдан келген, биді қалай түсіну керек, қазақта би болған ба, қашаннан болған деген мәселелерге барып саяды. Би билеу мен биліктің байланысына назар аударады. Би сөзінің этимологиясын талдайды.

Кілт сөздер: Би, билік, шаман, этимология, би билеу, бақсы, бақсылық ойын.

Қазақта ән болмаған, би, күй болмаған деуші мәңгірттер бүгінгі күннің тумалары ғана емес. Оның алдыңғыларын сонау ХІХ ғасырдан да жолықтыруға болады. ХІХ ғасырда қазақ жеріне келген К. Дужан: “Көкпекті округі қазақтарының үйлену әдет-ғұрыптары” атты естелігінде: “Қазақтарда, пышына келгенде, тікелей үйленуге ғана тән болатын ән, музыка немесе би жоқ; көпшілік жағдайда олардың өлеңдері бірнеше сөздердің мағынасыз қосындыларынан тұрады; бір қуаныштысы - сөздер ұйқасып аяқталады. Осы жерде өлеңді құрастырудағы шеберлік көрінеді және ол кез келгеннің қолынан келе бермейді”, – деп жазады [1].

Автордың сөзінде қисын бар дейін десек, қазақта үйленуге тән би мен күй болмай-ақ қойсын, ән мен ән ырғағы жоқ деу барып тұрған сорақылық болмас па?! Қазақта үйлену мұрасымдарына байланысты ән мен ән ырғағы жеткілікті екендігі кімге болса да белгілі жай. “Сыңсыма”, “аужар”, “көріс”, “беташар” сияқтылардың барлығы үйленуге қатысты ән-жырлар емей не болмақ? Тіпті қазақтың анадан шыр етіп жарық дүниеге келгеннен, қайта қара жердің құшағына кіргенге дейін әнмен қарсы алынып, әнмен ұзатылып салынатындығын қазақты түсінетін барлық жан біледі. Қазақта үйленуге қатысты ән-күй жоқ деп отырған жаннан, қазақ биі туралы дерек дәмәтудің өзі де сорақылық болар еді.

Қазақта би болған ба, “би” сөзі қазаққа қайдан келген деген мәселеге мәдениеттанушылар ертеден назар аудара бастағаны байқалады. 1892-1938 жылдар аралығында өмір сүрген режиссер, драматург, актер, қазақ ұлттық профессионалды театр өнерінің негізін салушылардың бірі Жұмат Шанин: «Қазақта би болмаса, онда “би билеу” деген сөз қайдан шыққан?» деген екен. Ендеше, шындығында “би” сөзі қайдан келген? Оның арғы мағынасы не? Бұл – кімді болса да толғандыратын мәселе.

Қазақтың сөздік қорында “би” сөзінің екі түрлі мағынасы бар: 1. Би - дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық

биліктің иесі. 2. Би - саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделе көрсетілетін көне өнер түрі.

Билік иесін білдіретін “би” сөзі орхон-енисей түрік мәтіндерінде “бек”, “беклік” түрінде жолығады. Күлтегін құлыптасының шығыс бетінде “беглік” сөзі бар. Ол кәдімгі бек, бектік мағынасында.

Ғалымдардың, олардың ішінде В.В. Бартольдтің пайымдауынша, билікті білдіретін “би” сөзі шамамен 14-15 ғасырларда ежелгі түрік тіліндегі “бек” атауының бір нұсқасы ретінде пайда болған. Сөйтіп, ол басқарушы, ел билеуші мағынасын білдіреді. Уақыт өте келе би сөзі бастапқы семантикалық - тілдік реңінен ажырады, негізінен, дау-жанжалды шешетін, кесімді төрелік айтатын, әділ үкім шығаратын адамды бейнелеу, атау үшін қолданыла бастады.

Шыңдығында IX–X ғасырлардағы түркі тілдерінде сөз соңындағы *ɣ*, *ɣ* < *и*-ға алмасу заңдылығы болған. Мәлімет тым ташпы болса да Шығыс Европадағы оғыз тайпаларының тілінен осындай мысалдар байқалады: бөг>бай (сүрү күлбай), қатағ>қатай [2].

Қазақтардың дәстүрлі түсінігінде кейінгі би мынандай төрт түрлі мағынаға ие атау болған: 1. Ел билеушісі, иелік етуші; 2. Сот, төреші; 3. Батағөй, шешен; 4. Бітістіруші, дипломат, елші.

Саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделе көрсетілетін көне өнер түрі “би” туралы түркі жазбаларында ұшырайды.

Онда: “Тәңірлердің жырын, ойнын жырлап билеп... Алыстан тәңір бұрханды мадақтап отырды” / «tänrilär irin ojunin irıaju büdijü ... irıaqtan täni bırxanıg ögä jıva turdılar»;

“Гүлін алып билеп барып” / «Kuasın alıp büdijü barıp»;

“Сүйініп көрсе онда ойын не би” / «sevinê körsä tus'tä ojun ja büdik» деген сияқты мәтіндер жолығады.

Бұдан да, жоғарыдағыдай көне түркі тілдеріндегі дыбыстардың алмасу заңдылығы бойынша қазақ тіліндегі би билеу дегендегі “би” дәл осы көне түрік тіліндегі “бүдік” сөзінен келген деп қорытынды жасауға болар.

Алайда, бізді одан басқа да, бидің ең басты келіп шығу негіздерінің бірі болған шаманизмге қатысты ұғымдар мен түсініктер қазақ тіліндегі “би” сөзінің тегін бұдан да кең аумақта қарастыруға жетелейді. Әрі ол жоғарыдағы біз айтқан екі “би” сөзін, яғни билікті білдіретін “би” мен би билеу дегендегі “би”-ді төркіндестіруге жебейді.

Әрине, билікті білдіретін “би” мен би билеу дегендегі “бидің” байланыстылығын қарастыру үшін, әуелі бақсылық пен би билеудің, бақсылық пен биліктің, сондай-ақ би билеу мен биліктің неңдей байланысы барлығына назар аударуға тура келеді.

Бақсылық пен би билеу: Бақсылық шаманизмның басты белгілерінің бірі. Шаман бақсылары шамандық нанымға сай, адам мен тәңірдің немесе

адам мен ие-киелердің арасын жалғаушы, шамандық рәсімдерді басқарушы, атқарушы, ұйымдастырушы, шамандық балшы, сәуегейлік айтушы, болжағыш, шамандық үкімдерді, қорытындыларды шығарушы, шамандық билік айтушы, т.б. Бақсылық пен би билеудің етенелілігі ертеден белгілі, яғни би билеу – бақсының бақсылық рәсімдеріндегі кем болса болмайтын басты өнердің бірі.

Мамандар шаман дінінің пайда болған және өрбіген ортасы ең әуелі Терістіктегі Евразия даласы екендігін алға тартады. Егер бидің пынайы көркемөнерлік өнерге айналуы шаман дінімен байланысты болса, онда бидің ең алдымен жетілген орнының да Терістік даласы екендігін мөлшерлей аламыз.

Қазірге дейін адамдардың көбі ән мен жырдың, күйдің тарихы және тарихи деректері ең көне, ең мол молса керек деп ойлауы мүмкін. Іс жүзінде адамдар ең ерте қалдырған мәдениет іздерінде ән мен күй емес, би басты орында тұрады. Евразия көпшелілерінің ең байырғы жазба деректері саналатын жаргас суреттерінен әнді де, күйді де байқауға болмайды, қайта осыларға салыстырмалы түрде би көріністері молынан жолығады. Евразия даласындағы арғы заман жаргас суреттерінде адамдардың би билеген көріністері жиі ұшырайды. Солардың арасында, шаман бақсыларының басына үкі тағып, денелеріне түрлі шапақты киім киіп, биге басқан көріністері Азияның терістігіндегі, әсіресе қазақ даласындағы жаргас суреттерінде жолығады. Қазақстанның Баянжүрек жаргас суреттері мен Шинжияның Бардақұл жаргас суреттеріндегі осындай шамандық бейнелер осыдан 3500 жылдың алдындағы туындылар деп бағаланған [3]. Осындай жаргас суреттерінде бейнеленген бақсы образы тек бақсылық киім киіп, жып шақырумен ғана тынбайды. Олар дабылын соғып немесе басқа күй аспаптарын шертіп, би билейді. Сонымен қоса әнге басады немесе тақпақтап атын атап, түсін түстеп иесі мен киесін шақырады, жып-шайтандарды қуады. Міне, біз бұлардан біздің арғы ата-бабаларымыздың әнінің, биінің, күінің және әдебиетінің бастау көзінің тым арыда жатқандығын біле аламыз. Шығыс дүниесіндегі шаман бақсыларының қимылы туралы ең алғашқы жазба деректер Қытайдың Шаң (Қытайдың орта жазығында ең алғаш салтанат құрған патшалықтардың бірі) дәуіріндегі сүйек жазуынан (б.з.б. XIV ғ-дың ортасы- б.з.б. XI ғ-дың ортасы) жолығады. Шаңдардың тегінің өзі Орта жазыққа Терістіктен келген көпшелі, малшы тайпа. Сүйек жазуларында шаң бақсыларының бал ашып жауын-пашынды, аңшылықты және жорықтар мен соғыстарды болжағандығы молынан жазылған [4]. Онда шаңдардың биге басып, жаңбыр тілегендігі, түс жорығандығы жазылған. Бұндай әдет Шаң дәуіріндегі Шаң әулеттерінде ғана емес, Шаң дәуіріндегі немесе одан да бұрынғы Терістік Азияның көпшелі ру-тайпаларында жалпы бар құбылыс екендігі даусыз. Америка үндістерінің ру басыларының басына таққан құс қауырсындары дәл осы Азиядан ала кеткен шаманизмнің алғашқы

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

туындыларынан екендігі белгілі. Америкалық қытай археологы Жаң Гуаңжы мырза Қытайдағы шаманизмның арғы сорабын 5000 жылдың арғы жағынан басталатын Терістік Қытай жауырыншылығы мен түрлі хайуанат бет суреттеріне дейін апарды [5].

Бірқыдыру ғалымдар ән, күй, билердің төркіні - адамдардың ең алғашқы дінни салттары, яғни ән, күй, билерді шаманизмдік рәсімдердің туындысы деп біледі [6]. Жаратылыстан тысқары күдіретті күшпен байланыс жасаушы ерекше адамдар (бақсылар, сәуегейлер, білгірлер, т.б.) үстеріне әлем-жәлем киімдерді киіп, қолдарына күй аспаптарын алып, би билеп, ән айтып, күдіретті күшпен байланыс жасайды, иесін шақырады, жын-пайтаңдарды қуалайды. Тілеу тілеп, болашақты болжайды, т. б.

Шаман дінінің пайда болған және өрбіген ортасы ең әуелі Терістіктегі Евразия даласы. Бидің шынайы көркемөнерлік өнерге айналуы шаман дінімен байланысты десек, онда бидің ең алдымен жетілген орнының да Терістік даласы екендігін мөлшерлей аламыз. Шындығында, түркі тілді халықтарда би өнерінің жетілу себебін, оларда шаманизмнің барынша дамығандығынан іздейтін мамандар да баршылық.

Шаңдардың сүйек-сауыт бейнелі жазуында (алғашқы қытай иероглифі) биді білдіретін 舞 иероглифінің алғашқы бейнесі екі қолына сиырдың құйыршығын ұстап биге басқан адамның бейнесі болған. Бұндай шамандық ие-киеге нану салты кейіндеу эстетикалық түске көшкендігі туралы мысалды, қытай жазуындағы көркем дегенді білдіретін 美 иероглифінен де байқауға болады. Осы иероглифтің сүйек-сауыт жазуындағы алғашқы көрінісі басына үкі таққан адамның бейнесі болған. Демек, басына үкі тағудай шамандық құбылыс кейін эстетикалық мәнге ауысқан. Ал, қос қолына шашақ (құйыршық) ұстап биге басқан шамандық қимыл кейін сауықтық би болған.

Қытай жазуында бақсы дегенді де, би дегенді де “у” деп дыбыстайды. Алғашқы сүйек-сауыт бейнелі жазуындағы мәтіндерде би дегендегі 舞 (у) сөзі бақсылардың жаңбыр тілеп, тасаттық бергендегі қимылына (билеген биіне) қаратылған. 巫 иероглифі қытай тілінде бақсы және ару, бикеш мағынасында беріледі. Бұл би мен бикештің жақындығын ұғындырмай ма? “Бикеш” бәлкім арғы заманда билейтін қыз құшынаш (бақсы) болар. Ал “бике” әйел құшынаш болуы мүмкін. Ол заманда құшынаштың орнының жоғарылығына сай бұлар ерекше сыйлы атау болған. Сондықтан да кейінгі қазақ тілінде “бикеш”, “бике” сыйлы атау болып қалған да шығар. Қытай тілінде де би дегендегі у (舞) мен бақсы дегендегі у (巫)-дың арғы ерте замандағы дыбысталуы (miwag) мен қазіргі дыбысталуы да бірдей.

«尹训», «书经», «墨子非乐» сияқты жазба деректерге негізделгенде, Жаң Чиянның Батыс Терістікке жасаған алыс сапарынан ілгері Хан патшалығы негізінен атақты ақын Чүй Юанның мекені - чулардың ән-биін өзіне өрнек еткен [7]. Бұның себебі де осы өңірде Орта жазыққа қарағанда шаманизмдік

дала мәдениеті ұзаққа дейін дамып, дәурендегендігінде болса керек [8]. Ән, би, күйдің байырғы замандағы ең негізгі қоздырушы күші - шаманизм Орта жазық жерінде тым ерте шектеуге ұшырай бастаған. Мамандар бұны Қытайдың орта жазығындағы қытай ұлтында ән, би және күйдің басқа ұлттарға қарағанда артта қалуының басты себебі деп қарайды [9]. Айтуларға қарағанда Чүй Юан өзінің арғы атасы санаған Жуан Шүй бақсылыққа тиым салған [10]. Мозы, Шия патшалығын аударған алғашқы Шияң патшасы Шияң Янның бақсылыққа тиым салғандығын жазады [11].

Қазірге дейінгі Қытай тарихындағы тарихы ең ұзақ саналатын әдеби туынды Күңзы құрастырған “Жырнама” (诗经). Ол – халық арасынан жиналған өлеңдер жинағы. Ал, Чу еліндегі (Чу елі: Қытайдың Жоу патшалығы тарихында Чаңжияңның орта төменгі ағарында әкімият құрған ірі ел) әйгілі ақын Чүй Юанның (屈原) өлеңдері, яғни “Чу өлеңдері” (楚诗) бірден-бір ең ертедегі авторлық әдеби туынды саналады [12]. Оның қытай әдебиет тарихындағы орнын басқа әрқандай туынды баса алмайды. Біздің Чу өлеңдерін алға тартуымыздың мынадай бірнеше түрлі себебі бар:

Біріншіден, қытай әдебиетінің қайнар көзі, ең басты тұнық бұлағы саналатын “Чу өлеңдерін” оқысаңыз, оны қазіргі көзқараспен қарағанда Чаңжияңның орта-төменгі ағарындағы отырықшы, егінші елдің ақ сүйегі жазған өлең емес, қайта, терістіктегі Хуаңхы бойы немесе оның терістігіндегі дала мәдениетіндік памаан мүритінің “бақсылық сарыны” деп қалуыңыз да мүмкін. “Чу өлеңдерінің” тұла бойынан шаманизмнің иісі аңқып тұрады. Тіпті, оның кей өлеңдерін шынайы түрдегі памаан бақсыларының “жын шақыруы” деуге болады. Чүй Юанның өлеңдерінде, “бақсы менен қалпелер, жұпар иіс себінің, әлем-жәлем киінің, күймен бірге еліріп, биге баса желігіп, иелерін шақырады” [13]. Лин Хы мырза өзінің “Қытай бақсылық тарихы” атты еңбегінде, Чүй Юанды чу елінің бақсысы (巫官) деп жазады [14]. Ол оның әдеби жасампаздығын түгелімен діни әдебиетке жатқызады [15]. Чүй Юанның “Тәңірден сұрау”, “Тоғыз жыр” атты өлеңдерін бір бөлім мамандар, ертедегі Вавилон ертегілері негізінде жазылған десе, енді бір тобы, байырғы батыс терістіктегі көшпелілердің халық жырлары негізінде жазылған деп қарайды [16].

Әйгілі тарихшы Сын Жоңмиян мырза дәл осы Чүй Юанның өлеңі “Айырылысудағы” (离骚) бірқыдыру жеке сөздердің төркінін терістіктегі түркі тілдерімен төркіндестіріп және басқа да тарихи деректер негізінде чуларды Орта Азидағы Медия жерінен Қиыр Шығыстағы Аңжияң өзенінің орта ағарына ауып барған түркі тілділер деп тұжырымдайды [17].

Әйгілі тарихшы профессор Фан Уынлан Қытай байырғы заман мәдениетін Орта жазықтың орда тарихшыларының мәдениеті және Чу елінің орда бақсыларының мәдениеті деп екіге бөледі [18]. Міне бұлардан шаманизм мен және оның басты уәкілдерінен болған бақсылықтың,

шығыстың әнін, күйін, биін және әдебиетін дамытудағы рөлінің қаншалық зор болғандығын аңғаруға болады.

Оғыздар мен түріктер бақсыны қам дейді. Ол “қозғалу”, “шұғыл қозғалу”, “дірілдеу”, жоғары өрмелеуші мағыналарында, биші, секіріп билеуші дейтіндер бар. Ал, түрлі тарихи жазбаларында қазақтың арғы аталары танылатын сақтар, ғұндар, қаңлы, түріктер, кейінгі керейлер, наймандар, т.б. ұлыстар мен тайпаларда бақсылардың жын шақырып биге басатындығы туралы деректерді молынан кездестіруге болады. Бұның көбі баршаға аян. Бақсы өзінің барлық бақсылық қимылын бақсылық ойнау арқылы орындайды.

Биді жаратушылар мен таратушылардың басында бақсылар, абыз, дәруіштер тұрады. “Қорқыт ата кітабы” атты жырда:

Қара бір таудың төрінде,
Оғыз-қыпшақ жерінде,
Қоныс еткен қабырғалы ұлыстан,
Қара бақсы шығыпты,...
Жорға жыны бүлкілдеп,
Бура жыны зіркілдеп,
Айғыр жыны азынап...

Міне бұдан да Қорқыттың жыны ұстағанда, бақсылық ояғанда, жорға болып билеп, айғыр болып азынап, бура болып зіркілдейтіні көрінеді. Осылай жалғасып келген бақсылық ойын қазақтар арасында жуық жылдарға дейін сақталып келгені мәлім. Қазақта “бақсы ойнау”, “бақсы ойнату”, “бақсы ойнады” деген тіркестер үнемі кезігеді. Бұл жердегі “ойнау” деген сөзден онда белгілі өнер туындысы ретіндегі қасиет барлығына қаратылған.

Би билеу дегендегі “би” моңғұлша бүжиг; “би билеу” моңғұлша бүжиг бүжиглэх; “бақсы” моңғұлша бөө, зайран. Бұл түркі тіліндегіден мүлде бөтен, ал “бақсы ойнау” моңғұлша бөө буух немесе бүжиглүүлэх. Бұдан ұғарымыз, бірі, “бақсы” сөзі таза түркілік сөз; енді бірі, моңғұлшада би билеу дегендегі “билеу” (бүжиглэх) сөзі мен “бақсы ойнау” (бүжиглүүлэх) деген сөзі бірдей. Бұдан бақсының ойының да би билеу екендігін білеміз.

Бақсылық пен биліктің байланысы: Ертеде аң аулау, саят құру, жорыққа аттану, соғысқа шығу, жолаушы, жортуылға шығу, бала босану, құда болу, той тілеу, тасаттық өткізу сияқты кез келген маңызды істердің барлығына бақсылар сәуегейлік айтып, шешім шығарып отырған.

Арғы замандардан тарғыш, тіпті шаманизм пайда бола бастағаннан-ақ, бақсылықтың билікке араласа бастағандығы, яғни билікпен етене болғаны байқалады. Бұнда, бірі – бақсының өзі билік иесі; енді бірі – бақсы билік (кесім) айтушы немесе оған мұрындық болушы.

Бақсылық би арғы заманда бастысы аруақ, ие-кие шақыруға, пәле-қазаны қууға қолданылған. Ол кезде адамдар жауын-шашын тілегенде, жорыққа атанып, соғысқа қатынасқанда, тағы сол сияқты барлық келелі

жұмыстарды бастарда, аруақтан, ие-киеден жәрдем тілеген, бал ашып, сәуегейлік жасаған, жамандықты аластаған. Осы кезде күй (дабыл-даңғара, қобыз, т.б.), биге басып, бақсылық жасаған. Алда болар істерді болжаған.

Бақсылықтың билікке араласуы екі түрлі болған: бірі - елдің, ұлыстың басы өзі бақсы болған; енді бірі – ел басы бақсылардан кеңес алып отырған немесе соларға ерекше құқық берген. Сонымен бақсылық билікпен етене байланысқан.

Жоғарда айтқанымыздай, байырғы Қытайда Шаң патшалары бақсылыққа тиым салғанымен, олардың патша немесе патша әулеті бақсылыққа ие болған, сондай-ақ бал ашып, болжам айтып, бақсылық ойнау құқығын патша әулеті меңгерген. Тіпті бал ашып, болжал айту құқығы тек шаңдардың патшасында ғана болған. Сүйек жазуларында Шаң патшасының бал ашып, жауын-шашынды, аңшылықты және жорықтар мен соғыстарды болжағандығы жазылған [19]. Шаң патшалары ерекше құқыққа ие азын-аулақ адамдардың ғана бақсылықпен айналысуына жол қойған. Кейде, шияң патшалары бақсылардың басы (群巫之长) аталып отырған [20]. Олар қараша халықтың бақсылық етуіне, бал ашып сәуегейлік айтуына тиым салған.

Бұл шаңдардың шаманизмнен, оның бақсы-балгерлерінен жерігендігінен емес, қайта оны жоғары билік жүйесіне енгізгендігін, ерекше қастерлеп, тек патша әулетінің уысында ғана ұстауды, халықты шаманизм арқылы басқаруды көздегендігінен екендігі белгілі.

“Ханнамада”: “Бән Чау батысқа сапарға аттанатын болған соң, алдымен Үдүнға барды. Гуәңдік хан елшілерін төтенше салқын қарсы алды. Оның үстіне олар бақсы-дуақандарға сенетін. Дуақан: “Хандіктерге неге бейімсіңдер деп тәңірім шамырқанулы. Хан елшілерінің бірінің қаракер аты бар, тездеп соны сұрап әкелің, маған атап сойыңдар”, – деді” деген мәтін жолығады, және “Ғүн елінде бір жылдан артық тұрған Нейс санғұнының әтуерленіп кеткеніне Уй Лүйдің қызғанышы қозды. Бұл кезде Тәңірқұттың шепесі дертке шалдыққан еді. Уй Лүй марқұм болған Тәңірқұттың (Ғалүкганің) ренжігенін ғүн бақсыларына болжаттырып: “Біз бұрын жасақтарымызға құрбандық атап тұрушы едік, Нейс санғұнын тірі ұстап құрбандыққа атаңдар деп көп айтқан едім, бұл әліге дейін неге орындалмады?” деген сөзді айтқызды. Содан кейін Нейс санғұны қамауға алынды. Ол: “Мен өлсем де ғүнның тұқымы құриды” деп лағнат айтты. Сонан Нейс санғұны құрбандыққа шалынды” делінеді.

Міне ғұндардың бақсылары, өз еліне елшілікпен келген Хан елінің елшісінің мінген көлігін, тіпті ғұндарда тұрған Нейс санғұнының өзін құрбандыққа шалдырған. Бұдан ғұндарда бақсының орнының қаншалық жоғарылығын, олардың билікке қаншалық араласқанын білеміз.

Ғұндар жорыққа аттанғанда, тағы басқа келелі істерге шешім жасағанда бақсыға жүгініп отырғандығы деректерден байқалады. “Сонау үйсін, қаңлы дәуірлерінде арнаулы тасаттықтарды басқаратын шаман пайда болды...

Шаман – арнаулы діни қимылдарды жүргізетін бақсы. Адам мен әулие арасындағы елші. Барлық дәстүрлі салттардың айнымас қорғаушысы. Олар адамдар арасында аса жоғары беделге ие” [21].

“Жоунамада ” түріктер және олардың бақсышылығы, бишілігі туралы мынадай баян жолығады: “Түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі сақ (索国) елінен шықты. Олардың ұлыс абасы Адам бек деп аталды. Олар он жеті ағайынды еді. Оның бірі Іді Нышида еді, ол қасқырдан туды. Адам бектер тумасынан өте ақымақ болды да, мемлекеттері жойылып кетті. Ал Нышиданың табиғаттың өзгеше құбылысын сезетін қасиеті бар еді. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын еді. Ол екі әйел алды. Оларды жаз бен қыс тәңірінің қыздары дейді. (Оның бірі) бір құрсақ көтеріп төрт ұл тапты. Оның бірі аққуға (白鴻) айналды; біреуі Абасу мен Кем өзендері (劍) арасынан Қырғұр деген мемлекет құрды; енді бірі Чатша судың бойынан мемлекет құрды; тағы бірі Бас чатшап тауында мекендеді. Бұл - оның үлкен ұлы еді. Бұл тауда Адам бектің ұрпақтары да болды. Олар көбіне аш-жалаңаш жүруші еді. Үлкен ұлы от шығарып олардың бойын жылытты, асырады және барлығына қолғабысын тигізді. Осылайша олар үлкен ұлды қошаметтеп, өздерінің билеушісі етіп сайлады. Бұған түрік деген атақ берілді. Оның өз аты - Нағыз түрік шад еді. Нағыз түріктің он әйелі болды. Балаларының барлығы шешелерінің әулетінің есімімен аталды. Ашпа - оның кіші әйелінің баласы еді. Нағыз түрік өлгеннен кейін он әйелдің балалары өздерінің ішінен біреуді таққа отырғызуды ұйғарды. Олар бір бәйтеректің түбіне жиналды. Олар: “Қайсымыз осы бәйтерекке жоғары секірсек, сол таққа отырады” деп уәделесті. Ашпа жасының кішілігіне қарамай бәрінен биік секірді. Сонан бауырлары оны Ағын шад деген лауазыммен қошаметтеп таққа отырғызды”.

Демек, біріншіден, түріктің ең алғашқы түрік атаған көсемі Нағыз әуелі бақсы болған; екіншіден, ағашқа секіру өнерін сынау арқылы мұрагерлік таққа ие болатын болған. Алтайда мекендеген татарлардың бақсылық қимылында ағашқа шығу (өрмелеу) әдеті болған. Бұл ағашқа секіру іс жүзінде бақсылық бидің бір түрі; үшіншіден, Жапон оқымыстысы 白鸟库吉 зерртеулерінде, түріктердің Ашпа әулетінің аты дәл түрік тіліндегі ashina сөзінің баспа-бас алынуы дейді. Ол көне қытай тілінің дыбысталу заңдылығына сай, үйсін (乌孙) ұлысының атын да “секіру” мағынасындағы ashina, ashina сөздерінен келген деп қарайды.

Юан хандығының Шиянзұң патшаның (Мөңкенің) туа біткен бір мінезі – саятшылықты жақсы көрді. Өзі мұнысын ата-бабамнан келе жатқан салтқа құрмет етуім, басқа елдердің патшаларын өнеге тұтқаным емес деуші еді. Бірақ ол бақсы-балгерлерге айрықша сенуші еді. Қандай іс істесе де, соларды құрмет тұтып, солардан жөн сұрап отыратын еді. Бұлай істемеген бірде-бір

күні жоқ десе де болады, ол өзінің бұл ісінен өмірі бой тартып көрмеген еді [22].

Батыс түріктер арасына VI ғасырда келген рим монағы Zemarachus, 598-жылдар айналасында келген француз монағы Theophylacte Simocatta, одан да кейінгі керей, наймандардың арасына келген батыс монахтары түгелдей шаман бақсылары және олардың бақсылық ойындары (билері) туралы жазады.

Шаман бақсыларының түріктер ішіндегі орны ерекше зор болған. Шамандар - көк тәңірдің өзі ұнатып қолдайтын, “тәңір иелерімен тілдесуші, кей иелерге тілін алғызушы” кісісі [23]. Олар тәңір ие мен адамдардың арасын жалғастырушы, аруақтармен, ие, киелермен жолығып тұратын “перісі” бар ерекше жаратылған, сәуегей жандар есептеледі.

Ірі әскери қимылдарды түгелдей шаман бақсылары бақсылық ойнау (билеп), бал ашу, сәуегейлік айту арқылы белгілеп отырған. “Шаман - сиқыры бар және басқалардан білімі артық адам. Ол - ақын, күйші, сәуегей, сонымен қатар ол - дәрігер” [24]. Олар жын шақырып, бақсы ойынын ойнайды; көкпен, иелермен тілдеседі; ел кезіп сәуегейлік, балгерлік істейді - бал ашып ғайыпты болжайды, алақанға қарап немесе құмалақ салып, адамдардың тағдырын сөйлейді. Адамдардың (аурулардың) тамырын ұстап, оларды ұшықтайды. Дәрі-дәрмекпен емдеп, тәуіптік істейді. Жын шақырып ойнағанда әр бақсының айтатын арнаулы сарыны (әуені), домбыра, қобызда ойнайтын күйі болған. Қазақ бақсылары барлық бақсылардың арғы атасы, пірі деп Қорқытқа (Дада Қорқұдқа) сиынып, Қорқыт күйін орындайтын болған. Олардың кейбіреуі басына аққу терісін жамылып, мойнына әлем байлап, аса таяқ асынған дуана болды. Олар атқа мініп, зікір айтып, ел кезіп жүретін. Бұрынғы кезде бақсылардың беделі жоғары болды. Қазақ қауымы оларға сенетін және оларды құрметтейтін, әсіресе, ауру-сырқауға тап болғанда, бақсы шақырып немесе оларды іздеп барып емделетін. Бақсы-балгер, құшынап, тәуіптердің емшілік өнері атадан балаға мұра болып жалғасқан. Қазақтар ислам дінін қабылдағаннан кейін де бақсы-балгерлер ел ішінде көп болды. Бірақ олар дәуір өте келе беделді орнынан айырылып ислам дініне бейімделді. Ескі шамандық сарынға “алла хақ” деген сияқты исламдық мазмұнды қосып айтатын болды. Ондай бақсы-балгерлер, құшынаптар қазақта әлі күнге дейін аздап кезігеді [25].

Би билеу мен биліктің немесе билік айтудың байланысы: Былай қарағанда би билеу мен биліктің еш қатысы жоқтай көрінеді. Іс жүзінде ертеде бұларда белгілі байланыс болған. Ел басы болған немесе ел басының ең жақын ақылшысы болған шаман бақсылары қоғамдық мәселелердің сан-саласына болжам жасап, уағыз қойып, билік айтатын болған. Осындағы басты тәсіл тағы да бақсылық ойнап, би билеп тәңірмен, ие-киелермен, аруақпен тілдесетін, солардың берген “аянына” сай билік айтатын болған.

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

XVII ғасырда тірлік кешкен Махмұд Ибн Уәли өзінің “Бахр әл-әсрәр фи манақиб әл-әхияр” атты еңбегінде “Жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуі тірліктен азат адамдардың” барлығы би деп аталғанын жазып кетті.

Ал «би» сөзінің мағынасына келсек, қазақ тілінде ол бірнеше мағына беретіні белгілі. Егер бұған дейін би сөзі әлеуметтік категорияны білдіретін бек сөзінен туындап, сол мағынада ұғынылса, алғашқы ұлттық мемлекет құрылған сәттен бастап би сөзінің мән-мағынасы кеңейді. Біріншіден, ол хан кеңесшісі деген мағынаны берді. Екіншіден, қазақ хандығының басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынасының нәтижесінде елші болып баратын ресми өкілдер билерден құралатын болды. Үшіншіден, би сот билігін жүзеге асырушы адам болып есептелінді. Төртіншіден, бидің алдыңғы міндетін атқаруға қажетті қасиеттердің негізінде оның сөзге ұста, пешен деген лексикалық мағынасы қалыптасты.

Жоғарыда ауызға алғанымыздай, В.В.Бартольд “бек” сөзінің сонау орхон-енисей жазбаларынан бастап кездесетінін, осы орайда терминнің таза түркі сөзі ретінде кейіннен би сөзіне айналғанын айтады. В.В. Бартольд би термині XV ғасырдан бері қарай ғана кездесе бастайды дей келе, зерттеушілердің арасында тұңғыш рет қазақтың биі мен қырғыздың манабы ұғымдарының өзара тығыз байланыстылығына көңіл аударады. Іс жүзінде қазақ қоғамындағы ақсүйек, қарасүйек, төре, қараша ұғымдары мен сұлтан, би, батыр, бай, төлеңгіт тәрізді әлеуметтік категорияларды алғаш рет талдаған ғалым Е.Бекмахановтың пікірінше, қазақ қоғамындағы билер – айрықша құқықтық және экономикалық артықшылықтарға ие болушы топ өкілдері. Ақсүйек тұқымы болып есептелетін сұлтандармен салыстырғанда көпшелі қауымның өз арасынан шыққан ру-тайпаның игі-жақсылары. Аумалы-төкпелі, алмағайып замандарды бастан кешкен халықтың өзіндік басқару жүйесі болды, ел қамын жеген ерлері, күн сайын дерлік бетпе-бет келіп отырған жер дауын, жесір дауын, барымта-сырымта дауларын шешіп беретін би-пешендері болған. Қазақ қоғамындағы билерге жүктелген міндет аса жауапты болған - бұзылған құқықты қалпына келтіру, дау-таластарды шешу, әділдік орнату, қылмыстың алдын алып, қоғамда тыныштықты қамтамасыз ету, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді уағыздаушы, жауласқан рулар мен қауымдарды елдестіру. Билер неғұрлым көп болса, соғұрлым ел ішінде тәртіп берік болады деп есептелген. Көнеден қалған “би көп болса елдің құты” деген сөз осыны меңзейді. Би атағына әркім де терең парасатты ақыл-ой, қиыннан қиыстырар тапқырлық, елдің тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ата-баба жолын білгендік, асқан пешендік пен қара қылды қақ жарған әділдік тәрізді ізгі қасиеттері арқылы ие болады. Билік кесу кезінде олқылықтар жіберу, би үшін бедел, атақ-абыройдан айырылу - ең үлкен жаза. Қазақ халқы қай кезде де орақ тілді, от ауызды, қара қылды қақ жарған әділ билерің, пешендері мен ақындарын ел билеген хандарынан бетер қадір тұтқан. Олар

айтқан кесімді сөздер ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, тұтас бір халықтың даналық мектебіне айналған. “Билер кім?” деген сұраққа мынандай тұжырымдалармен жауап беруге болады: Би - көсем, шешен, ақын, заңгер, елші, мәмілегер, жүрек жұтқан батыр, саясаткер, қоғам қайраткері, ойшыл ғалым, психолог, әртіс, тәрбиеші. Сондықтан да халықтың билерді өзінше сипаттауы да жиі ұшырасады.

Сайып келгенде, арғы заманның билері шамамен бақсылары болған. Ол кезде бүкіл елдің ең білімдісі де, ең тылсым, сәуегей абызы да, кез келген қоғамдық мәселеге болжам жасап, билік айту салауатына иесі де дәл осы бақсылар болған. Тіпті байырғы Қытайда Шаңдардың патшалары бақсы болған, түріктер бақсылық өнер көрсету (би билеу) арқылы ізбасар таңдаған, т.б. Билік иесі бақсылар билік айту алдында биге басып бақсылық ойнайтын болған. Сонымен, билік, би билеу, билік айту бір түйінге айналған немесе бір түйіннен таралған. Бұл биліктегі “би” мен би билеу дегендегі “би” биліктің төркіндес болуының себебі.

Би билеу мен билікті білдіретін екі “би” сөзінің этимологиясын жоғардағыдай талдауда Бартольдтың билікті білдіретін “би” сөзі түрік бітік тастарында жолығатын “бек”, “беклік” сөзінен өзгеріп келген деген тұжырымын терістеуден аулақпыз.

Біздің бұл мақаламызда, Бартольдтың пікірін құптай отырып, дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің иесін білдіретін “би” мен саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделіп көрсетілетін көне өнер түрі “би” екеуі байланысты, яғни бір түбірден тараған дегенді ұсынбақпыз. Яғни, түрік бітік тастарындағы мәтіндерде жолығатын билікті білдіретін “би” сөзінің арғы тегі “бек” сөзі болсын, соңғы көне түркі жазбаларында жолығатын би билеу дегенді “биліктің” арғы төркіні деп қарауға болатын “бүдік” сөзі болсын, осының барлығының арғы тегі бақсылыққа барып тірелетіндігін, әрі бұл екі сөздің де (бек мен бүдік) өзара тектес екендігін көрсету.

Ең соңғы бір мәселе, қазақ тіліндегі “биліктің” арғы төркіні би билеудегі би ме, әлде биліктегі би ме? Бұл екеуінің қай бірінің де болу мүмкіндігі бар. Шаманның бақсылық ойнап (би билеп) барып шығарған билігі, оның құқығы сол би атымен аталған болуы да немесе шамамен өзі би болғандықтан оның ойнаған ойыны да солай би аталған болуы мүмкін. Тағы бір жағынан, моңғұл тілінде би билеу дегендегі “би”: бужиг (бұл көне түрік тіліндегі “бүдікпен”) төркіндес әрі моңғұл тіліне түркі тілі арқылы барған болуы мүмкін; билік сияқтылар бүкілдей басқаша, ноёрхол, захирах т.б. бек деген сөз язгууртан. Бұлардан білеріміз, “би” сөзінің әсілгі төркіні би билеу дегендегі би. Ал биліктегі осы би билеудегі “би” сөзінен барған деп қарауға болады. Қазақ тіліндегі би билеудегі “би” көне түрік тіліндегі “бүдіктен”, биліктегі “би” “бектен” өзгеріп келген деген күнде де жоғарыдағы қорытынды құрыла береді.

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

Бұл арада билікті білдіретін “бек” сөзі мен би билеудегі “бүдік” сөзінің төркіндігін ішкерілей зерттеуге тура келеді. Қазақ тілінде “бек”, “бектік” сөздері сақталып қалған. Ол, өзін емес басқа осы атты ұстанғандар арқылы жетіп тұрған болар. Кейінгі қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақта бек лауазымы да, бектік те болған емес. Қайта ол “билік”, “би” түрінде сақталған.

Көне түрік тіліндегі билікті көрсететін “бек” пен би билеу деген мағынасындағы “бүдік” те дыбыстық жақтан тым жақын, бірі-бірінен өзгерген деп қарауға болады. Тіпті, бір жағынан түркі тілдеріндегі “бақсы” сөзі де осы “бек” (бекші) сөзімен төркіндес болуы мүмкін. Бұл ішкерілей зерттеуді қажет етеді. Осылай болса, бақсы, би (би билеу), би (билік) үшеуі бір түйіннен таралған деп қарауға болады да, бақсы не биші, не билік иесі мағынасын береді.

Тіпті бұл арада, егер қазақтағы “би” сөзі көне түркінің би мағынасын беретін “бүдік” сөзінен келген деген күннің өзінде және осы “би” сөзіне қазақ, қырғыз, татар, тывалардың мұрагерлік еткені байқалады. Бұл сөз ұйғұр, өзбектерде “үсұл”, түрік, әзерилерде батыстықтарша “таңсы” болып қалыптасқан.

Би билеудегі “би” сөзі ұйғұр, өзбек тілдерінде үсұл (usul); қазақ, қырғыз, татар, тыва тілдерінде би (bij); әзери, түрік тілдерінде таңсы; сібеппе mahsin; парсыша: رقص; арабша: الرقص (дәрәқыс).

Біз жоғарыда, жапон оқымыстысы 白鸟库吉 тың, түріктердің ашна әулетінің аты дәл түрік тіліндегі ashina сөзінің баспа-бас алынуы, ол көне қытай тілінің дыбысталу заңдылығына сай, үйсін (乌孙) ұлысының атын да “секіру” (билеу) мағынасындағы ashina, ashina сөздерінен келген деп қарайтындығын айтқан едік. Бәлкім, ұйғұр, өзбек тілдеріндегі биді білдіретін “үсұл” сөзі осымен байланысты болар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дужан К. “Көкпекті округі қазақтарының үйлену әдет-ғұрыптары”, 1885 ж. 28-ақпан.
2. Баскаков Н. «Түркі тілдері» (ұйғұрша), Бейжин, Ұлттар баспасы, 1986 ж.
3. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月. Жаң Гуанжы. «Әсемөнер, миф және тасаттық». 2002 ж. ақпан.
4. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
5. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
6. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
7. “Он екі мұхам жөнінде” (ұйғұрша басылым), 34-бет, Ұлттар баспасы, 1981 ж. Бейжиң.
8. Құмарұлы Я. “Алыстағы ата мұра”, Ұлттар баспасы, 2003 ж. Бейжиң.
9. 林河: 《中国巫雉史》, 花城出版社, 2001 年. Лин Хы: «Қытай бақсылық тарихы», 2001.
10. 林河: 《中国巫雉史》, 花城出版社, 2001 年.
11. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 辽宁教育出版社, 2002 年.
12. 林河: 《中国巫雉史》, 543 页, 广州, 花城出版社, 2001 年.
13. «楚辞» (Чу өлеңдері)

14. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
15. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
16. 《郭沫若全集》，考古版第一卷，84页，科学出版社，1982年版。《Go Mopo шығармалары». Археология. 1 том, Ғылым баспасы, 1982.
17. 岑仲勉：《楚辞注要翻案的有几十条》，中山大学学报，1961年，第2期。Сын Жоңмиян: «Чу өлеңдеріндегі Гүманды түйіндер», Жоңшан университеті ғылыми журналы, 1961. №2.
18. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
19. 张光直：《美术、神话与祭祀》，辽宁教育出版社，2002年。
20. 张光直：《美术、神话与祭祀》，辽宁教育出版社，2002年。
21. Юан тарихы 3-бума, Билік баян-3, Шиянзұң (мөңке).
22. 苏北海：《哈萨克文化史》，新疆大学出版社，1989年，168页。Су Бейхай: «Қазақ мәдениет тарихы», 1989.
23. Сәкен Сайфуллин. “Шығармалар” 6-том, 56-б.
24. Қытайдың будда тарихы (қытайша), 83-б.
25. Мырзақанұлы Ж. “Қазақ мәдениетінің айдыны”, Шинжияң жастар-өрендер баспасы, 2006 ж. мамыр.

РЕЗЮМЕ

На первый взгляд происхождение слово «Би» кажется банальным, но его истинное значение находится в глубине. Все это сходится к вопросам от куда происходит суть этого слово. Как его нужно понимать, было ли у казахов это «Би» (танец) если было, то с каких времен. Обращается внимание на взаимосвязь между танцами (би билеу) и властью (билік). Автор в своей статье научно анализирует происхождение слово.

(Кумарұлы Я. Происхождение слово «Би»)

SUMMARY

At first glance, the origin of the word "Be" seems trite, but its true value lies in the depths. All this converges to questions from where comes the essence of this word. As it is necessary to understand whether the Kazakhs is the "Be" (dance), if so, what times. Draws attention to the relationship between these dances (bi Bileu) and power (Bilik). Author in his article analyzes the origin of the word science.

(Kumaruly Ya. Origin of the word "Bi")

ÖZET

“Biy” kelimesinin anlamı çok eski ve derindir. Onu açıklamak için, biy sözü nereden, ne zaman çıktı? Onu nasıl anlamalıyız? Kazaklarda eskiden biy kelimesi var mıydı? Yazar Bu ve Bunun gibi birkaç soru yu cevaplandırmaya çalışmaktadır.

(Kumarulu Y. “Biy” kelimesinin kökü)

М.М.БАХТЫБАЕВ

*Археология ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері
ҚА.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті*

АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ ХАТТАМАЛАРЫ

Мақалада Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің 20 жыл бойы атқарған ізденіс жұмыстарының нәтижелері, жыл сайын жарық көрген үйірме жинақтары сараланып, қазақ жерінде орналасқан ескерткіштері және оларға арналған мақалалар саны жайлы сөз болады.

Кілт сөздер: Үйірме, хаттама, археология әуесқойлары, ескерткіш, сәулет.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің археологиялық және сәулет өнері ескерткіштерін зерттеуде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің атқарған қызметі ауқымды болып, үйірме жергілікті жерде құрылған алғашқы ғылыми өлкетану ұйымы ретінде танылды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі 1895 жылы Ташкент қаласында құрылып, 1917 жылға дейін жұмысын атқарып келді. Үйірменің белсенді мүшелері В.В.Бартольд, С.М.Граменицкий, Н.П.Остроумов, П.Н.Ахмеров, А.А.Диваев, И.Г.Пославский, Н.С.Лыкошин, С.Г.Маллицкий, А.А.Калинин, Е.Г.Смирнов, В.А.Каллаур, В.П.Лаврентьев, А.К.Кларе, А.А.Черкасов, В.П.Панков, Н.Н.Пантусов, И.В.Аничков, В.П.Колосовский және т.б. болды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері өз отырыстарында археологиялық ескерткіштерде жүргізген зерттеулердің нәтижелерін баяндап отырды. 1896-1917 жылдар аралығындағы баяндамалар, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» деген атпен 21 жинақ болып жарияланды. «Хаттамалардың» алғашқы жинағы 1896 жылы (I жыл), ал соңғысы 1917 жылы (XXI жыл) жарық көрді. «Хаттамалардың» тек 1910-1912 (XV-XVII) жылдары аралығында үйірме мүшелері жасаған баяндамалар мен мәжіліс хаттамалары И.Т. Пославскийге арналған арнайы жинақ шығуына дейінгі уақытқа шегерілді [1], алайда бұл жинақ жарық көрмеді.

«Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндама хаттамаларының» алғашқы сандары Е.Т. Смирновтың Ташкент қаласында шығарып келген «Средне-Азиатский вестник» журналында басылып шықты [2]. Үйірме мүшелерінің 1897 жылдың 17 ақпанында өткен

отырысында вице-төраға Н.П. Остроумов «Средне-Азиатский вестник» журналы жабылуына байланысты, «хаттамалар» бұдан былай үйірме қаржысымен жеке жинақ ретінде басып шығарылатынын ескертті [3]. Бастапқы кезде «хаттамалар» таралымы 150 дана болды [4]. Ал, келесі 1898 жылы шығарылған «хаттамалар» 160 дана болып шықты. Тек соңғы жылдары «хаттамалар» жинағы (1914 ж.) 275 дана болып шыға бастады [5].

Алғашқы екі жылда (1896-1897 жж.) әр мәжіліс отырысының хаттамалары жеке-жеке шығарылған болса, ал, үшінші жылдан бастап бір жылдың барлық мәжіліс отырыстарының хаттамалары және олардың қосымшалары топтастырылып, жинақ ретінде шығарыла бастады. Бұл туралы белгілі шығыстанушы С.Ф. Ольденбург өз рецензиясында былай дейді: «Туркестанский кружок впервые решился объединить в одну брошюру свои интересные протоколы, нельзя не поблагодарить его за это... Туркестанский кружок определенно поставил себе свои задачи и с большим рвением и умением преследует их» [6].

В.В. Бартольд 1900 жылы жарық көрген «хаттамаға» (V жыл) берген рецензиясында былай дейді: «... настолько разнообразно и ценно в научном отношении содержание нового выпуска Протоколов» [7]. Сонымен қатар, ол 1913-1915 жылдар аралығында жарық көрген бес «хаттамалар» жинағында (XVIII-XX жылдар) көптеген қызықты мәліметтер барын атап өтіп: «Кружком были достигнуты успехи, признанные специалистами и дающие ему полное право оглядываться на пройденный путь с чувством нравственного удовлетворения», -дейді [8]. Ал, барон В.Р. Розен үйірменің құрметті төрағасына жазған хатында: «Мы здесь следим с большим интересом за деятельностью Туркестанского кружка любителей археологии и глубоко убеждены в том, что ему предстоит блестящее будущее в деле изучения истории и древностей Туркестанской окраины. Протоколы Кружка уже теперь представляют не мало полезных важных сведений и сообщений, и без сомнений, будут бывать таковыми и впредь», -деп жазды [9].

«Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамаларына» мақалалармен қатар, үйірме отырыстарының хаттамалары, үйірме атқарған жұмыстардың жылдық есебі және жергілікті «Түркістан ведомосі» газетінде және т.б. баспалардан басылып шыққан мақалалар да еніп отырған.

1896-1916 жылдар аралығында, үйірменің баспадан шығарған барлық жинақтарының жалпы көлемі - 2200 бет болды және оларға қоса 170-тен аса кесте, сурет пен жобалар жарияланды [10]. Төменде 1896-1917 жж. аралығында жарық көрген «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» жинағына енген мақала мен баяндамалардың саны, шыққан жылы, отырыстар өткен күндері және т.б. мәліметтер келтірілген (кесте 1).

Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің...

Кесте 1 - «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамаларына» енген мақалалар мен баяндамалардың саны, шыққан жылы, отырыстар өткен күндер.

Баспадан шыққан «Хаттамалардың» реттік саны	Баспадан шыққан жылы	Жинаққа енген үйірме мүшелерінің отырыстары, хаттамаларының өткен күні мен жылы	В.Миловановтың көрсеткіші бойынша жинаққа енген мақалалар саны	Баспадан шыққан мақалалар мен баяндамалар саны	Қазақстанда жүргізілген зерттеулерге арналған мақалалар мен баяндамалар саны
1	2	3	4	5	6
I жыл	1896	1895 ж. 11 желтоқсан, 1896 ж. 22 қаңтар, 26 ақпан, 1 сәуір, 3 маусым, 26 тамыз, 28 қазан	17	18	6
II жыл	1897	1896 ж. 11 желтоқсан, 1897 ж. 17 ақпан, 5 мамыр, 29 тамыз, 16 қазан, 10 қараша	27	30	18
III жыл	1898	1897 ж. 11 желтоқсан, 1898 ж. 12 қаңтар, 21 сәуір, 16 қараша, 11 желтоқсан	19	23	14
IV жыл	1899	1899 ж. 5 наурыз, 13 наурыз, 25 қыркүйек, 9 қараша, 11 желтоқсан	15	31	22
V жыл	1900	1900 ж. 7 ақпан, 27 наурыз, 11 қыркүйек, 11 желтоқсан	30	34	11
VI жыл	1901	1901 ж. 19 наурыз, 18 қыркүйек, 11 желтоқсан	18	21	11
VII жыл	1902	1902 ж. 1 мамыр, 16 тамыз, 1903 ж. 15 қаңтар	7	9	2
VIII жыл	1903	1903 ж. 22 қыркүйек, 17 желтоқсан	11	14	7
IX жыл	1904	1904 ж. 12 қараша	7	8	5
X жыл	1905	1905 ж. 28 наурыз, 23 желтоқсан	8	10	5
XI жыл	1906	1906 ж. 5 мамыр, 20 қазан, 11 желтоқсан	8	10	4
XII жыл	1908	1907 ж. 27 ақпан, 11 сәуір, 12 желтоқсан	10	11	3
XIII жыл	1909	1908 ж. 23 наурыз, 26 мамыр, 17 желтоқсан	9	9	4

1	2	3	4	5	6
XIV жыл	1910	1909 ж. 31 наурыз, 14 қазан, 14 желтоқсан	6	7	-
XV жыл	бұл жылдар аралығында - үйірме мүшелері жасаған баяндамалар мен мәжіліс хаттамалары - И.Т.Пославскийге арналаған жинақ шығуына дейінгі уақытқа шегерілді				
XVI жыл					
XVII жыл					
XVIII жыл (XVII жыл)	I бөлім- 1913 II бөлім -1913	1912 ж. 11 желтоқсан, 1913 ж. 29 қаңтар, 4 наурыз, 30 сәуір, 9 қыркүйек, 28 қыркүйек, 15 қазан	11	14	-
XIX жыл	I бөлім- 1915 II бөлім -1915	1913 ж. 11 желтоқсан, 1914 ж. 12 ақпан, 17 наурыз, 19 мамыр, 8 қыркүйек	8	8	-
XX жыл	I бөлім- 1915 II бөлім -1916	1914 ж. 30 желтоқсан, 1915 ж. 14 ақпан, 15 сәуір, 14 маусым, 5 тамыз, 11 қараша	8	11	-
XXI жыл	1917	1916 ж. 2 маусым, 5 қазан, 30 желтоқсан, 1917 ж. 2 наурыз	-	11	3
Барлығы: I-XXI			230	279	115

В. Миловановтың дайындаған «За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.12. 1895 г. до 11.12. 1915 г.» атты хронологиялық көрсеткішінде 230 ғылыми мақала басылып шыққанын көрсетеді [11]. Бірақ біз бұл мақала санын шартты түрде алып отырмыз. Себебі, В. Милованов бір автордың бірнеше мақалаларын топтастырып жазғанын және бірқатар мақалаларды өз көрсеткішіне енгізбегені анықталды [12].

Б.В. Луиннің көрсеткішінде I-XXI жинақта жалпы басылып шыққан 279 мақала мен баяндамалардың саны көрсетілген [13]. Бірақ В. Миловановтың «За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.12. 1895 г. до 11.12. 1915 г.» атты көрсеткішінде және Б.В. Луиннің «Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.)» атты мақаласында үйірме мүшелерінің «ПТКЛА за второй год его деятельности» атты бөлімінде келтірілген мақала мен баяндамалар тізімінде: В.А. Каллаурдың баяндамасы «О Карахане и мазарах Аулиеата и Айша биби» деп берілген [14]. Ал, В.А. Каллаурдың баяндамасынан кейін оқылған В.В. Панковтің «Мазар Аулие ата» (баспаның

жіберген қателігінен «Мазар Аулие ата» дегенінің орнына «Мазар Айша бибі» деп басылып кеткен) баяндамасы ескерілмеген [15]. Бізше, В. Милованов оның соңынан Б.В. Луниин да В.А. Каллаур мен В.В. Панковтің баяндамаларын біріктіріп жіберген. Сол себептен, В.В. Панковтің баяндамасы жеке баяндама ретінде танылып, оны жалпы баяндамалар санына енгіздік.

Б.В. Луниин библиографиялық көрсеткіштің «ПТКЛА год третий» атты бөлімінде «Легенда о Джанкенте...» атты мақаланың авторы Е. Александров деп береді [16], бірақ үйірме мүшелерінің баяндамаларын саралай отырып «Легенда о Джанкенте...» атты тақырып бойынша И.И. Гейер баяндама жасағанын анықтадық [17]. Мүмкін Б.В. Луниин мақалада И.И. Гейер Е. Александровтың Джаркент жайлы жазып алған аңызын және онда жүргізген қазба жұмысы жайлы баяндағандықтан бұл мақала авторы Е.Александров деп көрсеткіште көрсеткен болар.

Сонымен қатар, ХХІ жинаққа енген №1-ші (02.06.1916 ж.) және №4-ші (02.03.1917 ж.) хаттамаларда да Түркістанда орналасқан Ахмет Ясауи мешітінен (ханакасынан) қола шырағдан ұрланғаны туралы және мешітте қалған көне жәдігерлерді сақтау мәселелері қаралды. Ал №3-ші (30.12.1916 ж.) хаттамада үйірме мүшесі И.А. Кастаньенің Темір станциясынан 45 верст жерде, Бөген өзенінің бойында орналасқан Бұзық қалашығы туралы қысқаша баяндамасы келтірілген [18].

Үйірме хаттамаларында қала, елді мекен орындарын авторлар әр түрлі атаулармен берген, солардың ішінде «төбе», «қорған», «төбе тәрізді қорғандар», «төбе тәрізді үйме», «қалашық», «ірі молалар» және т.б аталуы ертекті болып кездеседі. Ері осы терминдермен басқа да ескерткіштерді атайды.

Қорыта келгенде, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі 20 жыл бойы атқарған ізденіс жұмыстарының нәтижелерін жыл сайын жарық көрген үйірме жинақтарында баяндап отырды. Алғашқы екі саны (1896-1897 жж.), әр мәжіліс отырысының хаттамалары жеке-жеке «Средне-Азиатский вестник» журналының ай сайын жарық көрген сандарында шығарылған болса, ал үшінші жылдан бастап бір жылдың барлық мәжіліс отырыстарының хаттамалары мен оның қосымшалары топтастырылып, жинақ ретінде шығарыла бастады. Хаттамаларда жалпы шыққан мақала мен баяндамалар саны 279, оның ішінде Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштеріне арналған 115 ғылыми мақала мен баяндамалар жарияланған. Оның 91 мақала, 1 рапорт және 23 хаттамалар мәтінінің ішінде басылып шыққан баяндамалар. Түркістан генерал-губернаторлығының жалпы жер көлемінің басым көпшілігін қазіргі Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірлері алып жатса да онда орналасқан ескерткіштерге үйірме тарапынан аз көңіл бөлінгені байқалады.

Үйірме мүшелері хаттамаларда жариялаган мақалалар мен баяндамалардың 6 Лепсі, 3 Жаркент, 10 Қапал, 3 Верный, 36 Әулиеата, 22 Шымкент, 16 Перовск, 8 Қазалы, 2 Қостанай уездерінің, 1 Семей және 2 Шығыс Түркістан өңірлерінің ескерткіштеріне арналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент, 1915. - С. XVI. прил.
2. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 1-іс, 54-55-п.
3. Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 17 февраля 1897 года, в зале генерал-губернаторского дома // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент, 1897. - С. 15.
4. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 5-іс, 3-п.
5. ӨР ОММ, И.71-қор, 1-тізбе, 21-іс, 83-п.
6. ЗВОРАО. - Т. XII. - Вып. 1. - 1900. - С.27-28.
7. ЗВОРАО. - Т. XIII. - 1901. - 114.
8. Бартольд В.В. Протоколы ТКЛА, годы восемнадцатый, девятнадцатый, двадцатый // ЗВОРАО. - Т. XXIII. - 1915. -С.217-226.
9. Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй) // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент, 1897. - С. 1-5.
10. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент, 1915. - С. V. прил.
11. Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мақсаты мен міндеттері // Алаш. - Тарихи-этнографиялық ғылыми журнал. - № 3 (24). - 2009. - 132 - бб.
12. ПТКЛА (1914-1915), XX. - Вып. 2. - Ташкент, 1915. - С. 158-169; ПТКЛА (1915-1916), XXI. - Ташкент, 1917. - С. 105-111; Очерк деятельности Туркестанского кружка любителей археологии за первое десятилетие его существования (1895-1905 гг.) // ПТКЛА (1904-1905), X. - Ташкент, 1905. - С. 3-22. прил.
13. Лунин Б.В. Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.) // История материальной культуры Узбекистана. - Вып. 1. -Ташкент: изд. Академии наук Узбекской ССР, 1959. - С. 235-252.
14. За двадцать лет. Указатели хронологический и предметный к «Протоколам заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» с 11.XII. 1895 г. до 11.XII. 1915 г. / Составиль В. Милованов // ПТКЛА (1914-1915), год XX. - Вып. 1. - Ташкент: типогр. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1915. - С. VIII. прил.
15. Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 5 мая 1897 года в зале генерал-губернаторского дома // ПТКЛА (1896-1897), II. - Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1897. - С. 7.

Бахтыбаев М.М. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің...

16. Лунин Б.В. Библиографический. Именной и географический указатели к протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии (1895-1917 гг.) //
17. История материальной культуры Узбекистана. - Вып. 1. -Ташкент: изд. Академии наук Узбекской ССР, 1959. - С. 238.
18. Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1897 года по 11 декабря 1898 года (Год третий) // ПТКЛА (1897-1898), III. – Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1898. - С. 2.
19. ПТКЛА (1915-1916), XXI. – Ташкент: типогр. «Туркестанские ведомости», 1917. – С. 105-111.

РЕЗЮМЕ

*В статье анализируются протоколы Туркестанского кружка любителей археологии на основе которых определены число статей посвященных памятникам Казахстана.
(Бахтыбаев М. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии)*

ÖZET

*Makalede Türkistan arkeolojik grubu 20 yıldan beri Kazakistan'daki tarihi eserlerin kazısını yapmakta, buradan eserlerin analizini yapmakta ve bu eserlerin Kazakistanda diğer yerlerde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen buluntularda bağlantısına açıklamakta ve bunlarla ilgili makaleler çıkartmaktadır.
(Bahıtbayev M. Türkistan Arheolojik grubunun Protokolleri)*

SUMMARY

*The article analyzes the protocols Turkestan fans of archeology which are defined on the basis of the number of articles devoted to the monuments of Kazakhstan.
(Bakhtybayev M. Protocols of Turkestan circle of Archeology fans)*

Ә.КЕРІМҰЛЫ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

ЙАСАУИ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Данышпан бабамыз Йасауидің өмірі мен шығармашылығын зерттеу ісі ертеден қолға алынғаны белгілі жасайт. Өмірі мен хикметтері туралы қысқаша түрде айтылған мағлұматтар Ә.Науаи еңбектерінде де кездеседі. Бірақ өкінішке орай, ондай құнды деректердің бәрі бірдей бізге жеткен жоқ. Оның бірнеше себептері бар. Соның бірі – Кеңестік дәуірдегі солақай саясаттың салдары екені көпшілікке мәлім.

Соңғы 15-20 жыл көлемінде Йасауи хикметтері Ташкентте, Қазанда, Түркіменстанда жеке кітап болып басылып, зерттеу жұмыстары да жүргізіліп келеді.

Біздегі Йасауитану 1990 жылдардан бері қарай жандана бастады. Үлкенді-кішілі зерттеу жұмыстары жазылды. Ол жұмыстар, негізінен, Йасауидің өмірбаяны, діни қызметі, діни-идеологиялық жолы туралы болып келеді. Мақалада осы еңбектерге қысқаша шолу жасалды.

Кілт сөздер: Дін, ислам діні, тариқат, хикмет, сопылық, түпнұсқа, көшірме.

Ұлы ойшыл, данышпан ақын Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы «Диуани Хикмет» деп аталады (Еңбек қазақ тіліне «Даналық кітабы», «Даналық сөздер», «Ақыл кітабы», «Данышпандық жинағы», «Парасат жинағы» деп әр түрлі аталып жүр). Бұлай аталуы 16-ғасырдан беріде ғана екен. Әуелде «Құдай жолының әдебі» деп аталышты [1, 10].

Қ.А.Йасауидің өміріне, қызметіне қатысты деректер мен ауызша жеткен мәліметтер, аңыздар көп. «Осындай қат-қабат мәліметтер арасынан ақиқатын табудың өзі қиын», – дейді белгілі йасауитанушы Намық Кемал Зейбек [2, 82].

Қ.А.Йасауи Оңтүстік Қазақстандағы Сайрам (Исфиджаб) қаласында дүниеге келді. Сайрам қаласы өте ертеден аса маңызды ислам орталығы болатын.

«Қ.А.Йасауи – шыққан тегі жағынан түрік. Әкесі Исфиджабта атақ-даңққа бөленген әулие Әзірет Әлінің ұрпағы Шейх Ибрахим екендігі белгілі. Анасы – Мұса шейхтің қызы Айпа (қазақтар Қарашап ана дейді). Мұса шейх та Исфиджабта әулиелік кереметімен танылған адам болған. Тарихи деректерде Ибрахим шейхтің Ахмет және Гауһар атты екі перзенті болғандығы туралы мәліметтер басым» [3, 425].

Қ.А.Йасауидің туылған жылы белгісіз. Көпшілік зерттеушілер 1166-1667 жылдары қайтыс болған деген болжам айтады. Бір аңыз бойынша жүз жиырма, басқа бір аңыз бойынша жүз отыз үш. Ясыда тарап жүрген аңыз бойынша жүз жиырма бес жыл өмір сүрген [4, 53]. Қ.А.Йасауи кесенесінің оңтүстік батыс жағында жүз, жүз елу метрдей жерде өзінің көзі тірі кезінде жер астынан салынған үлкен бөлме бар. Бөлменің терезесі жоқ. Бұл бөлмені кейбір еңбектерде «діншілдердің қырық күндік ораза ұстауына және құдайға құлшылық етуіне арналған жер асты мінажатханасы», – деп атаса [3, 430], енді бірінде «қылуетхана» деп атайды [5, 83]. Қылуетханада бір адам ғана сыятын кішкене бөлме бар. Күні бүгінге дейін сақталған. Оған баспалдақпен түседі. Ә.Дербісәлиевтің көрсетуінше, бөлменің кеңдігі 2x2, биіктігі бір жарым метрдей. Бөлменің екі қабырғасына шам қоятын текшелер де істелген [6, 156].

Қ.А.Йасауи Мұхаммед пайғамбардың (ғалейһи-с-салам) сүндеттерін парыз деп біліп, ол сүндеттерді өмір бойы мүлтіксіз орындап өткен ғұлама. Жасы 63-ке толып, пайғамбар жасына жеткеннен кейін, жарық дүниені тәрк етіп, қылуетханаға түсіп кетеді. 1897 жылы Ыстамбұлда басылған нұсқаның 22-хикметінде мынадай шумақ бар:

Жер үстінде өлмес бұрын тірі өлдім,
Алшыс үште сүндет деді, естіп білдім.
Жер астында [бар] жаныммен құлдық қылдым,
Естіп, ұғып жерге кірді Құл Қожа Ахмет.

«Диуани Хикметте» «сол себептен алшыс үште кірдім жерге» деген өлең жолдары бірнеше рет кездеседі. Осы деректерге сүйенген кейбір зерттеушілер оның 63 жастан кейін жер астына түскен кезін өлгенге санайды.

Қазақстандық йасауитанушы Мұхамедрахым Жармұхамедұлы «1166-67 жылдар ақынның қайтыс болған жылы емес, жер астына түскен 63 жасы болса керек. Жер бетінде қанша жыл жасаса, жер астында сонша жыл жасады. Ұлы ақын 1103 жылы туып, 1228 жылы қайтыс болады. Хикметінде айтылғандай, 125 жыл өмір сүрді» деп, оған дәлел ретінде «Хикметтен» мына жолдарды келтіреді:

Ерөңлөрдан фаиз уа футух алалмадым,
Йүз йігірмә бешкә кірдім білалмадым.
Хақ тағала тағатларын қыла алмадым,
Ештіб, уқуб йергә кірді Құл Қожа Ахмет [7, 10].

Аудармасы:

Ерөңдерден шабыт пен сыр ала алмадым,
Жүз жиырма бес жасқа келдім, біле алмадым.
Хақ тағала тағаттарын қыла алмадым,
Естіп, ұғып жерге кірді Құл Қожа Ахмет.

Тарихшы Зікірия Жаңдарбек «Насаб-нама» шежіресіндегі дерекке сүйене отырып: «Қожа Ахмет Йасауи ұзақ ғұмыр кешіп, 1080 жылдар шамасында дүниеге келіп, 1200 жылдар шамасында қайтыс болған болу керек», – дейді [8, 141].

Соңғы екі болжам бір-бірінен онша алыс кетпейді. Қалай болғанда да Йасауи бабамыздың ұзақ өмір сүріп, келер ұрпаққа мол мұра қалдырып кеткені аян.

Қ.А.Йасаудің неше хикмет жазғаны да белгісіз. Бір хикметінде 4400 екені айтылған:

Құл Хожа Ахмад һәр бір сөзің дәрдгә дәрман,
Талибларга байан қылсам қалмас арман.
Төрт мың төрт йүз хикмет айдым Хақтың фарман,
Фарман болса өлгүнчә сөзләсәм мен.

(Қазан, 1896, 209-б.)

Аудармасы:

Құл Қожа Ахмет әрбір сөзің дертке дәрмен,
Тәліптерге байан қылсам қалмас арман.
Төрт мың төрт жүз хикмет айттым Хақтан пәрмен,
Пәрмен болса өлгенше сөйлесем мен.

Түрік ғалымы Кемал Ераслан бұған күмән келтіреді. Шындықтан гөрі аңызға жақын. Қ.А.Йасаудің өзі емес, ізбасарларының бірі айтқан болу керек дегенді айтады. Өзбек ғалымы Ибраһим Хаққулов та осы пікірді қуаттайды [9, 40].

К.Ерасланның көрсетуінше, Қ.А.Йасаудің қазіргі қолда бар қолжазба нұсқалары мен басылымдарындағы хикметтерінің саны 250-ден аспайды екен («Дивани хикметтен» сечмелер, 1983, 42-б.). Сондықтан хикметтердің саны туралы бұндай болжам айту заңды да. «Диуани Хикметтің» әзірге белгісіз қолжазбалары, тіпті түшнұсқасы да келешекте табылып қалуы мүмкін деген үміт те жоқ емес. Ондай мүмкіндік болып жатса, хикметтердің саны толығы түсері сөзсіз. Өлеңдер жинағында:

Менің хикметімнің саны йоқдүр,

Йамма талиблар оқыр имкани йоқдүр, – деген жолдар бар екен [10, 129]. Бір хикметінде 99 мың хикмет айттым деген дерек те кездеседі:

Құл Қожа Ахмад гауһар йаңлығы хикмет айды.

Ерәнләргә қызмет қылыш назар тапты.

Тоқсан тоғыз мың хикмет айтыш дастан қылды.

Дастан қылыш, бустан ічрә (ішінде) йүрмәк үчүн.

(Қазан, 1893, 114-хикмет)

Қ.А.Йасаудің ұстаздарының көп басында Арыстан баб тұр. Әкешесі қайтыс болғаннан кейін Қ.А.Йасауи әпкесі Гауһар екеуі Йасы

қаласына келеді. Осында Арыстан бабпен кездесіп, одан тәлім-тәрбие алады. Бұл жөнінде «Диуани Хикметте» айтылған. Арыстан баб қайтыс болғаннан кейін Қ.А.Йасауи Бұқараға барып, білімін жалғастырады. Білімімен, өнегесімен, көрсеткен кереметтерімен сол заманғы ислам әлеміне атақ-даңқы кеңінен жайылған Йусуф Хамаданиге шәкірт болады.

«Диуани хикметтің» маңызы жайында Фуад Көпрүлү: «Диуани хикмет» – ислам түркі әдебиетінің «Құтадғу білігтен» кейінгі ең ескі ескерткіші. Араб және парсы тілдерінің дәуірлеп тұрған шақтарында әдебиет, тіл үлгілерінің аз болғанына қарамастан жазылған бұл еңбектің бағасы өте жоғары. Көне әдебиетіміздің ислам дініндегі үлгілерінің ең үздігі. Диуани хикметтің ұрпақтарға берері мол қазына, ұшы-қиыры жоқ білім көзі», деп жазды (Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, Ankara, 1991, s. 119-120).

Қ.А. Йасауи поэзиясы сегіз ғасырға жуық уақыт ішінде түркі тайпалары арасына ауызша да, жазбаша түрде де тарап, бізге жетіп отыр. Қазан төңкерісіне дейін Ыстамбұлда, Қазанда, Ташкентте бірнеше рет басылды. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, көшірмелері мен басылымдарының арасында тіл жағынан да, хикметтердің саны жағынан да айырмашылықтар бар көрінеді.

Зерттелу тарихына келетін болсақ, «Хикметтер» діни мазмұнда жазылған шығарма ретінде қаралғандықтан, Кеңес дәуірінде елімізде басылмады, соған сәйкес әдеби тұрғыдан да, тілдік мәні жағынан да зерттелмеді.

Аты күллі әлемге белгілі академик Мехмет Фуат Көпрүлү «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасаввыфтар (сопылар)» деген көлемді еңбек жазып, 1918 жылы Ыстамбұлда бастырған екен. Бүгінге дейін бірнеше рет жарық көрді. 1993 жылы Анкарада оның 9-басылымы шықты. Еңбек екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі А.Йасауиге, екінші бөлімі Жүніс Әміреге арналған. Бұл еңбек кейін бірнеше рет қайта басылды. А.Йасауиге арналған бірінші бөлімі «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» деген атпен қазақ тіліне аударылып, 1999 жылы Шымкентте жарық көрді. «Бұл кітапты қазақ тіліне аударып жариялаған түрік ғалымы Кенан Кочтың қыруар еңбегін ризашылықпен атап, әріптесімізге алғысымызды білдіреміз», – дейді академик Рәбиға Сыздық. Ғалымның бұл алғысына біз де қосыламыз. Еңбекте Қ.А.Ясауидің ата-тегі, балалық шағы, ұстаздары мен шәкірттері туралы көптеген мағлұматтар, аңыз-әңгімелер берілген. «Дивани Хикметтің» маңызы түсіндіріліп, тілдік, әдеби мәні талданған.

Түріктің екінші бір белгілі ғалымы Кемал Ераслан «Хикметтің» Ыстамбұл нұсқасын «Диуани хикметтен» таңдамалылар» деген атпен 1983 жылы Анкара қаласында басып шығарды.

Бұл еңбек те бүгінге дейін 3 рет қайта басылды. «Ахмад Яссави. Хикметлар» деген атпен 1991 жылы Ташкентте бір басылым жарық көрді. Мұны Түркияда шыққан кітап негізінде баспаға даярлаған әдебиетші ғалым

Ибраһим Хаққулов. «Девани хикмат» деген атпен 1992 жылы Ташкентте тағы бір кітап шықты. Мұны Қазан нұсқасы негізінде баспаға даярлаған Р.А.Абдушукуров. Осы жылдар ішінде «Хикметтер» көп таралыммен Түркіменстанда да басылды.

Міржақыш Дулатовтың «Хазіреті Сұлтан» деп аталатын мақаласы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 16-санында жарияланған екен. Жазушы ол мақаласында Түркістан шаһары жайында мынадай мағлұмат қалдырған: «XV ғасырдың аяғына шейін Түркістанның аты Ясы екен. Кішкене ғана Ясы деген қышпаққа XII ғасырда Қожа Ахмет Ясауи хазірет Сұлтан келген соң даңқы шығып кетіпті. 1166 жылы Ясауи опат болып, одан кейін оның бейітін түркі тұқымы, әсіресе қазақ халқы әр уақыт зиярат ететін болыпты. Зияратқа әр жерден халық көп келетін болған соң, ол жерде сауда ашылып, кішкене қышпақ бірте-бірте зорайып, шаһарға айналды».

«Біздегі Ясауитағу 1990 жылдардан бермен қарай жаңадан бастады», – деп жазды Р.Сыздық [11, 106]. Осы жылы қазан айында Түркістанда «Ясауи әлемі» атты халықаралық жиын – «Дөңгелек үстел» өткізілді. Оған Түркиядан, Америка Құрама Штаттарынан, Франциядан, Италиядан, Польшадан, Мәскеуден, Санкт-Петербургтен, түркі тілдес республикалардан көрнекті түркітанушы ғалымдар қатысты. Бұл жиынға Қазақстан Республикасынан белгілі ғалымдарымыз Ш.Сәтбаева, Р.Сыздықова, Р.Бердібаев, Е.Қажыбеков, М.Жармұхамедов қатысып, өз ойларын ортаға салды. Бұл ғалымдардың газет тілшісіне берген сұхбаттары «Даналыққа тағзым» деген тақырыпшен «Ана тілі» газетінің 1990 жылғы 41-санында жарияланды. 1996 жылы «Ясауи тағылымы» деген жинақ Түркістан қаласында басылды. Жинаққа философтардың, археологтардың, тарихшы, әдебиетші, тілші ғалымдардың мақалалары енген. Онда Қ.А.Ясауидің философиялық ойлары, көзқарастары, тариқатының (жолының) тарихы туралы мағлұматтар берілген. Ясауи «Хикметтерінің» тілі, сөздігі, тайқазанға байланысты деректер, сондай-ақ Ясауи мен оның шәкірттері жайлы айтылған аңыз-әңгімелер де бар. «Түркістан тарихы мен мәдениеті» атты жинаққа енген бірқатар мақалалар топтамасы Қ.А.Ясауидің өміріне, туып өскен ортасына және йасауийа ілімінің шығу негіздеріне арналған. Оқырмандар жинақтан Ясауи хикметтерінің қазақ әдебиетімен байланысы, қазақ ақындарының шығармаларындағы Ясауи ықпалы, әулиелі жерлерге қатысты деректермен де таныса алады. З.Жандарбектің «Ясауи жолы және қазақ қоғамы» деп аталатын 256 беттік көлемді монографиясында йасауийа тариқатының қазақ қоғамындағы қызметі мен орны жөнінде жан-жақты сөз болады [12].

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіндегі Өкілетті Кеңестің бұрынғы төрағасы Намық Кемал Зейбектің «Ясауи жолы» (Анкара, 1998), «Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер» (Анкара, 2003) деп аталатын екі еңбегі қазақ тілінде жарық көрді (Аударған –

философия ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетай Тұрсынбайұлы). Бұл кітаптарда түрік халықтарының басын біріктіріп, тұтастығын нығайтуға ислам дінінің, А.Йасауидің сопылық ілімінің баға жетпес қызмет еткені туралы тамаша айтылған. «А.Йасауи дүние жүзіндегі екі жүз миллионнан астам халқымыздың ортақ атасы... А.Йасауи біздің тарихымыздың өткені және болашағы. А.Йасауи жолы адамзатты адасудан құтқаратын асыл ойлардың қазынасы...», – деп жазады автор «Йасауи жолы» деп аталатын еңбегінің 8-бетінде. «Бұл кітап Йасауитанудың оқулығы десе де болады», – дейді Р.Бердібай ағамыз. Десе дегендей. «Мен бұл кітапты жазған жоқпын. Тек қана дайындадым. Бақпа өте үлкен... Сол бақпадан азды-көпті терген гүлдерімді сіздерге ұсынып отырмын. Бұлар – мәңгі солмайтын гүлдер. Егер бұл кітап көңіліңізге қонып, ұнап жатса, сан қайтара оқуларыңызды сұранамын», – дейді автор [13, 252].

Қ.А.Йасауидің «Диуани хикметі» 1993 жылы тұңғыш рет қазақ тіліне жолма-жол аударылып, «Мұраттас» орталығынан жарық көрді (Аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи). Аударма 1897 жылы (ескіше 1315 ж.) Ыстамбұл қаласында басылған нұсқадан жасалған. Барлығы 69 хикмет, соңында мінәжат берілген. Бұл басылымның құндылығы сол: кітаптың бірінші бөлімінде аудармасы, екінші бөлімінде түшнұсқа берілген. Соңында сөздік және түсінік бар.

1993 жылы Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінен «Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Йасауи» деп аталатын бір қолжазба табылды. Йасауитанушы М.Жармұхамедұлы бұл қолжазбада кездескен хикметтерді де қазақ тіліне аударып, 2002 жылы «Жалын» баспасынан жеке кітап етіп шығарды. Йасауитанушылар үшін бұл екі еңбек те жақсы дерек көзі бола алады. Өйткені соңғы кітапта да қазақша аудармамен қатар түшнұсқа да берілген. 1893 жылы Қазан университетінде басылған «Диуани хикмет» жинағы да қазақ тіліне аударылып, 2000 жылы Тегерандағы «Әл-Хұда» баспасынан жарық көрді. Аударғандар: Қуанышбек Қари, Ғалия Қамбарбекова.

А.Йасауи хикметтерін талантты ақын Әбдіраш Жәмішұлы да қазақ тіліне аударып, 1995 жылы «Өнер» баспасынан жариялаған еді. Бұдан басқа да қазақ тілінде бірнеше аудармалары бар. 1904 жылы Қазан қаласында басылған түшнұсқа мәтіні «Арыс» қоры баспасынан жарық көрді.

2010 жылы Түркістан қаласындағы «Тұран» баспаханасынан Қ.А.Йасауидің рухани мұрасына арналған тағы бір кітап жарық көрді [14]. Кітаптың алдында құрастырушыдан деген тақырышпен екі жарым беттік кіріспе берілген. Мұнда «Хикметтерді» аударған он төрт аудармашының есімдері аталып, еңбектері көрсетілген. «Бұл аудармалардың бәрін сәтті шыққан деуге болмайды. Себебі тәржімалағандардың бәрі түшнұсқаға барған деуге келмейді. Ал ғылыми аударма жасағандар түшнұсқаға жүгінгенімен де Йасауи шығармасының түпкі діни-софьлық мазмұнын мейлінше түсінбеген

сияқты», – дейді. Десе дегендей, кейбір аудармалар мүлде сын көтермейді. Осы саланың білікті мамандарының бірі профессор Ә.Құрышжанов сондай сәтсіз аударманың бірін сынап, арнайы мақала да жазды [15, 24-33]. Ясауи ілімі мен мұрасын көптен бері үздіксіз зерттеп келе жатқан ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Д.Кенжетай «Ясауиді түсіну үшін шығармаларын оқу жеткіліксіз. Алдымен Ясауи кім? Оның ішкі әлемі, өскен ортасы, сенімі, ойлау жүйесі, танымы мен болмысының мәні – міне, осыларды тануға тырысуымыз керек» дей келе: «Әрбір сопылық жолындағылар өзара арнайы тіл қалыптастырған, нәтижеде сопылық терминология пайда болды. Ясауиді түсіну үшін сопыша тіл білу керек», – дейді [16, 292-293]. Сопылық ілімдегі терминдік мағынаның мазмұны терең, астарлы болып келеді. Сондықтан сопы шайырлардың басым бөлігі «лисанул ғайб» (жұмбақ тіл) аталған екен. «Хикметтердің» қазақша аудармаларындағы ақаулар суфизм терминдерінің мағыналарын дұрыс танып-білмегендіктен болса керек. Мысалы, Қазан басылымындағы 27-хикметте «Ерәңләрдің фәйзу футух алалмадым» деген өлең жолы бар. Осы тармақты бір аудармашы «жарандардан пайда, көмек ала алмадым» деп аударса, екінші аудармашы «жарандардан күш-қуат ала алмадым» деп аударған. Енді бір еңбекте «Жарандардан тәлім, береке ала алмадым» деп, ал төртінші бір еңбекте «Ереңдерден шабыт пен сыр ала алмадым» деп аударылышты. Бұл кітапта аудармашыларға қойылар мынадай талаптар санамалап көрсетілген: Араб жазу емлесін білу; араб-парсы тілдерін, сол сияқты көне түркі мен ескі түркі тілдерін білу; шығармада кеңінен қолданылатын діни тасаууфтық (сопылық) ұғымдар мен түсініктердің түпкі мағынасын толық ұғу (3-б.).

«Диуани Хикмет» жазылғаннан бергі жерде шәкірттері тарапынан толықтырылып, өзгертіліп отырған. Сондықтан даналық сөздердің қаппасы автордың өзіне тиесілі екендігі күні бүгінге дейін басы ашық мәселе болып отыр. Сондықтан да, иасауитанудағы ең негізгі мәселенің бірі – «Диуани Хикметтің» канондық мәтінін жасау. Сонда ғана бұл саланың ары қарай дамитындығы дау тудырмайды», – деп жазады құрастырушылар (4-б.).

«Диуани Хикметтің» қолжазбалары көп. Басылымдар да баршылық.

Бұл еңбекті баспаға дайындауда 1904 жылы Қазанда басылған кітапты (5-басылым) пайдаланған. Өйткені «Диуанның» басылымдарының ішіндегі толығы да, кең таралғаны да осы басылым екен. Кітаптағы араб әрпімен жазылған мәтін осы графикада компьютермен, қайта теріліп, транскрипциясымен қоса берілген. Терілген мәтін кітап парағының оң жағына, ал транскрипциясы осы беттің сол жағына әрбір шумақтың тұсына жазылған. Жазу тайға таңба басқандай анық, айқын. Пайдалануға өте ыңғайлы. Мәтінді берудегі осы әдіс бізге қатты ұнады, өзгелерге де ұнау керек. Өйткені бұдан 7-8 ғасыр бұрын араб әрпімен жазылған қолжазбаны оқу – қиынның қиыны болса, компьютермен терілген мәтін әрштері жішке

тізілген маржандай сайрап жатыр. Зерттеушілерге де, оқырмандарға да жүгіртіп оқу қиындық келтірмейді. Тек ынта болса болғаны.

Еңбекте Қазан басылымындағы 153 хикметтің аудармасы да берілген. Бұл аударманың бұрынғы аудармалардан өзгешелігі сол: мұнда мәтіндегі барлық сөздер жолма-жол аударылмаған. Тек мәтін ішіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын талдап, сол беттің астына беріп отырған. Сондықтан құрастырушылар мұны аударма демей, «бүгінгі тілге жақындатылған мағына» дейді. Мысалы:

Жаһил кіші намаз қадірін қачан білур!?
Һәр намазда иман бапқин таза болур.
«Саләт» (намаз) десе ғафыл бапшын бүркеп ұйұр
Ғафыл құллар умрын елге сатар ермиш.

Аудармасы:

Жахил кісі намаз қадірін қашан білер?
Әр намазда иман бастан таза болар.
«Саләт» десе ғафыл басын бүркеп ұйықтар,
Ғафыл құлдар өмірін елге сатар екен.

Әрине, мәтіндегі барлық түркі сөздері қазіргі қазақ тіліндегі айтылуымен дәлме-дәл сәйкесе бермейді. Әйтсе де түсінікті. Ондай сөздер қазақ тіліндегі вариантында беріліп отырған тағ-тау, сарығ-сары, тірік-тірі, оғұл-ұл, йығла-жыла, тегді-тиді, татлы-тәтті, түрлүк-түрлі, гүлдек-гүлдей, ермиш-екен т.б.

Ғылыми жұмыстар жүргізу үшін аударманың осы түрі тиімді сияқты. Әйткені мұнда өлең құрылысы, өлшемі, сөйлем ішіндегі сөздердің орын тәртібі, ақынның стилі де өзгеріске түспей, сол қалпында сақталған.

Кітап соңында «Диуани хикметтегі» адам аттары мен жер-су аттарына да түсінік берілген. Бұл түсініктерден оқырмандар Мұхаммед (Ғ.С.) пайғамбардың кейбір сақабаларының, сондай-ақ Құранда аттары аталатын бірнеше пайғамбарлар мен әйгілі сопылардың өмірінен қысқаша мағлұматтар ала алады. жер-су аттарының да «Хикметтерді» түсініп оқуға септігі тиері сөзсіз.

«Диуанда» бірнеше жерде қасиетті Құран аяттары мен хадистер кездеседі. Кітап соңында олардың да мағыналарын ашып, талдап береді.

Ясауи тілінің негізі туралы әр түрлі пікірлер айтылып келеді. Атақты түркітанушы Әмір Нәжіптің пікірінше, қышпақ-оғыз әдеби тілінде жазылған [17, 9].

Ә.Нәжіптің бұл пікірін Ясауи «Хикметтерінің» тілін Самарқанд қолжазбасы бойынша жан-жақты зерттеп, монографиялық жұмыс жазған Ұлттық ғылым академиясының академигі Рәбиға Сыздық та қуаттайды [18, 192]. Осы іргелі еңбегінде ғалым Самарқанд қолжазбасының факсимилесін (фотонұсқасын) және ол қолжазбаның ескі араб жазуынан қазіргі графикаға

жолма-жол дәл көпіріліп транскрипцияланған мәтінін де берді. Автордың айтуынша, бұл ең әріден сақталған және қазіргі кезде белгілі болып отырған көптеген қолжазбалардың ішіндегі ең толығы да екен. міне, Ясауи шығармаларының ең толық қолжазбасы да, басылымы да қолымызда. Олардың әрқайсысын жеке-жеке немесе өзара салыстыра зерттеуге де мүмкіндік туып отыр.

«Хикметтердің тілі жеңіл, стилі көркем», – дейді Ә.Нәжіп [17, 9]. Шынында, «Хикметтердің» басым көпшілігі жеңіл, қарапайым тілмен жазылған. Сөздіксіз-ақ түсініп оқуға болады. Бір-екі мысал келтіре кетейік:

8-хикмет

Бишәк (шүбәсіз) білің бұ дүнийә,
барча халықдың өтәр-ә,
Инанмағыл малыңа бір күн қолдың кетәр-ә.

Ата-ана, қарындаш қайан (қайда)
кетті фікр қыл,
Төрт айағлығ чубин (ағаш) ат,
бір күн саңа йетер-ә.

Дүнийә үчүн ғам йемә, Хақдың өзгені демә,
Кіші малыны йемә, Сират үзра тұтар-ә.
Әһлі 'айал (әйел), қарындаш, һеч кім
болмайдүр йолдаш,
Мәрдана (бағыл) бол ғариб йаш,
'үмрың йелдек өтәр-ә.

Құл Қожа Ахмәд та'әт қыл,
'үмрың білмәм һечә йыл,
Әслиң білсәң аб-у гел (су және топырақ),
Йана гелге кетәр-ә.

Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығын әр қырынан алыш зерттеп, сөз еткен мақалалар топтамы «Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ» журналының 2011 жылғы 15-санында басылды. Мақалалардың мазмұнына қарай мынадай тақырыптарға бөлініп берілген: Өмірбаян, ясауитану, Ясауи дәрістері, сауалнама, таным, Ясауи кесенесі, зерде, Ясауи университеті, Ясауи мұражайы, Ясауи ұстазы, театрдағы бейне, Ясауи журналы.

Қ.А.Йасауи мұраларын зерттеу ісімен үзбей айналысып келе жатқан Мекемтас Мырзахметұлы, Досай Кеңжетаев, Сәрсенбі Дәуітұлы, Зікірия Жандарбек, Әшірбек Мүминов сынды ғалымдардың мақалалары Ясауитану айдарында берілген.

Керімұлы Ә. Йасауи мұрасының зерттелуі.

Міне, сөйтiш 70 жыл бойына айтылмай, оқылмай, жазба түрде басылмай келген А.Йасауи бабамыздың асыл мұраларын игеруге, зерттеуге өз елімізде де мол мүмкіндіктер жасалынып жатқанының куәсі болып отырмыз.

Әмір Темір пәрменімен А.Йасауи зиратының басына орнатылған ғажайыш, қасиетті ғимарат-кесене Түркістан қаласында. Бұл ғажайыш кесене туралы Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев былай дейді: «Кемеңгер ғұламаның қабірі басына Әмір Темір тұрғызған кесене Орта Азия мен Қазақстандағы ең қастерлі мінәжат орнына айналды. Еділден Ауғанға дейінгі, Қап тауынан Қапғарға дейінгі ұлан-ғайыр кеңістіктегі мұсылмандар Қожа Ахмет Ясауи қабіріне тауап етіп қайтуды дәстүр тұтты». Осы жерде академик М.Е.Массонның мына сөзін келтіре кетуді жөн көрдік: «Салынған алып кесенеге орта Азияда қай жағынан болсын тең келетін құрылыс жоқ. Ол – қайталанбас бітімді дара ғимарат» [19, 3]. 1991 жылдың 6 маусымында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Жарлығымен ашылған Түркістан Мемлекеттік университеті де Түркістан қаласында орналасқан. Бұл университет 1992 жылы қазан айының 31-інде Қазақстан Республикасы мен Түркия Үкіметтерінің арасындағы келісім нәтижесінде Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Қазір мұнда 10 мыңға жуық студент білім алуда. Оларға «Йасауитану» деген арнайы пән өтіледі. Мұның барлығы – қасиетті бабамыздың қалдырып кеткен асыл ойлары мен маржан сөздерін жас ұрпақтың санасына сіңіру үшін істелініп жатқан игі істер. Ұлы ойшылдың даналық сөздерін үйренуге деген жастардың ықыласының күннен күнге артып келе жатқаны бізді қуантады.

2003 жылғы қазан айында Қ.А.Йасауи мұрасы бүкіләлемдік деп танылып, ЮНЕСКО-ның құрамына енді. Бұл – үлкен қуаныш. Өйткені 1864 жылы патшалық Россия әскерінің полковнигі Веревкиннің кесенені зеңбірекпен атып, 11 жерін зақымдағанын, тайқазанды 1935 жылы Санкт-Петербургтегі Эрмитажға алып кеткенін және оның 1989 жылы қайтарылғанын тарихтан білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қ.А.Йасауи. Диуани Хикмет (Даналық кітабы). Дайындағандар: Қ.Қари, Ғ.Қамбарбекова, Р.Исмаилзаде. Тегеран, «Әл хұда», 2000.
2. Намық Кемал Зейбек. Қожа Ахмет Йасауи жолы және таңдамалы хикметтер. Анкара, 2003.
3. Нысанбаев Ә., Кенжетәев Д. Қожа Ахмет Йасауи // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. Алматы, 2000.
4. Көпрүлү М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы. Шымкент, 1999.
5. Баргольд В.В. История турецко-монгольских народов. Сочинения, т. V, М., 1968.
6. Дербісәлиев Ә. Шыңырау бұлақтар. Алматы, 1982.
7. Қожа Ахмет Йасауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. Алматы, 1993.

8. Қожа Ахмет Яссауи және Яссауиға ілімінің дүниеге келуі //Түркістан тарихы мен мәдениеті. Түркістан, 2000.
9. А.Ясавий. Хикматлар. Ташкент, 1991.
10. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. Алматы, 1987.
11. Сыздық Р. Ясауи тілінің қышпақтық-оғұздық негізі// «Түркология» журналы, Түркістан, 2002, № 2.Жандарбек З. Ясауи жолы және қазақ қоғамы. Алматы, «Ел-шежіре», 2006.
12. Намық Кемал Зейбек. Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. Анкара, 2003.
13. Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). (Баспаға дайындағандар: ф.ғ.к. Т.Қыдыр, К.Мұстафаева). Түркістан, «Тұран» баспасы, 2010.
14. Ө.Құрышжанов. Қ.А.Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1994, № 5.
15. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Алматы, 2008.
16. Наджиб Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века, автореф. докт. дисс., М., 1965.
17. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің тілі», Алматы, 2004.
18. «Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ» журналы. № 15(27), тамыз, 2011 ж.

РЕЗЮМЕ

Известно, что работы по исследованию жизни и творчества Ахмеда Ясауи проводились и ранее. В трудах А Навои встречаются краткие сведения о жизни и «Хикметах». К сожалению, все ценные сведения до нас не доходили. Этому есть несколько причин. Например, в советский период строго запрещали читать, хранить и исследовать источники, написанные арабскими шрифтами. Труды А.Ясауи не дооценивались. О его «Хикметах» писали так: «По содержанию стихов Ахмеда Ясауи интереса не представляли. Представлял интерес лишь как документированный материал по истории языка».

За последние 15-20 лет «Хикметы» А.Ясауи печатались в виде отдельных книг в Ташкенте, Казани, Туркменистане, а также проводились исследовательские работы.

У нас исследования «Хикметов» начались развиваться. С 1990-х годов были написаны статьи, монографии. Эти работы, в основном, касались автобиографии, религиозной деятельности, религиозно-идеологическом пути Ясауи.

В данной статье приводится краткий обзор этих работ.

(Керимұлы А. Из истории исследования наследия Ясауи)

SUMMARY

It is known that the work on the study of life and creativity Ahmed Yasaui conducted earlier. The writings Navoi A found brief information about the life and "Hikme". Unfortunately, all the valuable information did not reach us. There are several reasons. For example, in the Soviet period is strictly forbidden to read, store and explore the sources written in Arabic fonts. Proceedings A.Yasaui underestimates. About his "Hikmet" wrote as follows: "The content of the verses Ahmed Yasaui representant. Representant interest not only of interest as documented material on the history of language".

Over the past 15-20 years, "Hikmat" A.Yasaui published as separate books in Tashkent, Kazan, Turkmenistan, and also conducted research.

We study "Hikmet" began to develop. Since the 1990s, were written articles and monographs. These works, mainly related to autobiography, religious activities, religious-ideological way Yasaui.

This article provides a brief overview of these works.

(Kerimuly A. History of Heritage Research Yasaui)

Керімұлы Ә. Йасауи мұрасының зерттелуі.

A. Yesevi'nin hayatı ve hikmetleri hakkında A. Nevai'nin eserlerinde de kısaca yazılır. Ama bunun gibi kaynakların birçoğu maalesef elimizde bulunmamaktadır. Son 15-20 yıl içinde Yesevi hikmetleri Taşkent, Kazan ve Türkmenstanda kitap halinde yayınlanmıştır. Kazakistanda ise Yesevi Tanu ilmi 1990 yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Yazar iş bu makalesinde sözkonusu çalışmaları değerlendirmektedir.

(Kerimoğlu A. Yesevi mirasını araştırma tarihinden)

Жанымгүл КАМАЛҒЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

Қ.А.ЯСАУИ ІЛІМІ - ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТІМІЗДІҢ АСЫЛ ЖЕЛІСІ

Мақалада Қ.А.Ясауидің сопылық ілімі немесе адам санасын тәрбиелейтін хал ілімінің бүкіл қазақ әдебиетіне еткен әсері және оның маңызы туралы айтылады. Қ.А.Ясауи заманында жаңалық болып енген сопылық ілім негіздері біртіндеп, көркемдік дәстүрге айналды. Ясауи ілімі құрғақ насихатпен емес, көркемдік ойлау жүйесіне түсіріліп, сол арқылы жастан кәріге дейін түсінікті түрде халық санасына сіңірілгенін автор әдебиеттің түрлі жанрлары арқылы түсіндіреді. Қазақ мақалдарындағы, аңыздары мен ертегілеріндегі, халық әндері мен зұрыптық жырлардағы Ясауи ілімінің көріністерін нақты мысалдармен дәлелдейді. Халық ауыз әдебиетін кейінгі толқынға жеткізген айтушылар өздері терең түсінген Ясауи ілімін бұрыннан келе жатқан оқиға астарына шебер үйлестірген. Сол арқылы ұлттың рухани тірегі болған ілімді түсінікті және жеңіл меңгеруге мүмкіндік жасағанын сөз етеді. Ясауи ілімін халық санасына қайтадан бұрынғыдай сіңіру үшін автор әдебиет нұсқаларын балабақшадан бастап оқу орындарында дұрыс оқытуды жолға қоюды ең тиімді әдіс деп көрсетеді.

Кілт сөздер: көркемдік дәстүр жалғастығы, көркемдік жаңашылдық, жүрек тазалығы, сопылық таным, діндар дәуірдегі жанрлық өзгерістер, дәруіш, хикмет, ертегі, мақал, аңыз, жыр.

Әдебиеттегі рухани сабақтастық сол елдің көркемдік ойлау жүйесіне әсер етіп отырады. Жалпы көпшіліктің сенген сенімі әдебиетте негізгі желі болып тартылып жатады. «Үнемі өзгеріс үстінде болатын дәстүр мен жаңашылдық – әдебиет пен өнердегі дамудың қайнар көзі. Сондай-ақ дәстүрлік байланыстар мен жаңашылдықтың сабақтастық ықпалы өнердің тарихи үздіксіз эволюциясын ғана емес, адам баласының көркем ой мәдениетінің өсу жолын да бейнелейтін эстетикалық қазына болмақ» [1, 19], - дейді ғалым Б.Әбдіғазизұлы. Бір дәуірде жаңалық болып көрінген көркемдік ойлау жүйесіндегі ерекшеліктер біртіндеп уақыт өте келе дәстүрге айналары анық. Осылай алдыңғы толқын мен соңғы толқынның рухани байланысы жалғасып жататыны өмір заңдылығы.

Ғалым Н.Келімбетов «Көркемдік дәстүр жалғастығы» деген еңбегінде әдебиеттегі дәстүрді әр қырынан қарастыруға болатынын көрсетеді. Өлең құрылыстары жағынан, тілдегі көркемдегіш құралдардың пайдалану әдістерінің дәстүрге айналуы т.б. [2]. Түрік, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі көркемдік ойлау жүйесіндегі үлкен дәстүр ислам моралі негізіне сүйеніп, ар

тазалығын, жүрек тазалығын насихаттаған сопылық танымның дәстүрге айналуы болып табылады екен. Және осы желі біздің исламнан кейінгі көркемдік ойлау жүйеміздің негізі екені белгілі. «Қазақ даласында жаңадан пайда болған кезде сопылық поэзия, ең алдымен, өзінің сонылығымен танылғаны дау туғызбайды. Оның тың мазмұны өзінен кейінгі халық поэзиясына ықпал жасады» [3, 4], - дейді ғалым Б.Қорғанбеков. Алдымен жаңалық болып басталып, кейіннен дәстүрге айналатыны, ол біртіндеп сол уақыттағы елдің рухына сіңісетіні түсінікті. «Елде жоқ рух ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рухты ақын ықтимал дәріптеп, күшейтіп, көптіріп, көркейтіп айтуы. Бірақ жұртта жоқ рухты ақын өзінен шығарып айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» [4, 416], - дейді Ахмет Байтұрсынов. Демек, елде, елдің көркемдік ойлау жүйесінде орныққан мәселе ақын шығармашылығына арқау болады. Соны дамытады, түрлендіреді, жаңартады. Сонау он бірінші ғасырда жаңалық болып енген сопылық таным негіздері қазақтың көркемдік ойлау жүйесіне қалай әсер еткені жөнінде соңғы кездері жақсы еңбектер жазылыпты. Р.Бердібаевтың «Ғасырлар толғауы», М.Жармұхамедовтің «Қожа Ахмет Ясауи және Түркістан», М.Мырзахметұлының «Суфизм және қазақ әдебиеті», А.Абуовтың «Мировоззрение Ходжа Ахмеда Яссави», Б.Қорғанбековтің «Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры» деген еңбектерінде сөз болады. Ғалым Б.Қорғанбеков өз зерттеуінде Ясауи хикметтерінің қазақ көркемдік ойлау жүйесіне еткен әсерін тереңірек түсіндіреді. «Ясауи хикметтерінің әсерімен қазақ фольклорында көркемдік дәстүрлер мен кейбір жанрлық түрлер қалыптасты. Бұл қатарда айтыс үлгісіндегі өлең-жырларды, мысал айтыстарды, ғұмырнамалық суреттеулерді айтпақ ләзім. Қазақ фольклорындағы жанр деуге келмейтін, бірақ кейбір жанрлық сипаттарға да ие бола бастаған, тақырыптық тұрғыда топтасатын мақтау, даттау, өсиет, болжау, насихат сөздерінің мазмұны мен көркемдік тәсілдері «Диуани хикметпен» тікелей қабысып жатады. Олардың дәстүрге айналуында да «Диуани хикметтің» орны үлкен екені осыдан байқалады. Қисса-дастан, терме, жанрларының өркендеуіне хикметтердің өте күшті ықпал еткенін аңғару да қиын емес. Кейбір хикметтердің мазмұны мен бейнелеген әрекет түрлері фольклорлық эпостардағы жекелеген образдардың қалыптасуына септігі тиген» [3, 125-126]. Осы айтылғандарды жеке-жеке саралай зерттеу қажеттігі көрінеді. Ясауи хикметтерінің әсері біріншіден, жанрлық түрдің қалыптасуына әсер еткен. Бұны А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында» нақтылап Ясауи әсері демесе де, «Діндар дәуір әдебиетіндегі жанрлық түрлер ретінде көрсетеді. «Діндар жағының басымдығымен айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме» [4, 435]. Ғалым жоғарыдағы жанр діндар дәуірінде пайда болған жанрлар деп көрсетеді. Демек, бұл жанрлар Ясауидің хикметтерінің ықпалымен енген. Жаңалық

біртіндеп дәстүрге айналған, жанр болып қалыптасқан. Бұл жанрлардың «Диуани хикметтен» бастау алғандығын болашақта тереңірек зерттеуге болады деп есептейміз. Әсіресе, жыраулар поэзиясындағы алдағыны көріпкелдікпен болжау дәстүріне де хикмет негіз болғандығын ғалымдар мойындайды екен. Белгілі фольклортанушы ғалым Ю.Лотманның мына сөзін ғалым Б.Қорғанбеков өз пікіріне тірек етіп алады: «Осы арада тағы да бір ескерер жәйт – егерде жазба мәдениет өткендегіге бағышталса, ауызша мәдениеттің бағыт-бағдары – болашақ. Сондықтан да соңғысында болжаудың, көріпкелдіктің, әулиеліктің атқарар ролі ерекше» [3, 27]. Бұны С.Мұқанов та айтып кеткен екен. «С.Мұқанов айтқандай, тариқаттың, атап айтқанда, Ясауи тариқатының өкілдері болды. Олардың барлығы шығарма мәніндегі Ясауи хикметтерін үздіксіз оқу, жаттау арқылы ілім ретіндегі хикметке қол жеткізген. Ал хикмет ілімі олардың болашақта не болатынын көрсетіп кеткен және кейінгі ұрпақтың адаспауы үшін қалдырған шешендік болжау сөз, ақыл-нақыл, өсиет, насихат термелері мен нақыл сөздерін тудыруға себеп болды» [3, 27]. Асан, Бұқар бабаларымыздың болашақты болжаған ғажайып толғауларының, ондағы көріпкелдіктің түп негізі осы Ясауи хикметтері арқылы қол жеткізген хал ілімінің нәтижесі дегенді айтады ғалым. Олай болса, жыраулардың барлық ғалымдар толық мойындаған әулиелік, көріпкелдік сипаты олардың Ясауи ілімін меңгерген жандар болғандығынан деп түсінген де артық болмас. Тек сондай ілімді терең меңгеруімен қатар өздері де адал жүректі, таза жандарда ғана әулиелік, болжағыштық қасиет болатыны дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомалық шындық десек болады. Атақты Асан қайғы бабаның: «Қилы-қилы заман болар, Қарағай басын шортан шалар», - деген жұмбақты толғауын шешетін Бұқар жырау толғауының өзі жыраулардың көріпкелдік қасиетін танытады. Абылай хан жанында отырып, жай ғана кеңесші емес, алдағыны болжайтын ерекше қасиеті болғандықтан абыз жырау Бұқар «көмекей әулие» атанғаны осы Ясауи баба іліміне сүйенген ерекше жан болғандығына дәлел болады деп ойлаймыз.

Осындай көріпкелдік қасиет билерде де болған. Бұған солардан қалған шешендік сөздерден дәлел табуға болады. Мысалы Майқы бидің келешек заманды болжағанын мысалға келтірсек те болады. «...Әлі заман өзгерер, Өзгергенін көз көрер. Мінгенің арба болар, Бар құс қарға болар, Жансыз арба ат болар. Өз балаң өзіңе жат болар. Темірден құс болады, Ұрпағының көргені сұс болады. Еркек жасып и болар, Қатын тұданып би болар. Сары судан ас болар, Жұрт пақыр болар, жер тақыр болар, Осындай қилы заман болар». Би сөзінде айтылған заман құбылысы дәл келгеніне ешкім дау айта алмайды. Бұл қасиет кез келген адам бойында болмайтынын да дәлелдеудің қажеті болмас. Жүрегі таза, сенімі кәміл, пенделіктен жоғары тұрған жандарға ғана Алла сыйлаған ерекше сый екенін түсінген дұрыс.

Ясауи хикметтеріндегі сопылық таным қазақ ауыз әдебиетінің барлық жанрларында анық көрінеді. Мақал-мәтел, жұмбақтардан бастап, барлық үлкенді-кішілі жанр түрлерінен бұны анық көруге болады. Мақалдарды алайық. Мақалдардың шығу тарихынан әңгімелейтін көптеген аңыз әңгімелер кездеседі. Мысалы: «Көп ауыз жиылса, бір ауызды жоқ қылар» деген мақалдың шығуы туралы әңгімені еске түсірейік. ...Ертеде жастары алпыстан асқан үлкен кісілер жиналып, бір мәмлеге келіпті. Енді біз күш пен қайрат көрсете алмаспыз, бірақ көргеніміз бен білгенімізді жиған-терген ақылдарымызды кейінгілерге беріп отыратын уақытқа келдік. Енді әр жұма сайын осынау төбеге жиналып, әрқайсысымыз бір өсиет айтып кетеміз. Егер кейінгілерге өсиет боларлық ақыл айта алмаған қарт болса, оның әрі қарай өмір сүруінің қажеті болмас, дарға асамыз деп бәтуәласыпты. Уәделі уақытта тағы жиналыпты. Барлығы бір ауыз сөзбен тұшымды ойлар айтыпты да, ішінде бір қарт еш сөз таба алмай келіпті. Уәдені құдай аты деп білетін ұлтымыздың қасиетті қарттары өз сөздерінде тұру үшін, әлгі қартты дарға асуға әкеліпті. Дар жібі мойнына ілінген сәтте, әлгі қарт қолын көтеріп, сөз сұрапты. Сонда әлгі қарт: «Көп ауыз жиылса, бір ауызды жоқ қылар», - деген екен. Мақал жай уақытта шықпайды. Ойдың мәйегі, сөздің қаймағы болатын себебі, бүкіл ұлттың сенімі, дүниетанымы, білімі жиналып, қорытындыланатынын осы әңгіме дәлелдейді. Қазақ мақалдарына таңданбайтын адам жоқ. Небір философтар айтты деп таңдай қағып жазғандарын біздің ұлт онша таңданбай қабылдайды. Өйткені олардың айтқандарын біздің мақалдарымыз бен мәтелдеріміз түйіндеп қойған.

«Көп қорқытады, терең батырады» деген мақалдың шығуы туралы әңгімеде де осындай қызықты дерек бар. Аппақ сақалы беліне түскен қартты кездестірген ханзада, ұлтымыздың дәстүрі бойынша, атынан түсе қалып, қарттан бата беруді сұрайды. Қарт бір ауыз дұрыс ой айта алмай, қиналып қалады. Бұған ханзада қатты ашуланады. Осынша жасқа келгенше, жастарға өнеге боларлық дұрыс сөз айта алмағанына қаһарланады. Өнегесіз қартты суға лақтырып жіберуді бұйырады. Суға ағып бара жатқан қарт қолын көтеріп: - Дат! – дейді. Ашулы ханзада қартты судан шығартады. Қарт: «Көп қорқытады, терең батырады», - дейді. Бұдан шығатын қорытынды: өте бір сын сәтте осылай мақал боп кеткен қорытындылар жарыққа шығады. Мақалды да шығаратын - ұлт рухындағы бар сананы бойына сіңірген жандар ғана. Ғалым Б.Қорғанбеков бұл мақалдың шығу тегі туралы әңгіменің Ясауи дәруіштері туралы аңыздар арасында кездесетінін айтады. Ясауи шәкірттері айтқан қорытындылар халық арасында мақал болып жүр деген пікір айтады. Бұның шындыққа жақындығын мақалдардың терең мазмұны дәлелдейді. Және сол мақалдардың дені Ясауи ілімін бойына терең сіңіргендігі. Біраз мақалдардан осы ілімнің көрінісін іздеп көрейік. «Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар», - деген мақалды әрбір адам біледі. Бірақ осында Ясауи ілімі жатқанын көпшілік біле бермейді. Ясауи туралы аңыздың бірінде

ұстазы жас Ахметке және оның қасындағы барлық шәкірттерге бір-бірден тауық береді де: - Құдай көрмейтін жерде бауыздап әкеліңдер! - деп тапсырады. Ертеңіне барлық бала бауыздалған тауықты әкеледі. Бірі: «қараңғы жерде бауыздадым», бірі: «үйдің төбесіне шығып бауыздадым», бірі: «көрпенің астында бауыздадым», - деп мақтанышпен баяндап жатыпты. Тек жас Ахмет шәкірт қана тірі тауықты қайтарып әкеліпті. Неге бауыздамағанын сұраған ұстазына: «Құдайдың көзі түспейтін жерді таба алмадым», - деп жауап беріпті. Берген білімінің текке кетпегенін көрген ұстазы: «Менің бір-ақ шәкіртім бар екен», - деген екен. Осы аңыздың тағы бір нұсқасын «Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар» (құр. Б.Қорғанбеков. Алматы. «Эффект». 2009. 152 б.) деген кітапта былай береді: «Ақ ата шәкірттерін сынау үшін: «Шырақтарым, әрбіріңіз үйге барған соң, Алла тағаланың көзі түспейтін бір жайды тауып, сонда тауықтың тұмсығын сүйіп аларсыңдар», - депті. Бала біткен Ақ атаның айтқанын бұлжытпай орындайды. Тек Ахмет қана үйіндегі тауығын бір дорбаға салған күйі ұстазына қайтып келеді. – Ата, қайда жасырынсам да, Құдайдың көзі мені көріп тұрғандай, сондықтан тапсырмаңызды орындай алмадым, кешіріңіз..., - депті. Сол кезде Ақ ата Ахметті бауырына басып: - Бәрекелді балам, Алланың сүйген құлы сен болармысың» - депті қуаныштан тебірене көзіне жас алып» [5, 33]. Аллаға шын сенген жандар Алланы еш уақыт есінен шығармайды, Алладан ешбір ісін де, ойын да жасыра алмайтынын біледі. Жоғарыдағы аңыз осыны қарапайым ғана түсіндіреді. Ал, «Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар», - деген мақалды көпшілік тек үй сыртында қонақ бар болуы мүмкін деп түсіндіреді. Бұл қонақ емес, үнемі бізді бақылауда ұстайтын ақылға сыймас күдіретті күшті айтқаны деп түсінуіміз керек. Яғни, Ахмет Ясауи сонау жас бала кезінде, Ақ атаның шәкірті болып жүрген кезде таба алмаған «құдайдың көзінен таса жердің жоқ» екендігін айтып отырғаны деп түсінгеніміз дұрыс болар деп ойлаймыз. Тағы біраз мақалдардан Ясауи ілімінің сайрап жатқан ізін іздеп көрейік. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі», «Сабырлы жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа», «Ата-анаң жынды болса, байлап бақ», «Қағба анаңның аяғының астында», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Әке қарғысы – оқ», «Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ер көгерер», «Алтын алма, бата ал», т.б. мақалдар Ясауи ілімінен суарылған қорытындалар екені көрініп тұрады. Қарғыстың қатерлі екені талай заманнан бергі түрлі елдер әдеби мұраларында кездесетіні шындық. Бірақ бұл, әсіресе, біздің аңыздар мен ертегілерде өте көп сақталған. Ел қарғысына ұшыраған саудагердің тасбақаға айналуы, пітір бермеген Қарынбайдың өзінің көртышқанға, қимаған малы жабайы аңға айналып кетуі, қанағатсыз қыздың әке қарғысынан тасқа айналып кеткенін әңгімелейтін «Келіншек тау» аңызы, т.б. көркем мәтіндер қатты сілкінген ойдан туатын нала мен қарғыстың қасіретті нәтижесі туралы ой салатын ұлағатты танытады. Бұндай оқиғалар Ясауи туралы аңыздарда өте көп

ұшырасады. Мысалы: Ясауиге жала жапқан ағайынды ұрылар Ақман мен Қараманның итке айналып кетуі сияқты толып жатқан әңгімелер бар. Халық аузында ең ауыр қарғыс түрі делінетін: «Өзің білме, білгеннің тілін алма», - дейтін сөз бар. Бұл да тікелей Ясауи ілімінің нәтижесі деуге болады. Алла туралы ақиқатты өзі білмесе, білгеннің тілін алмаса, мәңгі тамұқ отында жататын жандар азабын түсінген жандар ғана бұның ауыр салмағын ұғынады. Бүкіл қазақ мақалдарын екшеп, мағынасына терең үңіле қараған жанға Ясауидің қасиетті ілімінің халық санасына соншалықты сіңгенін де көре алар едік.

Балалар ойындарына арналған сөздерде де, балаларға арналған қысқа әңгімелерде де Ясауи ілімі анық көрінеді. Мысалы, «Бес саусақ бірдей емес» деген мәтел бар. Осыған лайық шығарылған қысқа әңгіме бар. «Бас бармақ ұрлық қылайық», - депті. Сұқ саусақ: «Қылсақ қылайық», - депті. Ортан қол: «Құдайды қайтеміз», - депті. Аты жоқ саусақ: «Құдайды да сойып жейміз», - депті. Шынашақ: «Иә, құдайды сойып, қан-жынына бір тоямыз», - депті. Содан саусақтар осылай (саусақты жайып көрсетеді): бас бармақ ұрлық қылайық дегені үшін өзгелерден бөлек, тарбиып бітіпті, ұрлық қылға келіскені үшін сұқ қол да қысқа болып қалыпты. Құдайды ойлаған ортан қол ерекше әдемі, бәрінен биік болды. Құдайды да союды ойлаған аты жоқ саусақ қисайып, соны қолдаған шынашақ әрі жіңішке, әрі әлсіз болып қалыпты». Әжелердің осы әңгімесін тыңдаған бала саусағына қарап отырып, көп ғибрат алары анық. Жай ғана өсиет емес, Ясауидің қасиетті ілімінен берілетін алғашқы сабақ алады. Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше құнды саласы – ғұрыптық жырлар, соның ішінде жоқтау жырлары. Бұл жырларда қазақ ұлтының бар тыныс-тіршілігі, мәдениеті мен тарихы сол қалпында сақталған. Әсіресе, жоқтау жырларының маңызы ерекше. Ұлы ғұлама М.Әуезов жоқтау жырлар қаһармандық эпостарға негіз болғандығы туралы ғылыми қорытынды айтады. Өлім үстінде тек шындық айтылатынын ескерсек, бұл жырларда еш жерде жазылмаған тарихи шындық сақталғанын да ерекше атап көрсетеді. «Алаштың Ахаңы» атанған А.Байтұрсынов қазақ арасындағы атақты адамдардың өлімі үстінде айтылған 23 жоқтауды арнайы кітап етіп бастыруында да ғұламаның сөзбен айтпаған ерекше бағасы жатыр деуге болады. Біз тақырыбымызға сәйкес, жоқтау жырларының бұл ерекшеліктеріне тоқталмаймыз. Жоқтау жырлары да Ясауи ілімі сіңірілген ғажап және аса құнды әдеби туынды екеніне сәл тоқталмақпыз. Бұны академик Р.Бердібай біраз жақсы түсіндіргенін де оқырмандардың есіне салмақпыз. «Жоқтау жырлары», «Бісміллә сөздің басы еді» деген арнаулы мақалаларында бұл жырлардың құндылықтарына терең талдаулар жасайды [6]. А.Байтұрсынов жинаған жоқтаулардан «Төлебай» деп аталатын жоқтаудан сөзімізге дәлел іздеп көрелік. Себебі бұны айтқан сол Төлебайдың он екі жасар қызы екен. Жоқтау сөздерінен шығарушы да сол қыз баланың өзі сияқты болып көрінеді. Демек, Ясауи ілімі арқылы ислам дініне деген

сенім жас пен кәріге бірдей түсінікті болғанына да дәлел бола алады. Жанын жеген қайғының өзін басатын, ерекше қуат беретін, жылап отырып әнге салдыратын не құдірет? Осыны іздегенде тапқанымыз – бүкіл қазақ қоғамының негізгі тірегі болған Қ.А.Ясауи ілімі екені. Жоқтауды бастағаннан, қайғылы жанды сабырға шақыратын – Аллаға деген сенім. Біз сөз етіп отырған жоқтауда жас қыздың өзі алдымен өзін сабырға шақыратын сенімді көңіліне орнықтырып алады.

«Әуелі Адам пайғамбар,
Екінші сөзім Мұхамбет.
Дүниеге шықсаң - бар өлім,
Мұхамбетке болса үмбет» [4, 164].

«Өзекті жанға бір өлім» деп бабалар қорытқан ой көрініс береді. Қадірлі жанның бар жақсы қасиеттерін айтып, зар төккен автор, қазақ жоқтауларындағы белгілі тәртіп бойынша, тек қана өлген жанның о дүниеде жақсылық көруін ғана тілек етеді.

«Жаннаттан болып орының,
Ұжмақтың ашқын шарабын.
Қысқартайын қош енді,
Мұқтасар-айлап тамамын» [4, 168].

Әсіресе, жоқтаудың соңы осындай ізгі тілекпен аяқталады.

«Жаннаттан болғай талабың,
Ашық та болғай жауабың.
Нұрға толғай қабірің,
Жоғары ұшқай сауабың.
Үмбетім деп Мұхамбет,
Шапағат еткей назарын.
Әулиелер жар болып,
Ұжмақтың ашқай шарабын.
Он екі имам, шадияр
Артылдырғай қадамын.
Дұғасын қабыл алғайсың
Артында ізгі баланың.
Айта берсем, сөз көпті,
Дүниеден қайтпай кім кетті?
Дұғадан жоқтап, жақсылар,
Бағышта аят кәламын» [4, 170].

Өлім үстіндегі қайғылы жандарға ерекше байыппен сөйлеп, ерекше сабыр сақтауға бағыт берген сопылық ілім екенін көреміз. «Сендер жылайсыңдар, құдайға қарсы боласыңдар, жаратушы Аллаға шерік қосасыңдар», - деп өздерінше шариғат айтатын шала молдалар осы жоқтаулардан Ясауи ілімін үйренулеріне болады. Жоқтау айту арқылы қайғылы жан қайғысын бөліседі, айналасымен диалогқа түсіп, ауыр қайғыдан серпіледі. Өлген жанның жақсы

істерін есіне алады. Ең соңында, сабырға келіп, о дүниедегі жақсылығын тілейді. Жоқтау жырларында тұтасымен ислам шарттары, ислам дінінің ережелері көрініс береді. Әсіресе, Қ.А.Ясауи негіздеген сопылық ілім бұл жырлардың мағынасын арттырып, құлаққа сонша жағымды, көңілге қонымды етіп тұрады. Өлімнің артын күту мәдениетінің қазақтарда соншалықты жоғары көтерілген себебін де ұқтырады.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық прозаның ең көркем түрі – ертегілер. Қазақ ертегілерінің керемет тілі мен терең мазмұны бүкіл әлем халықтары ертегілерінен әлдеқайда әрі көркем, әрі қисынды қиыстырылған. Соның сырын да енді ұққандаймыз. Ертегілеріміздің де негізінде Ясауи ілімі сіңірілген екен. Ертегішілер де осы ілімді меңгерген жандар екеніне анық көз жеткендей. Мектепте оқыған «Аяз би» ертегісін алайық. Сондағы Жаман, біздің ойымызша, Ясауи шәкірті немесе Ясауи ілімін меңгерген жан деуге әбден болады деп ойлаймыз. Жаманның сыртқы кейпін ертегіде былай береді: «Таудың етегінде үстінде жыртық тоны, басында тері тымағы бар, ұсқынсыз бір адам бес-он қойды бағып жүр екен» [7, 55]. Жаманның өзін Мадан хан алдында жаман екенін дәлелдейтін сөздеріне де мән бере қарайық. «Менің жасым елуге келді. Мен қатарлылар әйел алып, бала көрді, келін жұмсап, қызық көріп отыр. Мен қайда болса сонда, әлі күнге дейін әркімнің артына мінгесіп, басқа біреудің құлшылығында жүрмін. Енді мен жаман емей, жақсымын ба?» [7, 57.]. Жасы елуге келгенінше, сонша ақылды бола тұра, неге ел аралап жүр деген сұрақ кімнің де болса ойында тұрары анық. Ертегі ғой деп кейбір мәселелерге онша мән бермейтініміз анық. Міне, мән бере қарасақ, Жаман өзінің дәруіш екенін өз аузымен айтып береді емес пе? Дәруіштер туралы Қ.А.Ясауи хикметтерінде былай дейді:

«Киімдері мың шоқпыт, көңілінде бір Алла,
Қызмет қылар әр күні тыным тапшас, дәруіштер.
Інінде кір шапан, көкірегінде жүз мың арман,
Бұл дүние опасыз, көзіне ілмес дәруіштер.

Иығында шапаны, қолға ұстаған асасы,
Ізгі мұрат жанында, Алла дейді дәруіштер.
Арғы тегі пақырлар, көңіл шаһарын кезгендер,
Жан сарайы нұрланып, бақыт кешкен дәруіштер» [8, 83].

Жоғарыда ертегі мәтініндегі Жаман туралы берілген мәліметтер, хикметтегі дәруіштерге берілген сипаттамаға сәйкес келіп тұрғанын ешкім жоққа шығара қоймас. Ертегідегі Меңлі сұлу мен Жаманның арасындағы символдық диалог та Ясауи іліміне негізделген баяндау. Ясауидің өзі де, Ясауи ілімін меңгерген жандар да осылай ақылы мен білімдерін сынасатын болғандығы туралы көптеген аңыздар сыр шертеді. Тіпті, бойындағы ерекше хикметті таныту үшін де осындай ішкі тартыс символдық диалогтар арқылы жүзеге асып отырған. Ең қысқа мысал Мұхаммет с.ғ.с. пайғамбарымыз өзінен

кейін төрт жүз жыл өткенде дүниеге келетін үмбетіне аманат етіп құрма қалдырыпты дейді аңыз. Сол құрманы Арыстан баб өзінің аузында сақтап, Ясауиге жеткізіпті делінеді. Осындағы құрма символдық түсінік деуге болады. Құрма алғанын Ясауи бабамыз өз хикметтерінде де айтады.

«Жеті жаста Арыстан бабам іздеп тапты»,
«Жеті жаста Арыстан Бабқа қылдым салам,
Мұстапаның аманатын бер деп маған».
«Құрма беріп, басым сипап, назар салды».

Халық санасында дәл осылай Арыстан Баб ұзақ сақтаған құрмасын, яғни пайғамбар аманатын тапсырған соң ғана қаза болыпты деген түсінік еш күмәнсіз сіңген. Тек сәл түсініксіздеу мәселе құрманың ұзақ сақталуы. Құрманы кейбір ғалымдар заттық нәрсе емес, ол тек ілім деп түсіндіріп жүргені мәлім. Біз сөз етіп отырған «Аяз би» ертегісіндегі Жаманның ақылын тексеру үшін сұлу қыздың бір гауһар тас, бір қайрақ, бір пышақ, бір тәрелке беріп жіберуі Ясауиден қалған ерекше дәстүр деп қарастырдық. Қаруын әкелдіріп, гауһарды бөліп, тәрелкені сындырып, пышақты жетесінен бөліп, қайрақты сындырып беретінін білеміз. Осының бәрі Жаманның жұмбақты тапсырманы ақылмен түсініп, өзінің қайраты мен қасиетін танытқанына тыңдарман тәнті болады. Бұл да Ясауи жолының көпшілікке кеңінен тарағанына дәлел болады. Өйткені Ясауи кереметін танытатын аңыздардан оның да осындай заттар жіберу арқылы өзгелердің білімі мен ақылын сынағаны айтылады. Соның бірін мысалға келтірейік: «Қожа Ахмет Ясауидің атақ-даңқы алысқа кетіп, кеңінен мәлім болып, шәкірттері мыңдап саналатындай дәрежеге жеткен кезде, әрине, қарсыластары да көбейеді. Тіпті мұнафықтар (екіжүзділер) ақырында ауыр жала жабуға дейін барды: Қожаның мәжілісіне ашық-шашық әйелдер де келіп, еркектермен бірге зікір салуға қатысады екен» деген өсек тарайды. Шариғат үкімдерін сақтауға күшті құрмет көрсеткен Қорасан әулиелері бұл айтылған, ұзынқұлақтан келген сөздердің дұрыс-бұрыстығын тексереді. Тексеру нәтижесінде мұның түгелдей жала ғана екені анықталады. Бірақ Қожа Ахмет Ясауи оларға одан кейін сабақ бергісі келеді. Бір күні шәкірттерімен бірге жиналыста отырған кезде мөрі бар сия сауыт әкеліп ортаға қояды. Барлық жиналған жәмиғатқа үн қатып, былай дейді: «Оң қолын балиғатқа келген (ер жеткен) күнінен қазірге дейін әурет (абыройына) мүшелеріне тигізбеген әулие бар ма?» Ешкім жауап бермейді. Сол кезде шайқы шәкіртінің бірі – Жәлел Ата ортаға шығады. Қожа Ахмет Ясауи сия сауытты оның қолына беріп, тексерушілермен бірге оны Мәуреннахр мен Қорасан мемлекетіне жібереді. Ол жерде барлық ғалым мен шариғатшылар бірлесіп сия сауытты ашады. Сөйтсе ішіндегі мақта мен от ешқандай бір-біріне әсер етпеген. Не мақта жанып кетпеген, не болмаса от сөніп қалмаған. Сол кезде Қожадан күдіктеніп, тексеруші жіберген ғалымдар оның өздеріне бергісі келген сабағының мағынасын түсінеді: «Егер әйел-

еркек бір жиналыста бірлесіп бірге зікір салып, ғибадат қылса да, Хақ Тағала олардың жүректеріндегі әр түрлі жаман ниет пен дұшпандықты жойып жіберуге құдіреті жететін еді» [5, 53]. Міне, ұлағатты өсиетін осылай символдық заттармен ұғындырады. Дәл осылай ұғындыру «Аяз би» және басқа да қазақ ертегілерінде көп кездеседі. «Аяз би» ертегісінің өн бойынан қасиетті ілімнің ізі сайрап жатқанын енді ғана пайымдап отырғандаймыз. Уәзірлердің азғырған сөзіне еріп, Жаманды барса келмес сапарға жұмсаған хан өз қатесі туралы: «Менен бір қате болды, шайтанның азғырғанына ердім», - дейтіні бар. Шайтан - әркез жолдан тайдыруды ойлайтын тылсым күш иесі. Адам баласының өмір бойы қажыры мен ақылы жетсе, күресетін жауы да осы. Қызғаныштан жаулық жасаған қырық уәзірдің Жаманға барып, бас сауғалайтын оқиғасы да - сопылық ілімнің көрінісі. Жазалыларды жазалау да солай. Ақылы мен сабырының, білімі мен қайратының арқасында Аяз би атанған Жаман өз мақсатына жеткен дәруіш бейнесі екенін тану қазір оңай. Өйткені Ясауи салған қасиетті ілім қазір әртүрлі әдістермен түсіндіріліп жүр. Ұлтымызды кең далада, ғажайып өлкеде кең пейілімен өзге елді таңқалдырған мінез-құлқын қалыптастырған осы ел рухына сіңіп кеткен Ясауи ілімі деуге болады. Зорлықпен түсіндірілген емес бұл ілім, біздің бүкіл өмірімізге, тұрмысымызға сіңіп кеткен қасиетті ілім. Оны кез келген ертегіден табуға болады. Мысалы: «Жануарлардың жыл басына таласуы» деген ертегі бар. Оның алғашқы мәтіні Қашқари сөздігінде жазылып қалған. Бірақ онда бұл ертегі басқаша берілген. Хан жыл санау үшін бар жануарларды үлкен бір сайға қамап, содан қай жануар шықса, соның ретімен жыл атауларын атапты делінген. Ал қазақ ертегісі осы оқиғаны да өз танымына лайықтап баяндайды. Барлық жануарлар адам баласына пайдалы қасиеттерін айтып мақтанысып, жыл басы болуға лайықтымын деп жатқанда, тышқан қулық ойлайды. Ол өзінің адам баласына пайдасы жоқ екенін жақсы біледі. Таласқа қосыла алмайды ғой. «Бәріміз таң шапағын қарсы алайық, кім бұрын көрсе, сол жылбасы болсын», - дейді қу тышқан. Бұны түйе қостайды. Өйткені түйе өзінің бойына сеніп, жыл басы болатынына сенімді болады. Міне, әзәзіл тіліне ерген түйе күнәһар болды. Тәкаппарлық ой ойлады. Барлық жануарлардан өзін биік санады. Бірақ, таң шапағын көре алмады. Оның құлағына шығып тұрған тышқан жыл басы болып кетеді. «Түйе бойына сенем деп, жылдан құр қалыпты» деген мәтел де осы оқиғаның негізінде шыққан. Жай балаларға арналған ертегі деп қана бағалаймыз. Шын мәнінде, адам жанының тазалығын, пәк жүректі насихаттайтын, құдіретті Алла барлық жанды-жансызды тең жаратқанын түсіндіретін ертегі. Тек соны ұғыну жағы бізде кем түсіп жатады. Қазақ ертегілерінің ерекше композицияға құрылып, жүйелі баяндалып, тілі шұрайлы, оқиғасы қызықты да салмақты болатын себебі айтушылары Ясауи ілімін меңгерген білікті жандар болған ғой деген қорытынды жасауға болады.

Қазақ ауыз әдебиетінің биік шыңы болып есептелетін эпостық жырлар екені белгілі. Осы эпостық жырдың айтушылары да бүкіл қазақ қоғамының рухани тірегі Ясауи ілімімен сусындаған жандар болғаны түсінікті. Сондықтан бұл жырлардың барлығынан да Ясауи ілімін паш ететін көріністер мен сөйлем, сөз тіркестері, тұтас шумақтар анық көрінеді. Байыптап қараған жан осы көркем туындылар арқылы ешбір мектепсіз, арнаулы үгіт жүргізбей-ақ ислам, Ясауи ілімі халыққа тұтас түсіндірілгенін байқайды. Қазіргі жастарымыздың, тіпті, ересек жандардың басқа дінге, әртүрлі секталарға ілесіп кетіп жүрген себептерін аспаннан да, жерден іздеудің керегі жоқ. Ұлтымыздың сеніміне тірек болып отырған асыл сөзімізді, әдебиетімізді дұрыстап оқытуды қолға алу керек. Сол арқылы жоғалтқанымызды қайта табуға, ұлы рухымызды қайта табуға болар еді. Батырлық жырлардың ішіндегі «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар» жырлары көпшілікке мәлім. Олардан да Ясауи ілімінің гауһарларын оңай ажыратуға болады. Біз «Ер Сайын» жырынан да осы ілімді танытатын жолдарды іздеп көрелік. Батырдың әкесін суреттегенде мынадай жолдар бар:

«Аллаға тілі тимеген,
Бес намазын қоймаған,
Бір құдайды ойлаған»[4, 99].

Осы Бозмұнай перзенті болмағандықтан, құлдарынан таяқ жеп, Алладан тілек тілейтіні баяндалған. Тілегін Алла қабыл еткенін келіп баяндайтын пірі былай суреттеледі:

«Ала есегін алқалап,
Ала қоржын арқалап,
Шар кітабы қойнында,
Демі тағдыр мойнында,
Аса таяқ қолында,
Өзі ақтың жолында» [4, 103].

Жырлардың біразында суреттелетін осындай бір бейнелері Қ.А.Ясауи ілімінің әсері екені анық.

Қорыта айтқанда, ұлы баба Қ.А.Ясауи ілімі қазақ өмірі мен рухани әлемінің барлық қабаттарында орын алған. Сәбилерге арналған әндер мен әңгімелерден бастап, барлық әдеби жанрларды нұрландырып, құнарландырып тұратын асыл желі – Ясауи ілімі, оның өсиеті мен хикметтерінде айтылған даналық пікірлер. Қазақ ұлтын небір зұлматтардан аман алып қалған дәстүр болып сіңірілген, ән мен жыр болып құлаққа сіңген, ертегі мен аңыз болып кез келген уақытта айтылатын, айтулы жиындарда жырланатан жырлардың бойына сіңірілген рухани ілім, рухани тірек Х.А.Ясауи ілімі болғанын анық көреміз. Әлі де ұлтымыздың рухын қайрайтын бұл ілімді ұрпақ санасына енгізіп отыру жалғыз педагогтардың ғана емес, жалпы көпшіліктің міндеті болуға тиіс деп ойлаймыз. Ол үшін

жалпы көпшілік арасында Ясауи ілімін насихаттау, соны бүкіл қоғам санасына сіңіру жолдарын қарастыру керек сияқты. Соның тікелей әрі тиімді жолы – ұлы баба ілімі сіңірілген қазақ әдебиетінің бар мұраларын өз дәрежесінде қазіргі талаптарға сай балабақшадан бастап барлық білім беретін оқу орындарында дұрыс оқыта білу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. Алматы. «Раритет». 2008. 408 б.
2. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. Астана. «Елорда». 2000. - 288 б.
3. Б.Қорғанбеков. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры. Астана. «Нұра –Астана». 2011. – 208 б.
4. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы. 1991 ж. «Жалын». -462 б.
5. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар (құр.Б.Қорғанбеков). Алматы. «Эффект». 2009. -152 б.
6. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. 2,4- томдар. Алматы. «Қазығұрт». 2005.
7. Аяз би. Кіт: Әдебиет: Жалпы білім беретін мектептің 5- сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра. 2001. – 304 б.
8. Қ.А.Ясауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы. 1993.- 262 б.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии на всю казахскую литературу и значения суфийского учения Х.А.Ясауи, то есть духовного учения, воспитывающего человеческое сознание. Х.А.Ясауи выделил главные основы нового в ту эпоху суфийского учения и превратил его художественную традицию. Учение Ясауи состоит не из сухих наставлений, а представляет собой систему творческого мышления, что позволило донести его до всех поколений и внедрить в сознание народа посредством различных литературных жанров. Проявление элементов учения Ясауи в казахских пословицах и поговорках, легендах и сказках, народных песнях, поэмах и традициях, доказано на конкретных примерах. Представители устной народной литературы мастерски передавали национальную духовную опору - учение А.Ясауи – из поколение в поколение, что позволило легко его усвоить исследовать ему. Чтобы учение А.Ясауи вновь могло быть легко освоенным народным сознанием, автор считает наиболее эффективным методом правильно преподавать литературные произведения великого ученого в детском саду и школе.

(Камалқызы Ж. Учение А.Ясауи – основная нить нашей национальной литературы)

ÖZET

Bu makalede, Ahmet Yesevi'nin tasavvufi öğretileri veya insan bilincini yetiştirmede büyük rol oynayan hâl ilminin tüm Kazak edebiyatı üzerindeki etkisi ve öneminden söz edilmiştir. Ahmet Yesevi'nin yaşadığı dönemde oluşan tasavvuf ilminin temelleri, zaman geçtikçe gelişerek güzel sanatların her koluyla ilgilenmiştir. Yesevi öğretileri boş lafla değil, güzel düşünme sistemiyle ve anlaşılır dilde halk bilincine aşılmuş olduğu yazar tarafından edebiyatın çeşitli janrları aracılığıyla izah edilmiştir. Kazak atasözleri ve masalları, halk şarkıları ve destanlarındaki Yesevi ilminin belirtileri net örneklerle ispatlanmıştır. Sözlü edebiyatın nesilden nesile ulaşmasını sağlayan aşklar, iyice öğrendikleri Yesevi ilmini eski edebiyat unsurlarıyla ustaca bağdaştırabilmiştir. Böylece milletin, manevi dayanağı olan Yesevi ilmini kolay öğrenmesine imkan sağlamıştır. Yazar, Yesevi ilminin halk bilincine yeniden aşılması için edebiyat nüshalarının kreş başta olmak üzere tüm eğitim kurumlarında öğretilmesi gerektiği ileri sürmüştür.

(Kamalkızı J. Ahmet Yesevi Öğretisi, Millî Edebiyatımızın Temel Kaynağıdır)

SUMMARY

The article refers to the impact on the entire value of the Kazakh literature and Sufi teachings H.A.Yasavi, that is the spiritual teachings which fosters human consciousness. H.A.Yasavi identified the main foundations of a new era in that Sufi teachings and turned it into an artistic tradition. Learning is Yasavi not consist of dry instructions, and is a system of creative thinking that has allowed him to bring all generations and to introduce into the consciousness of the people through a variety of literary genres. The manifestation of the elements in the teaching Yasavi Kazakh proverbs and sayings, legends and fairy tales, folk songs, poems and traditions, it is proved by concrete examples. Representatives of oral folk literature skillfully passed the national spiritual support - Scientists A.Yasavi - from generation to generation, thus it is easy to learn to explore it. To apprenticed A.Yasavi again could be easily mastered by the national consciousness, the author believes the most effective way to properly teach the literary works of the great scientist in kindergarten and school.

(Kamalkyzy J. Learning is A.Yasavi - the main thread of our national literature)

Muhammed KARASU*

DİVÂNU LÜGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ + Kİr(A)/KUr(A) EKİ İLE OLUŞMUŞ
YANSILAMALI FİLLER ÜZERİNE BİR KÖKEN BİLİM DENEMESİ

Bir Türk için dünyadaki bütün kediler “miyav”lar, bütün köpekler “hav”lar, bütün ırmaklar “çağıl”dar ve gök her zaman “gür”ler. Türk dilinde yer alan gargara ve kahkaha gibi sayısı çok az olan farklı dillerden ödünç alınmış yansılmalı kelimeler dâhil edilmezse, Türk dilindeki yansılmalı kelimeler, en eski Türk lehçesinin ses olayları ile değişmiş ürünleridir.

Bu çalışmada Divânu Lügâti’t-Türk’te yer alan yansılmalı fiillerin köken bilgisi özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Taklidî Fiiller, Ses Yansılmalı Fiiller, Yansılmalı Fiiller, Köken Bilim.

GİRİŞ

Doğada o kadar çok ses vardır ki, bunları öykünerek anlamlandırmak insanoğlunun çağlar boyunca uğraştığı bir iş olmuştur. Hatta dilin doğuşunu da bu öykümelere bağlayan dilbilimciler çıkmıştır (Başkan, 1989: 144; Aksan, 2007: 96). Doğadaki seslerin kaynağı insanlar, hayvanlar ve canlı varlıklar dışındaki nesnelere. Bu canlılık içinde, farklı seslerin meydana gelmesi de çok doğaldır. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde yansılmalı kelimeler

“dış gerçeklik düzleminde var olan ses ya da gürültüleri, işitimsel izlenimi yansıtabilecek biçimde aktaran, adlandırılan gerçeği ses öykünmesi yoluyla belirten dilsel öge” (Vardar vd., 2007: 216)

biçiminde tanımlanmıştır. “Yansılmalı” teriminin Almancada onomatopöie, lautmalerei, schallnachahmung; Fransızcada onomatopée; İngilizcede onomatopoeia kelimeleriyle ifade edildiği yine aynı kaynaktan görülmektedir¹.

Bu çalışmada ise “yansılmalı” terimi ele alınmıştır. “Yansılmalı” terimi, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçen, “taklit etmek” anlamına gelen “yañsılamak” kelimesinden türetilmiştir (Aksoy ve Dilçin, 2009: VI, 4291).

“Divânu Lügâti’t-Türk’teki + Kİr(A)/KUr(A) Eki ile Oluşmuş Yansılmalı Fiiller Üzerine Bir Köken Bilim Denemesi” adını taşıyan çalışmada konuyu dağıtmamak amacıyla çalışma alanı sadece fiillerle sınırlandırılmıştır. Bu fiiller içerisinden ise Altay dillerinin ortak eklerinden birisi olan, yansılmalı fiiller türeten + Kİr(A)/KUr(A) eki ile türemiş fiiller incelenmiştir. Belirlenen yansılmalı fiiller, Ferdinand de Saussure’in nedensizlik ilkesinin dışında kalan yansılmalı fiillerden seçilmiştir. Adlandırma ile adlandırma işlemi arasındaki ilişkinin açıkça

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türk Dili Okutmanı, Türkistan, Kazakistan.

¹ Bk. Vardar vd. ss. 216, 217.

görüldüğü yansılmalı kelimeler, göstergelerin en ilkel biçimleri olması muhtemeldir (Demircan, 1997: 193). Saussure, nedensizlik ilkesi dışında kalan yansılmalı kelimeler için şu yorumu yapmaktadır:

“Gösteren seçiminin her zaman nedensiz olmadığını belirtmek için yansımalara başvurulabilir. Ne var ki bunlar hiçbir zaman bir dil dizgesinin örgensel öğeleri değildir.” (Saussure, 1998: 111).

Bunun yanı sıra, insan kaynaklı seslerle türetilen yansılmalı fiiller içinden, insanın istem dışı çıkardığı seslerle türetilen fiiller de konuya dâhil edilmiştir. Genel anlamda, ses yansılmalı ve biçim yansılmalı olmak üzere ikiye ayrılan yansılmalı kelimelerden, ses yansılmalı öbeği içinde olan ve ünlem kökenli olmayan fiiller bu çalışmanın konusu olmuştur.

Divanu Lugati't-Türk'ten derlenen ve Saussure'in nedensizlik ilkesine ters düşen fiillerin tasnifi ile ortaya çıkan malzeme, köken bilgisi açısından incelenmiştir. İncelemede yansılmalı fiilin *Divanu Lugati't-Türk*'te geçtiği sayfa numarası parantez içerisinde gösterilmiştir. Tesbit edilen fiillerin /-l-/, /-n-/, /-r-/, /-ş-/, /-t-/, /-d-/, /-tır-/, /-dur-, -tur-) çatı ve diğer ekler ile genişletilmiş biçimlerine metindeki biçimleri ile yer verilmiştir. Ancak köken bilgisi incelemesi, incelenen fiilin kök biçimi esas alınarak yapılmıştır.

Bazı fiillerin köken bilgisi ile ilgili açıklamalarına, incelenen kaynaklarda rastlanmamıştır. Bazı fiillerin ise incelenen kaynaklarda yer almasına rağmen, köken bilgisine ilişkin bir bilgi bulunamamıştır.

DİVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE TESBİT EDİLEN YANSILAMALI FİİLLER

1. **āngra-** “ağlamak”

āngra- (DLT, 145), āngraş- (DLT, 145).

EDPT'de “āngır/īngır” tabanından türediği belirtilen kelimenin değişik türevleri olarak “īngle-īngilde-” biçimleri verilmiştir (Clauson, 1972: 189).

TTM'de ise “āng” yansılama kökünden agra- < *ağyıra- ve anır- < *ağyır- < *ağyıra- biçiminde türediği bilgisi vardır (Tekin, 2003: 160).

2. **bākır-** “(deve) böğürmek”

bākır- (DLT, 170).

EDPT'de “ba:kır-” fiilinin Batı Türkçesinde yaşadığı belirtilmektedir (Clauson, 1972: 318). TTL'de ise Batı Türkçesindeki “bağır-” fiilinin + *KIr* ekinden türediği belirtilmiştir (Tietze, 2002: I, 261). M. Erdal bu fiilin Moğolca “barkira-” fiili ile akraba olabileceğini de işaretlemiştir (1991: II, 46). T. Tekin de M. Erdal'ın görüşünü destekler bir köken bilgisi açıklaması vermiştir: bāyır- < *bākır- < *barqır- (2003: 62, 100, 157, 333). T. Gülensoy ise “bağır-” fiilinin *bā +

kır biçiminde türemiş bir yansılmalı fiil olduğunu kabul etmiştir (Gülensoy, 2007: I, 103).

3. **bırqır-** “(at) homurdanmak”
bırqır- (DLT, 186).

EDPT’de “bırqır-” fiili için yapılan açıklamada “bırkığ” kelimesi ile akraba olduğu belirtilerek “bırk-” veya “bırkı-” kök biçiminden türeyebileceği kabul edilmiştir (Clauson, 1972: 360, 361). OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş bir fiil olduğu belirtilmiştir (Erdal, 1991: 466). Bu durumda fiil kökünün “bır” olması gerekir. Ancak yine Erdal’a göre, + (*I/U*)*r* ekinin ettirgenlik eki olabileceği göz önünde bulundurularak kök biçimin “*bırk-” veya “*bırkı-” olabileceği de işaretlenmiştir (1991: II, 467). TTM’de ise bu kelime “bırqı-” biçiminde alınarak + *KI* eki ile türemiş olabileceği görüşü üzerinde durulmuştur (2003: 155, 333). Aynı zamanda birkir- < birkir-ar < *birkira-r biçiminde türediği yine aynı kaynaktan kabul edilmiştir (2003: 333).

4. **bürkür-** “püskürmek, fişkirmek”
bürkür- (DLT, 213).

EDPT’de “bürkür-” fiilinin kökü için olası bir “burk (p-)” kelimesi önerilmiştir (Clauson, 1972: 363). OTWF’de ise “bükür-”, “bürkür-”, “bürkir-” ve “büv□kir-” fiillerinin + *KIr* eki türemiş aynı fiilin değişik sesletimleri olduğu belirtilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). TTM’de “bürki-” tabanından gelişmiş olabileceği işaretlenmiştir (Tekin, 2003a: 155, 333). KBS’de “bürkür-” fiili ile biçim bakımından benzer olan “püskür-” ve “pükür-” fiillerinin + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı fiiller olduğu kabul edilmiştir (Gülensoy, 2007: II, 707). “bürkür-” fiilinin kök biçimindeki (*bür) /-r/ sesi zetasizm sonucu /-z/ sesine dönüşmüş olabilir. Sonraki süreçte bu sesin ötümsüzleşerek /-s/ sesine dönüşmesi mümkündür. Türkiye Türkçesindeki “püskür-” fiili de bu gelişim sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

5. **çakır-** “çağırmaq, bağırmaq; davet etmek”
çaqırş- (DLT, 223).

EDPT’de geçen “çakırş-” fiilinin (Clauson, 1972: 411), OTWF’de + *KIr* eki ile türediği kabul edilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). Bu kelime TTL’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenmiştir (Tietze, 2002: I, 463). TTM’de bu fiil için çağır- < *çaqır- < *çāqıra- < *çarqıra biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 62, 100, 101, 157). KBS’de ise TTM’deki açıklamaya benzer bir görüş bildirilerek çā[r] + kır türemesi uygun görülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 211).

6. **çıkırā-** “gıcırdamak, çıtırdamak”
çıqrā- (DLT, 234), çıqraş- (DLT, 234), çıqrat- (DLT, 234).

EDPT’de geçen “çıkra:-” fiili (Clouston, 1972: 410), OTWF’de + °*rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak belirtilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de yer alan “çırkırā-/çıkire-” fiili ile ilgisi bulunabilir (Tekin, 2003a: 101, 157). Muhtemelen *çık + *krA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

7. **çikrē-** “gıcırdatmak”
çikrē- (DLT, 237).

OTWF’de + °*rA* eki ile türemiş yansılmalı fiillerden biri olarak işaretlenen “çikrē-” fiili (Erdal, 1991: II, 470), muhtemelen “çıkırā-” fiilinin ince sıradan sesletimidir².

8. **çokrā-** “kaynamak; fişkırmak”
çoqrā- (DLT, 240), çoqraş- (DLT, 241), çoqrat- (DLT, 241).

EDPT’de “kaynamak” anlamı verilen “çokra:-” fiili (Clouston, 1972: 410), OTWF’de + *rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTL’de de yansılmalı olarak kabul edilen “çokra-” fiilinin çokur + *A* biçiminde türediği belirtilmiştir (Tietze, 2002: I, 528). TTM’de ise bu kelime için çoqra- < *çorkra- < *çorkıra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 102, 158). KBS’de “çokra-” fiilinden - *k* eki ile türemiş ve “suyu çok olan kaynak, pınar, kaplıca” anlamına gelen “çokrak” kelimesi için yapılan açıklamada *çorkra- < *çorkıra- biçiminde bir gelişim öne sürülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 248, 249).

9. **kağra-** “davul çalmak, gürültü çıkarmak”
qaqrā- (DLT, 401).

EDPT’de “kağra-” fiilinin “kaktır-” biçiminde olması gerektiği belirtilmiştir (Clouston, 1972: 612). Ancak fiilin kökeni hakkında herhangi bir

² Bk. çıkra-

yorum yapılmamıştır. “kakra-” fiili muhtemelen *kaḳ + krA biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

10. **kegir-** “geğirmek”
kegir- (DLT, 300).

EDPT’de geçen “kekir-” fiili (Clouston, 1972: 712), OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak kabul edilmiştir (Erdal, 1991: II, 466). TTM’de “kekir-” için kâkir- < *kākir- < *kekire- < *kerkire- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 100, 157, 333). Fiilin KBS’de *kē + kir biçiminde türediği belirtilmiştir (Gülensoy, 2007: I, 360). TTL’de “geğir-” fiili yansılmalı kabul edilmesine rağmen kelimenin kökeni hakkında bir bilgi verilmemiştir (Tietze, 2009: II, 121).

11. **kıḳır-** “çağırarak, seslenmek, bağırarak”
kıḳır- (DLT, 424), qıḳır- (DLT, 425).

EDPT’de yansılmalı olarak verilen “kıḳır-” fiilinin “kıkı:” kökünden türediği kabul edilmiştir (Clouston, 1972: 612). OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenen “kıḳır-” için (Erdal, 1991: II, 466), TTM’de kîkîr- < *kîkîr- < *kîkîra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 333). KBS’de ise “kıḳır-” fiilinin *kî + kır biçiminde türediği ileri sürülmüştür (Gülensoy, 2007: I, 506).

12. **kökrē-** “kükremek, gürlemek”
kökrē- (DLT, 320), kökreş- (DLT, 320).

EDPT’de “gök gürlemesi”, “at kişnemesi” ve “savaşçıların bağırması”nı anlatmak için kullanılan “kökre:-” fiili (Clouston, 1972: 713), OTWF’de yansılmalı bir fiil olarak (kükrä-) işaretlenmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de ise kükire-, kükre- < *kürkire- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 102, 158, 159). KBS’de de “kükre-” fiili için *kür + kire biçiminde bir açıklama verilmiştir (Gülensoy, 2007: I, 588, 589).

13. **quzgır-** “şiddetli rüzgâr esmek, fırtına çıkmak”
quzgır- (DLT, 458).

Bu kelime muhtemelen *kuz + *KIr* biçiminde türemiştir. “kuz” kök biçimi Ön Türkçe dönemine ait yansılmalı bir ad olabilir. Muhtemelen zetasizm sonucu “kuz” /-r/ > /-z/ değişimi ile “kur”a dönüşmüş olabilir. Bu kabul doğrultusunda, Mançucadaki “birbirine hırlayan kaplanların ve başka hayvanların çıkardığı ses” anlamına gelen “kur” yansılması ile (Tekin, 2003a: 102) ilişkilendirilebilir. “kür”, “kur” yansılmasının farklı bir sesletimi olması mümkündür. Bu bağlamda, “Şiddetli rüzgâr esmek, fırtına çıkmak” anlamına gelen “kuzgır-” fiili, “gök gürlmesi” anlamına gelen “kükre-” fiilinin arkaik bir örneği olarak kabul edilebilir.³

14. **okrā-** “atlar su ve yem için kişnemek, hayvanların homurtusu”
okrā- (DLT, 359), oqraş- (DLT, 359).

EDPT’de geçen “okra:-” fiili (Clauson, 1972: 92), OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak gösterilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). TTM’de bu kelime için oqra- < *oqıra- < *orqıra- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 62, 102, 102, 103, 157, 158). KBS’de ise *oḡ + ra biçiminde türediği belirtilmiş ve kelimenin yansılmalı olduğu ifade edilmiştir (Gülensoy, 2007: II, 618).

15. **sıqır-** “(kuş) ıslık çalar gibi ötmek”
sıqır- (DLT, 490), sıqrış- (DLT, 491).

OTWF’de + *KIr* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak kabul edilen “sıqır-” fiilinin (Erdal, 1991: II, 467), EDPT’de “sıkkır-” biçiminde olabileceği de işaretlenmiştir (Clauson, 1972: 815). TTM’de ise sıqır- < *sīqır- < *sī-qır- biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiştir (Tekin, 2003a: 63, 333).

16. **sızgur-** “cızırdamak, (yağ) erimek”
sızgur- (DLT, 493).

EDPT’de “eritmek” ve “tıslamak, cızırdamak” anlamları verilen “sızgur-” fiilinin (Clauson, 1972: 861, 862) *Divānu Lugati’t-Türk*’te “cızırdamak” anlamına gelen başka bir anlamdaşı “çivīlā-” fiilidir. Her iki kelimenin de “çır” tabanından türemiş olması mümkündür. Bu kabul doğrultusunda kelime muhtemelen ön seste

³ Bk. kökrē-

Karasu M. Divânu Lügâti't-Türk'teki + kir(a)/kur(a) eki ile...

/ç-/ > /s-/ ve son seste, zetasizm sonucunda, /-r/ > /-z/ ses değişimi ile “çır”, “sız” yansılmasına dönüşmüştür. “sızğur-” fiili ise bu kök biçimden + *KUr* eki ile türemiştir.

17. **tigre-** “tıkırdatmak, (at) koşturmak”
tigret- (DLT, 566).

EDPT’de geçen “tigre:-” fiili (Clouston, 1972: 486), OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olduğu ifade edilmiştir (Erdal, 1991: II, 470). Muhtemelen *tig + *grA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-g-/ sesi düşmüş olmalıdır.

18. **tikrē-** “tıkırdatmak”
tikrē- (DLT, 567), **tikreş-** (DLT, 567), **tikret-** (DLT, 568).

OTWF’de + *°rA* eki ile türemiş yansılmalı bir fiil olarak işaretlenen “tikrē-” fiili (Erdal, 1991: II, 470), muhtemelen *tik + *krA* biçiminde türemiştir. Türeme sırasında /-k-/ sesi düşmüş olmalıdır.

19. **yāngkur-** “yankılamak, ses çıkarmak”
yāngqur- (DLT, 660).

OTWF’de yansılmalı bir fiil olarak geçen “yāngra-” fiili için (Erdal, 1991: II, 470) TTM’de, *yağra-* < **yağyıra-* biçiminde bir köken bilgisi açıklaması verilmiş ve kelimenin yansılmalı kökü “yāng” olarak belirtilmiştir (Tekin, 2003a: 161). Bu kelimenin “yāng” yansılama kökünden türediği varsayılırsa, “yāngkır-” fiilinin **yāng* + *KIr* biçiminde türemiş olması muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2007); *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKSOY, Ömer Asım; DİLÇİN, Dehri (2009); *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAŞKAN, Özcan (1989); “İnsan Dilinin Doğuşu”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1968), Sayfa: 143-156, Ankara.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972); *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At the Clarendon Press, Oxford. (EDPT)
- DANKOFF, Robert; vd. (Çev.: Seçkin ERDİ; Serap Tuğba YURTESER) (2005); *Kâşgarlı Mahmūd Divânü Lügâti't-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul. (DLT)

- DEMİRİCAN**, Ömer (1997); “Türkçede Nedenli Göstergeler: Yansımalarda Anlamlandırma”, VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, 191-206, Ankara.
- ERDAL**, Marcel (1991); *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon (I, II)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden. **(OTWF)**
- GÜLENSOY**, Tuncer (2007); *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (I, II)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. **(KBS)**
- SAUSSURE**, Ferdinand de (2001); *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul.
- TEKİN**, Talat (2003); *Makaleler I Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara. **(TTM)**
- TIETZE**, Andreas (I. Cilt): (2002), (II. Cilt): (2009); *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (I, II)*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul. **(TTL)**
- VARDAR**, Berke; vd. (2007); *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul.
- ZÜLFİKAR**, Hamza (1995); *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. **(TSYK)**

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада «Дивани лұғат-ат түрктегі» еліктеуіш сөздердің жасалу жолдарына талдау жасалған.

(Қарасу М. Дивани Лұғат-ат Түрктегі -қыр(а)/кур(а) жалғауларымен жасалған еліктеуіш сөздердің шығуы туралы зерттеу)

РЕЗЮМЕ

В статье проведен анализ на подражательных слов в «Дивани Лұғат-ат түрке». (Исследования о подражательных словах с союзами кыр(а)/кур(а) в Дивани Лұғат-ат Түрке)

SUMMARY

For a Turk, all cats in the world “meow”, all dogs “woof”, all rivers “babble” and the sky always “grumbles”. If the loanwords from other languages such as gargle and laughter, which are so few in Turkish language, aren’t included, echo words in Turkish language are evolved words by sound events of the oldest Turkish dialect.

In this study, etymology features of echo verbs that were collected appropriately from Divānu Lügātī’-Türk is exhibited.

(The study about etymology features of echo verbs that were collected appropriately from Divani Lügati’- Türk)

РЕЦЕНЗИЯ

ӘОЖ 808.86
Е 65

Құлбек ЕРГӨБЕК

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

АДАМ БЕКЕРГЕ ЖАСАМАЙДЫ... (Қарақалшақ ғалымы қалдырған хат...)

Мақалада автор Қарақалшақ әдебиеті туралы ғана емес, қазақ әдебиеті, қазақ қайраткерлері туралы естелік сөздерін қалдырған қарақалшақ ғалымы Қаалы Айымбетовтың «Халық даналығы» деп аталатын еңбегін оқығанда түйген ойларын ортаға салады.

Осы заманда кітап қолымызға түрлі жолдармен келіп түседі. Әңгіме арқауына айналғалы отырған еңбек қолыма жеке кітапханам арқылы Түркістанда жасақталған «Түрік тілдес халықтар кітапханасы» арқылы келіп түсті. Онда бір түріктен тараған 22 түрік ұлт-ұлыстары тілінде 20 000-нан аса алуан тілді кітаптар жинақталған. Кітап «Халық даналығы» («Қарақалшақстан» 1988) аталады. Туындыгер Қаалы Айымбетов! XVIII ғасырға дейін іргесі ажырамай жауға қатар шауып, дауды бірге шешіп, бірге жасаған, «Түркістан мұхтариятын» ыдырату үшін жасалған 1925 жылғы межелеуге байланысты «автономия» аталып, 1929 жылға дейін Қазақ ССР-нің құрамында болған бауырлас қарақалшақ елінің айтулы оқымыстысы. КСРО кезінен «Ала тоо», «Шарқ юлдузы», «Қазан утлары», «Ағидел», «Әмүдәрия», «Алтайдың чолмоны» сынды бауырлас ұлт-ұлыстар басылымын жаздырып алып, қарап отыратын маған Қаалы Айымбетов есімі ертеден таныс. «Әмүдәрия» журналының тұрақты авторы, тағдырлас елдің абыройлы ғалымы. Татардың Сағди, башқұрттың Жәлил Кейікбаевы, өзбектің Абдолла Аблани, қырғыздың Ипанғали Аралбаевы, қазақтың Құдайберген Жұбановы секілді алғашқы буын зиялысының бірі. Шеңдестіріле аталып отырған қанаттас зиялылары секілді керегіне қарай журналист, қажетіне қарай ағартушы, ізденісіне қарай тілші һәм әдебиетші ғалым болған кісі.

Ташкенде ұйымдастырылған «Түркістан мұхтариятында» қазақ-қырғыз бөлімі болған. Демек, түрік халықтарын ыдырату мақсатында жасалған межелеуге (1925 ж.) дейін автономиялар болмаған, түрік баласы қайда да бірге жүрген. Орайында еске түседі, бауырлас қырғыз елінің ірі тұлғасының бірі КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Түгелбай Сыдықбековке арнайы барып жолыққанымызда «Біз жиырмасыншы жылдары, тіпті отызыншы жылдары қазақ, қырғыз деп жатпай, біріміздің кітабымызды біріміз араб әліпбиі арқылы еркін оқи беретінбіз. Өз басым Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқановтың дақты шығармаларын арабшадан

(төтеше) еркін оқыш, танысыш, әдебиетке құштарланыш едім», – деп сыр жарғаны бар. Ол аз болса башқұрттың атақты ғалымы Ахмет-Зәки Вәлиди Тоған өзінің 1917 жылы Қазанда басылған «Қыскача төрек-татар тарихы» аталатын кітабын өзбек тілшілері «ескі өзбек тілі» атап жүрген «шағатайша», яки ескі түрік тіліне жақындата жазған. Әлгіндей межелеуге дейін қарақалшақ ағайын қазақ арасында бір болады да, Ташкенде ашылған алғашқы ағарту институты «Қазақ-қырғыз институты» аталады. Қазақ, қырғыз, қарақалшақ балалары Ташкенде, Москвада бірге оқиды. Ташкенде 1920 жылы өз жолын бастаған, «Қазақ» газетінің рухани мираскері - «Ақ жол» әуелде қазақ және қырғыз тілінде жарық көрмек ниетте болған. Москвада И.В.Сталин атындағы «Күншығыс еңбекшілері коммунистік университетінде» аталған қазақ, қырғыз, қарақалшақ және өзбек, татар, башқұрт балалары да оқиды. Алайда, оларға өзге пәндермен бірге тіл сабағынан тек қазақ тілі жүреді. Қазақ тілінен сабақты Мағжан Жұмабайұлы оқиды. Мағжан Жұмабайұлы әрі В.Я.Брюсов ашқан «Өнер институтында» оқиды. Б.Кенжебайұлы, Ө.Тұрманжанұлы, Ж.Арыстанов – сол КУТВ түлегі. Олар аталған оқу орнында Шыңғыс Айтматовтың әкесі – Төреқұл Айтматовпен бірге оқиды. Бейсембай Кенжебайұлы мен Төреқұл Айтматовтың қазақ эпосындағы Қарабай мен Сарыбай секілді бірімізден ұл, бірімізден қыз туса құда болалық, ал екеумізден де ұл туса екеуміз де ұлдарымызға қаған Шыңғыстың атын берелік деп сергтесетін жылдары.

Әрине, Москваға қолы жеткен талашкер барыш оқиды. Москваға барар алдында Ташкенде арнайы курс ұйымдастырылып, сынақ қабылданатын болған. Ес жиыш, етек жаба келе ағарту орталығының бірі – Алматы болады. Қырғыз, қарақалшақ балалары Алматыға келіп оқиды. Алматыда оқыш жүріп перзент сүйген Нәжім Дәуқараев ұлының атын Сәбит қояды («Кәдімгі Сәбит Мұқанов»). Жиырмасыншы жылдары Алматыда білім алып қанаттанған қарақалшақ оқымыстысының бірі - әңгіме арқауына айналып отырған Қаллы Айымбетов. Ол негізінен фольклорист. Қарақалшақ фольклорының жанр-жанрының жігін алғаш ажыратқан, оларға анықтама беріп ғылыми негіздеген ғалым. Салт-дәстүр жырлары, дастандар, ертегілер, мақал-мәтелдер, термелер, тарихи жырлар, жыраулар, бақсылар тағдыры оның назарынан тыс қалмаған. Жиырмасыншы, отызыншы, тіпті қырық, елуінші жылдар Қарақалшақстанда жыраулардың қатары бұзылмай аман отырған шағы. Қаллы Айымбетов солардың денін көзімен көрген, жолыққан, аузынан небір тамаша жырларды жазып алып, ғылыми айналымға енгізген. Оның еңбектерінің «Ерполат жырау жырлаған «Едиге» дәстаны», «Өгіз жырау жырлаған «Алшамыс» дәстаны», «Есемұрат жырау жырлаған «Қобылан» дәстаны», «Құрбанбай жырау жырлаған репертуарлар хақында» болып келетін себебі де осыдан. Бауырлас елдің фольклорист ғалымы еңбегінде өзге елдердің ғалымдары еңбегімен салыстырғанда тыңнан тартылған желілер, соны пайымдаулар, ұлысына қарай фольклорлық сан-

алуан ерекшеліктер молынан кездеседі. Жан сүйсінтер жаңалықты, жақсы пайымдауларды еркін кездестіруге болады ғалым еңбегінен. Сол бір сонылықты қазақ зерттеушілері еңбектерімен салыстыра оқыған кісі кеніш олжаға кенелері хақ. Әрине, ол – ғылым ісі. Ғалым талап азамат тақырыбына қарай жасар салыстырулар жасаса «уай бәрәкелді!» дер едік. Ол – дербес әңгіме еншісі. Біз бұл жолы Қаалы Айымбетов сынды қарақалшақтың аға буын зиялысын жаңа қырынан ашып, жаңа қырын әңгімелегелі отырмыз. Ол – Қаалы Айымбетовтың мемуарист райындағы еңбегі.

Қаалы Айымбетов «Өткен күндерден елеслер» (Аударуды қажетсінбейді деп ойлаймыз – Қ.Е.) атап естелік кітабын жазыпты. Мемуарлық шығармасы этнографиялық ерекшеліктер, салт-дәстүр сипаттарына толы. Мемуар болған соң, автордың өз өмірбаяны ізімен әңгімеленіп, бастан кешкен оқиға соған орай сюжет өзегімен өріліп отырады түсінікті. «Қарақалшақ ауылдары», «Қудалық», «Салт-дәстүр ырымдары», «Шымбай қаласында», «Түрлі кәсіп адамдары», «Кәсіпсіз адамдар», «Алағат заман», «Жаңа мектеп босағасында», «Төрткүл естеліктерінен», «Мәдениет майданында, илиим-билим жолында», «Алма-Атаға оқуға барғанда», «Илимпаздар келді, илимий экспедициялар», «Армия қатарында», «Қыйлы-қыйлы қылуалар» секілді тараулардан тұрады ғалым мемуары. Көріп отырғандай жеке адамның – тұлғаның өмірі - шығарма өзегі. Қазақ мемуары тарихы мен табиғатынан «Арыстар мен ағыстар» аталатын арнайы кітап (алтыншы кітабы) жазған басым Қаалы Айымбетовтың «Өткен күндерден елестер» аталатын естелік кітабынан көп мәлімет, қызықты деректер, тосын оқиғалар, этнографиялық ұқсас сипаттар тауып оқып жаным марқайды. Әрине, оның баршасын авторлық баяндау ізіне түсіп алып қайта айтып шығу – мұрат емес. Біздің назар аударғалы отырғанымыз – мемуардың қазақ тарихына, қазақ тарихи тұлғаларына қатысты сәттері.

Мемуардың VII бөлімі – «Алматыға оқуға барғанда» аталады. Ол «Алматыда», «Профессор Асфендияров», Мұхтар Әуезов», «Академик Тарле», «Сәкен Сейфуллин», «Екі дүние», «Менің ауылым» аталатын бөлекшелерден бас құрапты. Бәрі де Алматыда өткен жайлардан сыр шертеді. Келесі «Илимпаздардың келуі, ғылыми экспедициялар» аталатын VIII бөлімінде «Нәзір Төреқұлов» аталатын тағы бір портрет жүр. Тараушалардың қай-қайсысы да қазақ тарихы үшін мәні бар дүниелер. Тараудың кейіпкерлері – қазақтың алғашқы буын зиялылары.

«Академик А.Н.Самоилович. Мен оны бірінші мәртебе 1935 жылы ноябрь-декабрь айларының ишінде Москва қаласында Орайлық «Жаңа әліпбе» комитетінің түрк тиллес халықтардың Әліпшелерінің бірлесуі бойынша болған үлкен жиналыста ұшыраттым.

Сол жиналыста академик А.Н.Самоилович түрк тиллес халықтардың латын харибине көшкенинен кейінгі тәжірибелері туралы доклад жасады. Жиналыс Москвадағы ГУМ-ның залында болды.

...Жиналыс уақытында мен академик А.Н.Самойловичтің қасына барып, «әлипбе» жөнінде оған біраз сауаллар бердим. А.Н.Самойлович маған Петербург университетінің Шығыс факультетінің пикергенин, Хийуаға үш ханның тұсында дилмаш болып келгенин, сол уақытта Хиуа ханының сарайында қара үйлер тигилип тұрғанын һәм Хийуа ханының рус әмелдарларын қалай қабылдағанын қызықлы етип сөйлеп берди. Мен де портфелимді ашып «Қоңырат ханлығының тарихы» деген Агахий хәм Мунистің жазған қолжазба кітабын көрсеткенімде ол бірден кітапқа көзин тигип, кітаптың атын өзіннің қойын дәптерине тез жазып алды.

Аздан кейин ол маған күлімсиреп қарап:

- Енді сиз бұл кітапты неге сақлап жүрсиз? - деди. Мен оған ойланып тұрып:

- Бір кереги болып қалар, - дедім.

Академик кітапты менен сорап алғандай түр билдирди, бірақ бер деп айта алмады.

Мен сол қолжазба кітабымды 1937 жылы Москвадан жазғы каникулға келгенимде (аспирантурадан) Назыр Турекулов сорап алып қалып еди. Келеси жылы отпускадан қайтып барсам Назыр Турекулов қамалып кеткен екен.

Академик А.Н.Самойлович пенен бірге троллейбусқа миндик, 1935 жылы гүзде Москвадан биринши рет троллейбустың жаңа жүре баслаған уақты еди.

- Бизің Ленинградта да троллейбус болады, - деди академик.

Академик А.Н.Самойлович қарақалшақ тарихы бойынша Хийуа тарихшылары Мухамед Мираб Мунис хәм Мухамед Риза Мираб Анахийидің «Фирдаусилья икбаль», «Гулчани дәулет» атлы кітабының қарақалшақ тарихына тийисли жерлерин профессор П.П.Иванов пенен бирликте рус тилине аударып «Қарақалшақ тарихынан материаллар» деген ат пенен рус тилинде кітап етип (Материалы по истории каракалшаков, Москва – Ленинград, 1935.) басып шығартып үлкен азаматлық ис еткен еди.

Ал мениң жоғалтқан «Қоңырат ханлығының тарихы» кітабым сол кітаптардың дауамы болса керек. Өйткени, профессор П.П.Иванов 1939 жылы Төрткүлге келгенде, сол мен жоғалтқан кітап тууралы еситип күтө қатты қыйланды» (423-425-бб.)

Қазақ әдебиетінің шынайы досы, ақын Н.С.Тихонов та «Эпопеяның күйреуі» аталатын тарихи очерк болушы еді. Онда жиырмасыншы жылдары бір орыс офицері (ақ гвардияшы) азамат соғысының арпалысты жылдары майданда жүріп тамаша эпопея жазғанын, от пен өрттің арасында жүріп авторының өліп кеткенін, эпопея қолжазбасының бірге жоғалғанын жылағандай болып отырып жазатын. Сол сияқты Хиуа тарихшылары Мухамед Мираб Мунис пен Мухамед Риза Мираб тағдырлары қызықтыра отырып, олар жазған «Қоңырат хандығының тарихының» ізсіз кетуі өзек

өргер өкінішке душар етеді. 1937 жылы «жеке адамға табыну» салдарынан атылған Нәзір Төрекұловтың ісін жүргізген НКВД жендеттері ізімен архивтерге кіріш көрсе қайтер еді ынталы жүрек бір азамат?! - деп ойлайсың.

«Ол кезде поезд Алма-Атадан сегіз километр жерден өтеді екен. Жүклерімді төрт дөңгелекли арбаға тийеп Асан Бегимовтан алған хаттағы адрес бойынша Пролетарская көшесі, жай №72 деген жайдың алдына келип тоқтадым» («Алма-Атада» бөлімі. 399-б.)

«Профессор Асфандияров. 1930 жыл июнь айынан бастап 1933 жылдың июль айына дейін Алма-Ата қаласында оқып билим, тәрбия алдым...» (399-б.)

«Оқыу басланарда институт директоры профессор, Шанжар Асфендияров Қазақ тарихынан рус тилинде лекция оқый бастады. Бірақ мен хәм Қазақстанның узақ түшкиринен келгенлер ушын рус тилинде оқылған лекция түсініксіздеу болды. Сол жылы партия менен хұкиметтиң коренизация (жерлестиру) деген қарары болды. Бұл қарар Қазақстанда «Қазақыландырыу» деп аталды. Бұл қарардың мәнісі кеңсе жұмыслары жергиликли тилде жүргизилсин делинген еди. Усы қарарға мууапық профессор Шанжар Асфендияров өзиниң миллети қазақ болғаны менен қазақ тилинде лекция оқыш көрген жоқ екен. Ол гейпара рус сөзин қазақша айтыуға қатты қыйланады, еки тилди араластырып лекция оқыды.

Профессордың биринши лекциясы тамам болғаннан кейін студентлер, «Қазақ» деген сөз қайдан шыққан?» - деп сауал берип еди, профессор «бұл сорауға хәзир жууап бермеймен», - деди. Біз бұл сауалға не ушын жууап бермегенине соң түсидик. Тарийх сабағының тийкарғы мәселеси халықтың атының неден қалай шыққанын билу емес екен, қандай бир халықтың атының неден шыққаны хаққындағы сауалға тарийхта толы жууап жоқ екен» (399-400-бб.), - дейді Қаалы Айымбетов.

Самайлович туралы да, Аспандияров туралы да тың мәліметтер беріп отыр мемуарист. Бұрын қазақ оқырманы көзіне түсе қоймаған құнды мәлімет. Кешегі кеңестік империяның бастапқы кезінде өзара аралас-құралас тіршілік жасаған ағайын халық кейін келе ара-жігі ажырай береді. Қарақалшақтың аға буын оқымыстылары біздің халқымыз, оқымысты тұлғаларымыз жайында тың дерек, жаңалықты мәлімет қалдырар-ау деп ойламағанбыз. Араға ғасыр салып барып түрік халықтары ынтымақ-бірлігінсіз мұратқа жетудің қиын екенін сезінген сәтте ағайын ұлт ғалымы еңбегіне қайыра оралғанда бірсыпыра қызықты мәліметке кезігіп отырысымыз мынау. Ойламаған жай!

«Мұхтар Әуезов. Драматургия бойынша Мұхтар Әуезов сабақ берди. Ол киси өзиниң драма жазғандағы тәжирибесин, өзиниң қазақларда ең биринши жазылып, Қызыл-орда қаласында сахнаға қойылған «Еңлік-Кебек» атлы пьесасының жазылуы тарийхын сөйлеп берди. Студентлердиң ишинен «активлер» табылды. Жасақбаев деген студент бир сапары ортаға шығып:

- «Еңлік-Кебек» пьесасының идеясы дұрыс емес», - деп тұрып алды.

Мұхтар Әуезов оған сөз қайырған жоқ. Жасақбаев «Мұхтар Әуезовтың пьесасына қарсы пьеса жаздым, оны үйіне барып оқып бердим. Ол «пьесаң дұрыс жазылышты деп айтты» деп бизлерге сөйлеп беріп жүрді. Мұхтар ағай институтты пәткерерде бизлер менен бирге сүүретке түсиуди тилек етти» (400-б.). Мемуардың бір парағы осылай сөйлейді.

«Мұхтар Әуезов пенен ең соңғы жолығыуым 1958 жылы болды. Мен бұл жылы оның алшыс жасқа шыққан тойына Қарақалпақстан жазушылары атынан делегат болып Алма-Атаға бардым. Қазақтың Абай атындағы опера театрындағы салтанатлы жыйнақта сөз сөйлеп, Қарақалпақстан жазушылары атынан адрес тапшырып, Мұхтар ағайдың үстине сарпай шапан жаштым. Оннан кейін Мұхтар ағай менен ушырасуға туура келмеді» (401-б.). Өкініш аралас әңгімесін Қалалы осылай аяқтайды. Ыстық ықыласына қараңыз!

«Академик Тарле. 1931-1932 оқыу жылында академик Тарле «Батыс елдеріндегі революциялық хәрәкетлер» деген тарихтан институтта бизлерге сабақ берди. Ол ки си «Сахнское дело» деген иске қатнасты» деп қараланып, Академия системасынан жаза алып, Академиклик атағы алынып тасталып, профессорлық илимий атағын қалдырып, жаза ретінде Алма-Атаға жиберилген екен. Ол ки си лекцияны рус тилинде оқыды. Институттың партбюросы академик Тарленің лекциясын қадағалау ушын Кузмин деген еврей жигитин, өзи бақырауық, сөзинің дәми жоқ «қурғақ белсендини» билими жоқ муғаллимди бекитип қойды. Оны көшпилик адамлар «контролер Кузмин» деп атады (Ол жылдары тамаша сатирик жазушы Михаил Зощенко да саяси қуғындалып Алматыға ығысып келіп бірсыпыра уақыт тұрған болатын. Кейін Санкт Петербургтен Сәбит Мұқановқа сағынып жазған хатын біз кезінде тауып жариялаған болатынбыз).

Ол лекцияға кирип бизлер менен бирге отырады. Хәр болған партия жыйналысында партбюро Кузминнің информациясын тыңлайды. Шийкил сары, үрпек шапшы Кузмин көзиндеги мүйиз көз әйнегин алып, орнынан турып, тамағын кенеп:

– Профессор Тарле қаталести... Тарле былай деди... Тағы да басқа дәлелсиз айышларды тақпақшы болып, бир нәрселерди былжырақлатады. Академик Тарле қартайып нервный дәрежесине жетсе керек, алдыңғы қатарда өзинің иймек таяғына сүйенип отырып Кузмин сөйлегенде артына бурылып шыдамсызлық пенен қарап селт-селт етип қозғалып қояды. Бирақ, Кузминнің дәлиллеп көрсетуге билими жоқ. Ең ақырында партбюро «контролер Кузминди» бул уазыйпадан азат етти» (401-402б.-), - дейді мемуарист. Не деген замана? Орайында менің есіме Б.Кенжебайұлы, Е.Ысмайылұлы архивтерінен көрген оқитын лекцияларына «рұқсат етіледі»-деп әлдекімнің қол қойып, мөр басып беретіні есіме түседі. Академик Тарле көрген қысым да осыған ұқсас екен-ау.

«Академик Тарле лекция оқыған уақытта дәрья тасқынындай ағылып кететуғын оратор адам еди» (402-б.), - деген пікір академик жайында өзге замандастары естелігімен үндес.

«Сәкен Сейфуллин. Бизлер оқыған қазақ институтында Сәкен Сейфуллин «Қазақ батырлар жырынан» сабақ берди. Ол дәуірде қазақ ауыз әдебиятының программасы хәм арнаулы оқыу китаптары басылмаған еди.

Сәкен Сейфуллин Абу-Бакир Диваев бастырып шығарған «Алшамыс», «Ер Тарғын», «Қыз-Жипек», «Қоблан» дәстанларын алып келип, столға үйіп қойып, әңгимеге кирисип кететуғын еди.

Сәкен аға қолына жылтыр гумистен нағыс салынған иймек таяқ алып, басына нағыслы гилем (кавровый) тақья кийіп жүретуғын еди. Жыйнақларда, дем алыс уақытлары таяғын қолына ушлап таянып турады, оның дөгерегине жаслар тостанады. Сәкен аға өзінің өмиринен қызықлы эпизодлар сөйлеп береді. Әсиресе ол жас сөйлескенин айтқан уақта студентлердің ишек-силеси қатып күлсип, топарласып тыңлап туратуғын едик. Мен бир сөздің арасында оған қарақалшақ хәуескерлері дөгерегінде 1928 жыллары оның «Қызыл суңқарлар» атты пьесасының Қарақалшақстанды бир неше сапар айланғаны тууралы айттым. Ол буған жүдә қууанып қалды.

Сәкен әдебиат тууралы болған жыйналыстарда трибунаға шықса, ол сөз басламай-ақ жыйылған халық күлсе баслайды. Өйткени ол сөйлегенде юморлық монера менен қазақтың натурал түрінде ерсилеу қылып сөйлейтуғын еди. Сонлықтан оның сөйлеген сөзине күлмеуге илажың жоқ еди.

1932 жылы түрлі теориялық мәселеде идеологиялық айтыстар болып тұрды. Бұл партия жыйналысы И.В.Сталиннің «Пролетарий революции» журналындағы Слуцкиге қарсы жууап жазған мақаласы тууралы болып, критика жүдә күшейип кетти. Партия жыйналыстары «құдайдың құтлы күни» болып тұрады десең де болады. Айырым китаптар хаққында парт бюро төрешинен докладлар тапсырылды. «Қазақ жери мәселеси» китабын С.Толыбеков, профессор Фотовтың «Рус әдебияты» китабын критикалап Баталов доклад қылды, басқалары есімде жоқ... Бир күни Сәкенге де гезек жетти. Силтенген таяқтың бир ушы Сәкенге де тийди. Бир сапары бизлер оқыған институттағы үлкен жыйналыста президумда отырғанлар Сәкенге «Трибунаға шық, қатеңди мойыныңа ал», - деди. Сәкен трибунаға шығып;

- Мен нени мойыныма алайың, мүмкин мен өз қатемди өзим билмейтуғын шығарман. Мени пүткіл Қазақстан биледи. Мениң үйиме таныстар, дослар келеди, оның ишинде судта иси барлар, партиядан шыққанлар да болады, олар өзлеринің мұңын пағады. Мүмкин, солардың тәсири маған да тийіп жүрген шығар. Бирақ, өз қатемди өзим сезбеймен,- деп жауап берди.

Сәкен Сейфуллин сауатлы, тасқын талантлы шайыр еди. Оның сулыу келбегі, сөйлеген сөзлери адам таңдандыратуғын еди. Соның менен бирге ол

үлкен мәмлекет ғайраткери болған еді. 1935 жылы Қазақ мәдениаты съездине тағы делегат болып бардым, ол съезде негизги мәселе қазақ мектепшлерин жақсылау, әсиресе үлкен дау болған мәселениң бири – қазақ алфавити менен орфографиясы дөгерегинде болды.

Қазақстаның мәдениаты бойынша халық билимлендириу комиссары Жүргеновтың доклады алты саатқа созылды. Қазақ имласы (орфографиясы) бойынша ортаға он үш проекти келип түсти. Негизги проект профессор Худайберген Жұбановтики болып, оның өзи доклад жасады. Бұл доклад та көп узаққа созылды.» (404-405-б.) Мемуардың С.Сейфуллинге қатысты бір қысымы осылай сөйлейді. Сәкентаушылар еңбектерінен кездестіре қоймаған естелік. Ауырлау. Алайда шындық.

Бұдан кейін мемуарист ағарту институтында М.Қаратаев, Х.Есенжанов, Б.Шалабаев, З.Шашкин, Е.Смайыловпен бірге оқығанын жазады.

Тағы бір тарау «Академик А.Н.Самойлович» аталады. Өмірінің Мәскеу кезеңіне байланысты баяндалады. Сол секілді осы бөлімде «Назыр Түрекулов» аталатын тарау да бар. Алғы тарауларда жалшылай сөйлеген мемуарист қаламгер бұл тарауда арнайы нақтылай сөйлейді. Қаллы екең 1936 жылы Москвада «Учпедгиз» баспасында қарақалшақ мектептері үшін кітаптар шығару ісін (редакциясын) басқарып тұрған кезі екен. Ал Нәзір болса Сауд Арабиясында сегіз жыл елші-дуаен болып қызмет атқарып, отызыншы жылдардың «жеке адамға табыну» зардабына байланысты күдікті қатарында басына бұлт үйіріліп Москваға қайта шақырылып, СССР Сыртқы істер министрлігінде «резервте» жұмыссыз жүрген кезі екен.

Мемуарист оның «Каменный мост» Серафимович көшесінде №2 үйде тұрғанын жазады. Орыс әйелінің (татар әйелін тастап Сауд Арабиясына елші болып барарда орыс әйеліне үйленген – Қ.Е.) бұрын Төрткүлде (Қарақалшақстанда) революциялық комитетте медбике болып қызмет атқарғанын жазады.

«Ол сондай айбарлы, қалың бетті, жұмық көзді, дене бітімі дастандардағы батырларды елестеткендей зор кісі еді. Үйінде үстіне қазақша жүн шекпен киіп, түйенің жүнінен есілген белбеу байлап жүретін еді» (429-б.), - деп сипаттайды. «Біздер әдебиет, мәдениет мәселелері жайында кең түрде пікір алысып, кеңінен әңгімелесер едік» (429-б.) дейтіні тағы бар Қарақалшақтың аға буын әдебиетшісінің, «Арабстанда (Сауд Арабиясында) қызмет еткенде тракторшылар курсында оқып жүрген арабтарға физикадан сабақ бергенін» (429-б.) айтышты.

«Себебинің не екенін билмедім, Сәкен менен Назыр Төрекуловтың «оты өре жанбады», бирин бири жаманлап жүрді.

Назыр Төрекулов, ұмытпасам, 1936 жылы шығар деймен, Қазақстан Сәкеннің 20 жыллық әдебиат дәретиу исин тойлағанда ол

Сәкеннің «Домбра» атлы шығармасы қәте» деп – Қазақстан райкомына жазған арзасын Москвада, Серафимович көшесінде СССР Совнаркомының «Каменный мост»тың қасындағы №2 үйде тұрғанда оның квартирасына қонақ болып барғанымда маған мақтанып пенен оқып берген еді. Соң олардың бір-біріннің үстінде арза бериуі, ақыры өзлерінің аяғына тусау болды» (404-405-б.), - деген ой-шікірден де қазақ сабақ алса жарасады.

«Ол кісі менің таяуда «Арабия» аталатын романим баспадан басылып шығайын деп отыр» (429-б.), – деп те сыр ашыпты. Бұрын-соңды Нәзіртанушылар назарына ілінбеген кітап атауы. «1937 жылы Москвада «Көркем әдебиет» баспасында латын қарпінде басылған «Алшамыс», «Едіге» дастандарына алғысөз жазып, соңына «Шымбайлық» деп қол қойған еді» (429-б.), - дейді мемуарист. Бұл да әл-әзір бізде әдеби айналымда төбе көрсетпеген жаңалықты шікір.

Әрине, мемуарист қырық-елу жыл өткен соң әңгімелеп отыр. Сондықтан ойланатын сәт те бар. Ол автор айтып отырған баспа «Көркем әдебиет» пе, әлде кезінде өзі қолдан құрып, біраз жыл басқарған «Күншығыс еңбекшілерінің кіндік баспасы» ма екен? Москвадағы «Көркем әдебиет» баспасы латын әліп биімен кітап бастырды ма? Осы орайда менің есіме 1936 жылы Москвада «Қазақ әдебиеті мен өнерінің декадасы» өткені түсіп отыр. Онкүндікке дайындық ретінде Жамбыл жыраудың бір томдығы латын әліп биімен сол «Көркем әдебиет» баспасында басылып шыққан еді. «Алшамыс» пен «Едіге» де ұлт әдебиетінің Москвадағы онкүндігі парашатымен кітап болып латын әліп биінде басылса басылған да шығар. «Нәзір Төрәқұлов Совет өкіметінің алғашқы жылдарында Орта Азиядан шыққан қажымас қайраткер болып танылған адам еді» (429-430-бб.) - деп түйіндейді туындыгер өзінің қазақ халқының аяулы перзентінің бірі – Нәзір Төрәқұлов жайлы баянын.

Көріп отырсыз, қазақтан дара шығып тұңғыш рет КСРО деңгейінде елші болған, елші ғана емес елшілердің бастап жүрер серкесі – «дуаен» болған Нәзір Төрәқұлов туралы қаншама тың мәлімет тауып отырмыз! Араб әліп биі мен латын әліп биі өзара салыстырып, түрік халықтарына қайсысы тиімді деген тұрғыда баяндама жасаған, өзі елші болып сегіз жыл қызмет атқарып келген Араб елдерінен «Арабия» аталатын роман жазған. Өмірі қыл үстінде тұрғанына қарамастан қазақтың «Алшамыс», «Едіге» сынды эпикалық дастандарын Москвада кітап етіп алғысөзін жазып бастырған. «Шымбайлық» тақуалласының (бүркеншік ат) Нәзір Төрәқұловқа тиесілі екенін де қолымыздағы мемуарлық жазбадан көріп, танып біліп отырмыз. Асылы, Нәзірдің қандай ісінен де түрік халықтарына ортақ перзенттік бейіл аңғарылып тұрады.

«Жеке адамға табыну» салдарынан атылып кеткені, жаманатты болып «әушірім-тәңірмен» аман қалғаны дегендей бірсыпыра қазақ аяулы

азаматтары туралы бауырлас елдің Қаалыдай оқымыстысы тәуелсіздікке дейін-ақ айтып, жазып отырған. Ал біз болсақ бауырлас елдің әдебиетіне енжар қарағанбыз. Бұл жайдан хабарымыз болмаған. Өкінішті-ақ. Керек болса XVIII ғасырға дейін төрде де, төсекте де бірге болып, қатар өсіп-өнген, кеңестік кезеңде де бірсыпыра уақыт біздің автономиямыз болып келген Қарақалшақ ағайынның бүгінгі тағдырына да біз енжар қарай алмасақ керек.

Әрине, түріктанудан дерек-хабары бар адам қарақалшақтың оқымыстысы Нәжім Дәуқараевты біледі. Бүгінгі таңда ғалым есімімен Нөкісте «Әдебиет. Тіл. Этнография» ғылыми-зерттеу институты жұмыс істеп тұр. Міне, сол «Нәжім Дәуқараев» аталатын тарауда автор Нәжімнің 1930 жылы Төрткүлде облыстық халық соты қызметінде жүрген жерінен Алматыға «Бішкек» арқылы төрт дөңгелекті арбамен арып-апып (Ол кезде Алматыға темір жол әлі жете қоймаса керек – Қ.Е.) жеткені, «Қазақтың халық ағарту институтына» түскенін, сол жылы аталған институттың Алматыдан Оралға «ауылшаруашылығы институты» болып жаңаша ұйымдасып ығысып кете барғанын, оқу орнын аяқтай алмай қалған қарақалшақ перзентінің Алматыда қазақ әдебиеті пәнінен сабақ беруі, «Дәуқара байдың баласы» аталып Қарақалшақстаннан іздеу ізіне ілесіп келгеннен соң бой тасалап Қостанай, Қарқаралы, Орал өңірлерінде мұғалімдік қызмет атқарғанын аса бір тартымдылықпен баяндайды автор. Қира-кезең уақыт, содырлы саясат піркіннің түрік азаматтарын, алғашқы оқыған ынталы жастарды қалай шырқ айналдырғанын осы жазбалардан табуға болады. Бұл да бұрын қазақ баспасөзі бетінде айтыла қоймаған мәліметтер.

Бір ойға келген жәйт, қазақтар «халық жауы» деп бой тартып, кембағал бағалап жүрген сексенінші жылдары біздің Санжар Асфандиярұлы, Нәзір Төрехұлұлы сынды тұлғаларымыз жайында бауырлас қарақалшақ елінің бауырмал әдебиетші ғалымы, профессор Қаалы Айымбетов өз мемуарында айтып, жазып отырыпты. Бауырмалдық! Ақиқатқа құптарлық! Жаралы шындықты жаны күйе отырып жәмиғатқа жеткізу! Кіші халықтың оқымыстысы дедік пе, оны біз кезінде елеп-ескермегенбіз.

Қарақалшақ ғалымынан қалған хат! Хат-аманат!

Бұдан біраз бұрын жарық көрген қарақалшақ тіліндегі еңбекті (мемуар) оқып отырып Қаалы Айымбетовке ризашылығымыз артты. Кеш те болса алғыс сезіммен еске ала отырып, ол айтқан ақиқатты қазақ оқырмандарына қапысыз жеткізгіміз келді. Ұзақ жасап, еселей-еселей еңбектенген ол қарақалшақ әдебиеті туралы ғана емес, қазақ әдебиеті, қазақ қайраткерлері туралы да тамаша естелік сөздер қалдырып өтіпті мынау жалғаннан. Ұзақ өмір есесі – еселі еңбек, жасай түсер жақсы шығармашылық!

Иә, адам бекерге жасамайды...

Ергөбек Қ. Адам бекерге жасамайды...

РЕЗЮМЕ

Автор в своей статье делится со своими мыслями, которые появились после чтения труда «Мудрость народа» каракалпакского ученого Каалы Айымбетова, который оставил воспоминания не только, о каракалпакской литературе, но и о казахской литературе и казахских деятелях.

(Ергөбек К. Человек не живет зря...)

SUMMARY

Author in his article shares with his thoughts, which appeared after reading work "Wisdom of the people" Kaal Ayyymbetova, karakalpak scholar who left memories not only of literature but of Karakalpak and Kazakh literature and Kazakh figures.

(K.Ergöbek Man does not live in vain...)

ÖZET

Yazar sadece karakalpak edebiyatı değil, kazak edebiyatı, kazak aydınları hakkında hatıralar yazan karakalpak yazarı Kaalı Ayymbetov'un "Halk danalığı" eserini okuduktan sonra düşündüğü düşüncelerini dile getirir.

(K.Ergöbek. İnsan boşuna yaşamayacaktır)

Алимжан ТИЛИВАЛДИ – ХАМРАЕВ

доктор филологических наук

Институт литературы и искусства имени М. Ауэзова МОН РК

**ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ «ӨЛЕҢСӨЗ» («СЛОВОСТИХА») - В НАУЧНЫХ
ИЗЫСКАНИЯХ К. ЕРГӨБЕКА**

Автор мақалада белгілі ғалым Қ.Ергөбектің «Өлеңсөз» деп аталатын қазақ өлеңі хақында жазылған зерттеу еңбегіне талдау жасайды.

В последние годы имя талантливого казахского критика и литературоведа Кулбека Ергобека часто стало упоминаться в большинстве обзорных статей в тюркологии. Как теоретические, так и критические его исследования по казахской поэзии конца XX и начало XXI века стали объектом изучения разных ученых тюркского мира. Благодаря многочисленным статьям критика, многие тюркологи имеют возможность глубже ознакомиться с основными направлениями эволюции и жанровых особенностей самобытной современной казахской поэзии. Его недавно опубликованная книга «Өлеңсөз» («Словостих») [1], составленная из критических и литературоведческих работ, дает общую характеристику феноменальных свойств современной казахской поэзии, где одновременно перед читателями раскрывается личность самого критика и литературоведа во всей его неординарности таланта и эрудиции, симметрично уходящая своими корнями в глубины национальной истории и народного бытия. Следует подчеркнуть, что необходимость поэтической рецепции окружающей действительности в Словостихе – не поэтическая жажда, а эстетико-культурный и нравственный призыв.

Постепенно проникая в глубину «Өлеңсөз», можно обнаружить как анализ поэзии К. Ергобека продолжает углубляться. Критик воспринимает казахскую действительность как таинственность мироздания с которой следует душевно разговаривать (сырласу) выдавать и получать сокровенную тайну знания (дара білім). Он пишет, что критик должен «стремится, как никто другой, уловить в поэзии фрагмент обыденной жизни, и в неуловимой поэтичности каждого жеста и вздоха природы, передаваемые национальными поэтами». Ученый убежден, что в последние годы многие труды по литературе отличаются полисинтезом исследуемого материала, что в принципе объективно. Но в таких материалах часто теряется особенное и единое поэтическое целое, доминанта самого произведения. Во-вторых, анализ современной казахской поэзии часто бывает поверхностным из-за недостаточно глубокого рассмотрения различных аспектов поэтики, как "науки о содержании и форме художественных произведений" [2, 122]. В связи с этим, по мнению К. Ергобека, необходимо анализировать творчество поэта в аспекте исторической поэтики (времени и пространства), больше внимания уделять жанровым признакам и различным стиховым уровням (ритмике, метрике, строфике, звуковой организации стиха).

Литературовед предлагает новые подходы к исследованию текста, новые исследовательские и методологические принципы. Именно всесторонний анализ этих подходов, на наш взгляд, выявляет творческую и научную эволюции творчества ученого-тюрколога. Это сильно бросается в глаза в «Өлеңсөз», где четко отмечены его научные и критические взгляды на поэтику. Анализ статей сборника «Өлеңсөз» К. Ергобека выявляет два направления его исследовательских интересов и научных поисков. С одной стороны художественная рецепция литературоведа и его роль в контексте казахской поэзии XX века. По мнению тюрколога, современная казахская поэзия испытывает мощное влияние окружающей действительности, благодаря которой расширяются представления о национальном быте и исторических традициях казахского народа. По В. Шмидту «в разные времена господствуют разные идеологии, стили, ментальности. Место их существования - сознание носителей культуры» [3, 171] К. Ергобек считает, что именно это детерминирует творческий талант поэтов и писателей и обуславливает «Дарын даралығы». К. Ергобек считает, что «Дара дарынды дәуір туғызады. Дара дарын дәуір сөзін айтады...» Этой проблематике посвящены статьи "Дүлдүл ақын, дүлей жыр", «Сұлтанмахмұт социализмді қалай түсінді», «Бұлбұл ақын, бұла жыр», «Қазақ поэзиясының сәулеткері», «Қазақ өлеңінің бозторғайы» «Арманды ақын қыз», «Тынымсыз қалам тыныс», «Өмірдің өзі, көңілдің көзі», «Бауырмал талант, биязы жыр» и т.д. В данных работах проблемы пространство и времени, преемственности и традиции исследованы глубже, что, безусловно, способствовало всемерному раскрытию сущности национального характера и принципов художественного воплощения новаторства в творчестве казахских поэтов. По мнению ученого, они попутно связаны с осложнением структуры жанра и с углублением звуковой организации стиха, благодаря которым обеспечиваются высочайшая музыкальность произведений и создаются неповторимый национальный колорит. К. Ергобек убежден, что традиция и новаторство в казахской поэзии образуют некое диалектическое и онтологическое единство преемственности, по своей сути, обращенной и к прошлому, и к будущему одновременно. Онтологическое взаимодействие традиции и новаторства, как единое целое поэтического дискурса, является мощным источником обогащения искусства. По мнению К. Ергобека, художник, только опираясь на традиции, может развить новаторские художественные открытия и устремления, обогащать и постепенно образовать и формировать новые традиции. Тюрколог считает, что под традициями в литературоведении и критике следует понимать историко-литературные преемственные корреляции в развитии общих закономерностей художественного творчества, выступающие в тех или иных формах. Углубленный анализ произведений казахских поэтов и писателей

К. Ергобеком показывается, что контактно-генетическая взаимосвязь традиций и новаторских поисков в казахской поэзии касается всех сторон художественного творчества: содержания и формы, темы и стиля, жанрово - композиционного своеобразия произведений и их языка. Изучая «Өлеңсөз», приходишь к выводу о том, что богатство традиций в казахской поэзии объясняется не только собственно литературными и об общекультурными традициями (устное народное творчество или восточные мотивы), но и тесными культурными связями с литературами других народов. Тюрколог считает, что умелое и органичное сочетание разновременных художественных традиций влечёт за собой новый виток развития словесного искусства.

Следующий цикл статей посвящен жанровым признакам казахской поэзии. Ученый пытается глубже раскрыть особенности жанровой трансформации в творчестве известных казахских поэтов и писателей. Это дает возможность глубже проникнуть в индивидуально-образную систему казахского текста ("Жапырақтар" кімнің өлеңі", «Түрік халықтарының гимні», «Жүрек әні», «Ақынның өзіне ескерткіші», «Жылға созылған жоқтау», связь казахской поэзии с историей, фольклорными традициями и публицистикой «Сүйінбай – жырдың пырағы», «Жамбылдың жыр -күмбезі» и т.п.) и идейно - эстетические искания в современной казахской поэзии «Кұлаған – «қазақ., құлатқан – қазақ...», где намечены пути дальнейшего исследования казахского текста на всех уровнях (проблемно-тематическом, композиционном, языковом, фонологическом, морфолого-грамматическом, лексическом). В своих статьях тюрколог, вслед за исследователем проблемы жанра в казахской литературы Ж. Ж. Толысбаевой, целенаправленно отстаивает взгляд об исторической подвижности жанра и его эволюционной сущности, обусловленные духовными устремлениями художника [4]. Он исходит, как К.К. Султанов из того, что «природа и сложность современных культурных процессов предопределена их напряженной амбивалентностью», что, несомненно, приводит к обновлению содержательных, структурных и формальных парадигм художественного произведения [5, 321].

Среди научных интересов К. Ергобека в книге «Өлеңсөз», в - 90-е годы заслуживают внимания также статьи о творческом наследии А. Тажибаева, Сабита Муканова, Кази Данабаева и многих других. Следует отметить, что К. Ергобек тонко подмечает глубинное творческое родство различных казахских поэтов. В частности, говоря о Абдилде Тажибаеве-поэте, он рассматривает его в контексте творческих контактов А. Кобыратбаева, Саттар Ерубашева и Зейин Шашкина, невольно исследуя особенности переосмысления судьбы современного казахского человека. В итоге перед читателями творческий феномен талантливого казахского поэта – А. Тажибаева. На наш взгляд, видение национальных истоков, тенденций, в недрах которых формируется то или иное художественное произведение,

Хамраев А.Т. Значение и роль «Өлеңсөз» («Словостиха») - в научных...

открывает перспективы научному предвидению Е. Ергобека, что позволяет приоткрыть завесу над искусством пусть хотя бы ближайшего будущего. Анализ поэтического мира поэта плюс литературоведение в ракурсе под одним художественным принципом – это позволяет сохранить внутренний динамизм исследуемого материала, даже, если угодно, дискретность, что вторит идее автора о драматическом взаимодействии пластов поэтических произведений, выражающемся в противопоставлении жанров.

Все статьи автора отличаются ясностью тематики, обращают на себя внимание их названия. Они либо образно рифмованы, либо по функциональной значимости близки к малым жанрам фольклора: пословицам и поговоркам, афоризмам, кратким стихотворным формам и т.д. Это усиливает смысловые и звуковые корреляции названия статей и предоставляет возможность нарратору отметить дополнительные функциональные и эмоциональные нагрузки. Критические и литературоведческие статьи К.Ергобека написаны вдумчиво, изысканно, профессионально с интеллектуальным блеском и обилием новых имен и личных метафор. Общий тон статей подкупает – тон тюркологической и восточной беседы, философско-филологической дружбы с реципиентом. Во многих статьях автора сквозит некоторая дидактичность и назидательные нотки, что, вероятно, рассчитано на формирование чувства ответственности у читателя.

Актуальность исследований в «Өлеңсөз К. Ергобека определяется рядом факторов исторической и диалогической поэтики: всеобщая связь преемственности традиции и новаторства, обоснование применения системно-целостного анализа к творчеству поэтов и историко-общественная роль художника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ергобек К. Өлеңсөз. Қазақ өлеңі хақында. Құлбек Ергобек. -Алматы: «Ел-шежіре», - 2012. - 556 б.
2. Ахметов З. Поэзия шыңы-даналық. Зерттеу. – Алматы, 2009.
3. Шмид В. История литературы с точки зрения нарратологии // Вопросы литературы. Сентябрь - Октябрь 2012.- М., 2012
4. Толысбаева Ж.Ж. Жанры поэзии: история и современность. – Семипалатинск, 2007
5. Султанов К.К. Особенное, но не отдельное. О соотношении понятий «самоидентификация» и диалог// Времена и духовность. Сборника в честь 70-летия академика НАН РК С.А. Каскабасова.- Алматы: Арда, 2010. – 552 с.

РЕЗЮМЕ

Автор в статье показывает свою точку зрения о научных изысканиях К.Ергобека («Словостиха») который написан об особенностях казахских стихов.

(Хамраев А.Т. Значение и роль «» (Словостиха) – в научных изысканиях К.Ергобека)

SUMMARY

Author of the article shows his point of view about scientific studies K.Ergobek's which is written about the features of Kazakh poetry.

(Khamrayev A.T. Importance and role of Poetry - in scientific researches K.Ergobek)

ÖZET

Yazar ünlü ilim adamı K.Ergöbek'in kazak şiiri hakkında yazdığı "Öleñsöz" denilen ilmi araştırmasına inceleme yapmıştır.

(Hamrayev A.T. K. Ergöbekin ilmi çalışmalarındaki "Öleñsözün" (şüirkelime) yeri ve anlamı)

Бахтиёр КАРИМОВ

доктор философских наук, профессор

**ПАМЯТИ ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО-ТЮРКОЛОГА АКАДЕМИКА
АЛИБЕКА РУСТАМОВИЧА РУСТАМОВА**

5 октября 2013 года ушел из жизни доктор филологических наук, профессор, академик Академии наук Узбекистана Алибек Рустамович Рустамов. Это тяжелая утрата для науки Узбекистана и международной тюркологии. А.Рустамов был выдающимся тюркологом, языковедом, литературоведом, востоковедом. Он начал свое научное творчество в шестидесятые годы двадцатого века. А.Рустамов является автором более двухсот пятидесяти научных трудов по вопросам узбекской филологии, тюркологии, общего языкознания, востоковедения, фонетики, морфологии, лексикологии, источниковедения, литературоведения и истории тюркских языков, наводнения, истории языков, научного и художественного перевода.

Алибек Рустамов родился 22 апреля 1931 года в городе Янгиюль Ташкентской области, в семье служащего. Он в 1955 году закончил ирано-афганское отделение Восточного факультета САГУ – Среднеазиатского государственного университета (сейчас он называется Национальным университетом Узбекистана). В 1955-1957 годах работал преподавателем филологического факультета САГУ. В 1957-1959 годах учился в аспирантуре. В 1960-1961 годах работал старшим научным сотрудником Института языка и литературы Академии наук Узбекистана, исполнял обязанности научного секретаря. С 1961 года – преподаватель, с 1963 года – доцент кафедры ирано-афганской филологии Ташкентского государственного университета. Алибек

Рустамов с 1965 по 1988 год, работая в должности заведующего кафедрой общего языкознания Республиканского педагогического института русского языка и литературы (сейчас это учебное заведение включено в состав Узбекистанского государственного университета мировых языков), активно работал по вопросам совершенствования учебного процесса, читал лекции по общим теоретическим вопросам языкознания и вел специальные курсы по филологии. А.Рустамов в 1959 году защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Некоторые грамматические особенности языка «Махбуб ал-кулуб» Алишера Навои», а в 1966 году – докторскую диссертацию на тему «Фонетические и морфологические особенности языка произведений Алишера Навои». А.Рустамов в 1963 году был утвержден в ученом звании доцента, а в 1968 году – профессора. Алибек Рустамов в 1967-1968 годах работал в Египетской Арабской Республике в должности профессора кафедры языков Каирского университета Айну-ш-шамс. А.Рустамов в 1968-1979 годах – старший научный сотрудник музея литературы имени Алишера Навои, в 1991-1994 годах – заведующий кафедрой алтайских языков Ташкентского государственного института востоковедения, в 1994-1998 годах – заведующий кафедрой тюркологии и с 1998 года – профессор кафедры тюркских языков этого института. Алибек Рустамов в этом институте преподавал такие предметы, как «Османский турецкий язык», «Функциональные стили турецкого литературного языка», «Диалектология турецкого языка», «Восточная классическая поэтика». За научную деятельность по всестороннему исследованию узбекского языка и литературы Алибек Рустамов в 1995 году был избран действительным членом, академиком Академии наук Узбекистана.

Академик Алибек Рустамов в течение своей 60-летней научной и педагогической деятельности трудился неустанно, бескорыстно, добросовестно и внес огромный вклад в развитие науки, подготовку высококвалифицированных филологов. Под его руководством были подготовлены десятки докторов и кандидатов наук.

А.Рустамов в течении многих лет был членом специализированных советов по защите докторских и кандидатских диссертаций Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Института рукописей Академии наук Узбекистана и Института языка и литературы имени Алишера Навоий. А.Рустамов был оппонентом кандидатских и докторских диссертаций многих ученых. Он участник многих международных научных конференций, посвященных языку, литературе, истории узбекского языка и языков других тюркских народов. В частности, он участвовал со своими докладами в международных научных конференциях, проведенных в городах Алматы (1976), Нукус (1979), Ташкент (1980), Уфа (1982), Истанбул (1999).

Академик Алибек Рустамов в 1998 году был удостоен ордена “Эл-юрт хурмати”.

Алибек Рустамов был в числе первых ученых, глубоко исследовавших творчество великого ученого-языковеда Махмуда Замахшарий. Впоследствии он написал специальный труд о его наследии⁴. Особое значение имеют труды академика Алибека Рустамова, посвященные исследованию проблем языкознания, тюркских языков, проблем общего языкознания, древнего тюркского языка и письменности.

Алибек Рустамов перевел многие произведения с арабского, персидского, древнетюркского, литературного языка тюрки, староузбекского языков на современный узбекский и русский языки. Алибек Рустамов был первым, кто в 1970 году осуществил полный перевод на русский язык великого классического произведения тюркского мира – произведения Махмуда Кашгарий “Девону луготит-турк” в виде трехтомника. В 1979 году перевод был сдан в отдел “Восточная литература” Московского издательства “Наука”. К сожалению, издание этого редкостного произведения шло очень медленными темпами, поэтому А. Рустамову было суждено увидеть только первый том этого издания⁵. Он не дождался издания следующих – второго и третьего томов.

Алибек Рустамов является ученым, внесшим огромный вклад в исследование и пропаганду творчества, произведений, языка великого поэта, мыслителя и гуманиста узбекского народа, тюркского мира и всего человечества Алишера Навои. В этом аспекте имеют большое значение кандидатская и докторская диссертации, а также ряд трудов академика А.Рустамова. В некрологе опубликованном в связи с кончиной академика А.Рустамова были особо подчеркнуты его заслуги в этой сфере⁶.

Академик Алибек Рустамов был человеком великодушным, правдивым, человеком, поддерживающим многих исследователей в науке, в частности, в области тюркологии, поощряющий их новые идеи и творческие искания, он всегда искренне радовался успехам своих учеников и коллег, давал необходимые советы и помощь. Лично я в течение многих лет чувствовал его благосклонное отношение и поддержку, за что считаю обязанностью высказать свою огромную благодарность.

Выражаем глубокое соболезнование всем его родным, друзьям, коллегам в связи с кончиной выдающегося ученого тюрколога, трудолюбивого, скромного, человеколюбивого, справедливого, добросердечного, честного человека, человека с высокими моральными и духовными качествами – доктора филологических наук, профессора, академика Академии наук Узбекистана Алибека Рустамовича Рустамова.

⁴ Рустамов А. Махмуд Замахшарий. Ташкент, 1971.

⁵ Махмуд Кашгарий. Девону луготит турк. Том 1. (Перевод А.Рустамова, отв.редактор И.В. Кормушкин). Москва: Восточная литература, 2010.

⁶ Каримов И., Собиров И., Тошмухамедова Д., Мирзиёев Ш., Солихов Ш., Абдурахмонов Ф. Академик Алибек Рустамов // «Халқ сўзи» газетаси. 2013 йил 10 октябрь, №199 (5873).

Жұпар ТАНАУОВА

Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ БІРІҒУ ИДЕЯСЫ

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің мемлекеттік әлеуметтік тапсырысы бойынша «Дегдар» қоғамдық келісімді қолдау қорымен бірге 2013 жылдың 7 қараша күні Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде «Қазіргі Қазақстандағы ұлт бірлігі идеясы және тарихи Түркістан дәстүрі» атты республикалық конференция болып өтті.

Түркістан – қасиетті мекен, киелі орын. Сан ғасырлық тарихы бар көне қала. Түркістан дегенде қай қазақ болмасын елеңдеп қалатыны пындық. Осы қасиетті жерде ұлтымыздың елдігіне қатысты келелі мәселелер көтеріліп, ол дер кезінде шешіліп, жалшақ қазақ даласына тарап отырғаны тарихтан белгілі.

Бұл шараның басты мақсаты – ұлтты, елді бірлікке шақырудағы Түркістанның тарихи миссиясын негізге ала отырып, қазіргі Қазақстандағы саяси-әлеуметтік жағдайларға жан-жақты шолу жасау, біртұтас ұлт идеясын талқылау, еліміздегі барлық ұлтты бірлікке ұйыстырудағы қазақ халқының рөлін ашып көрсетіп, бүгінгі қазақ тілінің пын мәнінде мемлекеттік, біртұтас ұлттық тіл болуының негіздерін саралау және оның негіздерін дәлелді түрде алға тарту секілді іргелі мәселелер ортаға салынды.

Конференцияға Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің президенті, профессор Уәлихан Әбдібеков, Түркология ғылыми-зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының докторы Құлбек Ергөбек, Сейдулла Садықов, Тұрсын Жұртбай, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, жазушы Дидахмет Әшімханұлы, тарих ғылымдарының докторлары Хазіретәлі Тұрсынов, Талас Омарбеков, тарих ғылымдарының кандидаты Сайран Әбушәріп және т.б. зиялы қауым өкілдері қатысып, елдігіміздің бірлігіне қатысты парасатты ойларын талқыға салды.

Жалпы көне көз тарихқа жүгінетін болсақ, түркі дүниетанымында бірлік идеясы арғы ата-бабалар дәуірінен қалыптасқан. Бүгінгі тәуелсіздігіне қол жеткізген үлкенді-кішілі Түркі мемлекеттерінің бірігу идеясы қажеттіліктен туған дүние.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» (1999) еңбегінде: «Егер түркі әлемінің бірігу идеясына қазіргі ағымдағы тарихи кезең тұрғысынан баға беретін болсақ, онда әлгі бірігу идеясының ықпалдастырушы және жұмылдырушы мүмкіндіктері шамалы ғана сияқты болып көрінуі әбден мүмкін.

Бірақ уақыттың неғұрлым кеңірек шеңбері тұрғысынан келетін болсақ, оның даму перспективасына көз жүгіртетін болсақ, онда тарих бізге нақты алғанда әрбір түркі халқы түркілердің мәдени әлеміндегі бөлінбейтін құрамдас саласы екеніне барған сайын көз жеткізе дәлелдеп береді.

Тарихи уақыт зымырап өткен сайын мәдени геоландшаптағы жасыл жазираны мекен еткен Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық саяси рөлінің арта түсуі нәтижесінде оңды өзгерістердің болуы әбден ықтимал.

Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір еңжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады» [1, 129], – деп жазды. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев түркі әлемінде бұл проблеманы табысты шешудің алғышарттары әбден жеткілікті екендігін, тарихи дамудың ғасырлар бойы қалыптасқан алуан түрлі этностық-мәдени жүйелері, ұлттық бейнелер болмысының, әр қилы әлемдердің кезек күттірмейтін тіл табысу, бөтуаға келу қажеттігі бұл проблеманы қазіргі тарих деңгейінде көтеру керектігін көрсетіп отырғандығы, оған тәуелсіз түркі мемлекеттерінің барлығы да тең құқықты жағдайда қатысуға мүдделі болуға тиістігін, түркі әлемі өкілдерінің қазіргі ұлттық сана-сезімінің деңгейі бұл міндетті ойдағыдай шешуге мүмкіндік беретіндігін кітапта жан-жақты жүйелі жазған.

Түркі халқының бірігу идеясының басында Білге қаған тұрады. Білге қаған – 716-134 жылдар аралығында билік жүргізген түркі қағаны. Ол – көне түркі жазба ескерткіштерінде аты жиі аталатын Құтлығ (Ілтеріс) қағанның үлкен ұлы, әйгілі қолбасшы Күлтегіннің туған ағасы. Кейбір тарихи деректерде ол Могилян деп те аталады. Білге қаған 683 жылы дүниеге келіп, 734 жылдың аяғында немесе 735 жылдың басында қайтыс болған. Білге қағанның елбасы, ұлы қаған ретінде халыққа сіңірген еңбегі, жасаған ерлік істері ескерткіш тасқа мәңгілік қашалып жазылған. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, Білге қаған атауы түркі билеушісіне ол дүниеге келгенде қойылған есім емес, таққа отырғаннан кейін берілген лауазымдық мәніндегі құрметті ат болуы мүмкін. Білге сөзі «білгір, дана» деген мағынаны білдіреді.

Білге қаған (Могилян) ескерткішінде Білге қағанның таққа отырғаннан кейін түркі тайпалары арасындағы алауыздықты жойып, олардың басын қосып, ел етуде атқарған ұлы істері, таңғұт, соғды, табғаш тәрізді сыртқы жауларына жасаған жорықтары кеңінен суреттеледі. Білге қаған кіммен, қайда соғысса да, әркез жеңіспен оралады. Қаған түркі халқына қарсы аттанған жауларының басын идіріп, тізелерін бүктіреді. Сөйтіп, түркі халқының бірлігі үшін, түркілердің жерін, суын қорғау үшін «күндіз тыным ташпайды, түнде ұйықтамайды» [2, 41]. Білге қаған бейітінде: бірлескен, ынтымақта жасаған түркі халқын жеңетін жер бетінде күш жоқ екенін баяндайды. Түріктің күші, олардың бірлігінде деп есептейді.

«VI ғасырда Евразиядағы тарих сахнасына жаңа тарихи тұлға – Түрік қағанаты – түркілердің далалық империясы шықты. Ол өзінің гүлденіп өсуінің пырқау шегіне жеткен кезінде Қиыр Шығыстағы Кореядан Қара теңіздегі Қырымға дейінгі орасан зор шетсіз-шексіз кең-байтақ аумақты алып жатты» [1, 7].

Біздің арғы ата-бабаларымыз Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі Сібірден Үндістанға дейінгі аумақты алып жатқан мемлекеттердің дамуында екі мың жыл бойы елеулі рөл атқарып келеді. Орасан зор, кең-байтақ аумақта қоныс аударумен болған көпшелілер Еуразияның этностық және мемлекеттік бет-бейнесін бір емес, бірнеше рет өзгертті.

Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» туындысы түркітану ғылымына қосылған құнды дүние. Бұл еңбегінде түркілердің далалық империясының құрылғаны, түркілердің тұтасқан ұйымшылдығы, жұмылған жұдырықтай бірлігі, мәдени өркениеті, байланыс көшірі Ұлы Жібек жолының қызметі, бір кездегі Ұлы Түркі елінің төкашпар ұрпақтарының арада он төрт ғасыр өткенде кісі қызықпайтын ауыр тағдырын да тарихи деректерге сүйене отырып баяндаған.

«...Ата-бабаларымыз адамзат тарихында өшесіз қалдырып кеткен, Евразия құрлығындағы халықтардың тағдырына орасан зор күшті әсер еткен. Біздің еліміздің халықтары ұлы ата-бабаларымызды әбден орынды мақтанып етуге құқықты, ал Бумың, Естеми, Білге қаған, Күлтегін сияқты алғашқы қағандардың есімдері ежелгі ерте заманның өзге ұлы әскери қолбасшыларының және мемлекет қайраткерлерінің есімдерімен әбден қатар тұра алады, олардың атқарған істері ешкімнің де атқарған істерінен артық болмаса, тіпті де кем емес... ол қоғамдағы пешуші рөлді қаған бастаған империялық ақсүйектер атқарды. Ал қағанның ең басты міндеті, ежелгі түркі ескерткіштерінің деректеріне қарағанда, «ел-жұртының қамын ойлау, халқын асырау» болған. Қайтыс болған қаған туралы құлыптасқа қаппап жазылған ең жоғарғы мақтау сөз мынандай: «Ол өзінің халқын армансыз асырады». Барлық биліктің қаған мен дала ақсүйектерінің қолына шоғырлануы оларға мемлекет тағдыры үшін, саяси және тарихи тұрғыдан мейлінше күшті жауапкершілік жүктеді» [1, 94-95], – деп жазады автор. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев көп ұлтты халқымыздың бірлігін сақтаумен қатар, Түркі халықтарының бірлігіне де айрықша көңіл бөлуде. Халықтардың бірлігін сақтау Білге қағанның кейінгі ұрпақтарына қалдырып кеткен өсиеттерінің бірі. Білге қаған өсиетін орындауда Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бүгінгі таңда атқарып жатқан жұмыстары ұшан-теңіз. Қағандардың өсиетін жалғастырып жатқан Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың саяси және қоғамдық қайраткерлігін суреттейтін Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тұран» баспаханасынан «Нұр қаған» (2012 ж.) кітабы жарық көрді [3]. Бұл, әрине, Түркі әлемін біріктіру идеясын дамытушы Елбасына деген құрмет.

Елбасы айтқандай, бүгінгі таңда түркі әлемінің бірігу идеясын дамыту – ел-жұртының қамын ойлау, халқын асырау ғана емес, түркі әлемі барлық уақытта да әртүрлі халықтар мен мәдениеттерді бір-бірімен байланыстыратын дәнекер буын қызметін дамыта отырып дүниежүзілік аренада дамыған елдердің қатарынан орын алуы тиіс. Өйткені өзгелерден іргені аулақ салу мәдени томаға-тұйықтыққа және тоқырауға ұрындырмай қоймайды. Қазіргі түркі әлемі уақыт өткен сайын өзара тығыз бірлесе түсіп, өздерінің мәдени мол мүмкіндіктерін танытуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы, Атамұра, 1999.
2. Асыл мұра. Түркі антологиясы. Астана, Сарыарқа. 2012.
3. Мәмбетов М. Нұр қаған. Түркістан, «Тұран» баспаханасы, 2012. –224 б.

МАЗМУНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇİNDEKİLER, CONTENTS

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
<i>Алтамбергенов К.</i> (Нөкіс)	Ер Едіге, «Едіге» эпосы, Алтын Орда және Мауеренахр дәуірі тарихы жайында бір-екі ауыз сөз Слово об истории «Ер Едиге», эпос «Едиге», эпохи Золотой орды и Мауереннахра	3-11
<i>Allambergenov K.</i> (Nüküs)	Er Edige, "Edige" destanı, Altın Orda ve Maverennahr tarihi hakkında Some words about the history of the hero Edige, the epos «Edige» the Golden Horde and Maveranakhr	
<i>Әбжет Б.</i> <i>Йылдырым З.</i> (Түркістан)	«Қорқыт Ата кітабындағы» шамандық нанымнан туған Төбегөз бейнесінің сақталу ерекшелігі Отличительные черты образа Тобегоза в «Книге Коркыт Ата»	12-17
<i>Abjet B.</i> <i>Yıldırım Z.</i> (Türkistan)	"Korkut Ata kitabındaki" şamanizmden gelen Töbegöz karakteri Distinctive features of the way Tobegoz in "Book of Korkyt Ata"	
<i>Ислам Д.А.</i> (Түркістан)	Түрік дастандарындағы ақылшы бейнелерінің көркемдік маңыздылығы, дәстүр сабақтастығы Преемственность традиций и художественное своеобразие образов мудрецов в тюркских преданиях и легендах	18-30
<i>İslam D.A.</i> (Türkistan)	Türk destanlarındaki danışman tiplerinin edebi önemi, gelenek ilişkisi Literal importance of andviser's images and traditional sequence in the Turkish dastans	
<i>Adilbekova E.</i> (Türkistan)	Tatar Türklerinin Destanları hakkındaki Çalışmalar Исследования героических эпосов татарского народа	31-35
<i>Әділбекова Ә.</i> (Түркістан)	Татар халқының батырлық жырлары жөніндегі зерттеулер Scientific research of heroic eposes of the Tatar people	
<i>Тоқымбетова Г.</i> (Бішкек)	Бердақ ақынның өзіндік ізденістері Собственное соискание поэта Бердака	36-39
<i>Tokımbetova G.</i> (Bişkek)	<i>Berdak şairin özel asayışları</i> Proper scientific of poet Berdak	
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
<i>Söyegov M.</i> (Aşkabat)	Az Bilinen Eski Fotoğraflarda Kısa Tarifleriyle Gökte Savaşı'nın Kahramanları Архивтегі ескі суреттер – Геок тепе шайқасы қаһармандај туралы	40-49
<i>Соегов М.</i> (Ашхабад)	На малоизвестных старых фотографиях – герои Геок-тепинского сражения с их краткими описаниями In little-known old photos – heroes Göktepe battle with short descriptions	

<i>Мәмбетов Қ.</i> (Түркістан) <i>Mambetov K.</i> (Türkistan)	Түркі әлемінің көшбасшысы Лидер Тюркского мира Türk dünyasının lideri Leader of the Turkic world	50-60
<i>Мәмбетова М.</i> (Алматы) <i>Mambetova M.</i> (Almati)	Түркітілдес мемлекеттердің интеграциясы Интеграция тюркских государств Türk dünyasının lideri Integration of Turkic states	61-66
ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ		
<i>Әбушәріп С.</i> (Түркістан) <i>Abulap S.</i> (Türkistan)	Тіршіліктің, түрлердің, нәсілдердің, этностардың эволюциясы Эволюция жизни, видов, рас, этносов Hayatin, turlerin, irkin, etnosin evrimi The evolution of life, species, races, ethnic groups	67-79
<i>Құмарұлы Я.</i> (Үрімжі) <i>Kumarulu Y.</i> (Ürümçi)	«Би» сөзінің төркіні Происхождение слово «Би» “Biy” kelimesinin kökü Origin of the word "Bi"	80-92
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
<i>Бахтыбаев М.</i> (Түркістан) <i>Bahubayev M.</i> (Türkistan)	Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің хаттамалары Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии Türkistan Arheolojik grubunun Protokolleri Protocols of Turkestan circle of Archeology fans	93-99
ЯСАУИТАНУ		
<i>Керімұлы Ә.</i> (Түркістан) <i>Kerimoğlu A.</i> (Türkistan)	Йасауи мұрасының зерттелу тарихынан Из истории исследования наследия Йасауи Yesevi mirasını araştırma tarihinden History of Heritage Research Yasau	100-111
<i>Камалқызы Ж.</i> (Түркістан) <i>Kamalkızı J.</i> (Türkistan)	Қ.А.Ясауи ілімі – ұлттық әдебиетіміздің асыл желісі Ученье А.Ясави – основная нить нашей национальной литературы Ahmet Yesevi Öğretisi, Millî Edebiyatımızın Temel Kaynağıdır Learning is A. Yasavi - the main thread of our national literature	112-124

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
<i>Karasu M.</i> (Türkistan)	Divânu Lügâti't-Türk'teki + kir(a)/kur(a) eki ile oluşmuş yansılmalı fiiller üzerine bir köken bilim denemesi Диуани Луғат-ат Түрктегі -қыр(а)/кур(а) жалғауларымен жасалған еліктеуіш сөздер туралы зерттеу	125-132
<i>Қарасу М.</i> (Түркістан)	Исследования о подражательных словах с союзами кыр(а)/кур(а) в Дивани Луғат-ат Турке The study about etymology features of echo verbs that were collected appropriately from Divani Lügati't - Türk.	
ІШКІР		
<i>Ергөбек Қ.</i> (Түркістан)	Адам бекерге жасамайды... Человек не живет зря...	133-143
<i>Ergöbek K.</i> (Türkistan)	İnsan boşuna yaşatmayacaktır... Man does not live in vain...	
<i>Хамраев А. Т.</i> (Алматы)	Значение и роль «Өлеңсөз» («Словостиха») в научных изысканиях К. Ергөбека Қ.Ергөбектің «Өлеңсөз» атты зерттеу еңбегінің маңызы мен рөлі	144-147
<i>Hamraev A. T.</i> (Almaty)	К.Ergöbekin ilmi çalışmalarındaki "Ölensözin" (şirkeleme) yeri ve anlamı Importance and role of Poetry - in scientific researches K.Ergöbek)	
PERSONALYA		
<i>Каримов Б.</i> (Ташкент)	Памяти выдающегося ученого-тюрколога академика Алибека Рустамовича Рустамова Белгілі ғалым-түрколог, академик А.Р.Рүстемовты еске алу	148-150
<i>Karimov B.</i> (Tashkent)	Seçkin bilim adamı Akademisyen Türkolog Alibek Rustamovich Rustamov bellek Memory of the outstanding scientist Academician turkologist Alibek Rustamovich Rustamov	
ХАБАРЛАМА		
<i>Тапауова Ж.</i> (Түркістан)	Түркі әлемінің бірігу идеясы Идея соединения Тюркского мира	151-154
<i>Тапауова J.</i> (Türkistan)	The idea of uniting the Turkic world Türk Dünyesinin Birliği Düşüncesi	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
ХҚТУ қалашығы Б.Саттархан даңғылы № 29
“Түркология” журналының редакциясы, 317-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01

Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.